

STANOVNIŠTVO ŽUPE GRADAC 1709-1918 GODINE

Koncul, Antun

Doctoral thesis / Disertacija

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Dubrovnik / Sveučilište u Dubrovniku**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:155:289443>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-13**

SVEUČILIŠTE U DUBROVNIKU
UNIVERSITY OF DUBROVNIK

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Dubrovnik](#)

Sveučilište u Zagrebu

Antun Koncul

**STANOVNIŠTVO ŽUPE GRADAC
1709-1918 GODINE**

DOKTORSKI RAD

Dubrovnik, 2016.

University of Zagreb

Antun Koncul

**THE POPULATION OF GRADAC PARISH
1709-1918**

DOCTORAL THESIS

Dubrovnik, 2016

Sveučilište u Zagrebu

ANTUN KONCUL

**STANOVNIŠTVO ŽUPE GRADAC
1709-1918 GODINE**

DOKTORSKI RAD

Mentor:
akademik Nenad Vekarić

Dubrovnik, 2016.

University of Zagreb

ANTUN KONCUL

**THE POPULATION OF GRADAC PARISH
1709-1918**

DOCTORAL THESIS

Supervisor:
Nenad Vekarić, Ph. D.

Dubrovnik, 2016

O mentoru

Nenad Vekarić je rođen 26. prosinca 1955. godine u Splitu. Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Zagrebu kao i Pravni fakultet. Magistrirao je 1987. godine na Filozofskom fakultetu u Zadru obranivši rad pod naslovom "Zemljišna knjiga Stona i Rata iz 1393/6. godine kao izvor za proučavanje peljeških naselja u 14. stoljeću". Na istom je fakultetu doktorirao 1991. godine s temom "Migracije na poluotok Pelješac (1333-1918)". Od 1984. godine radi u Zavodu za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, od 1987. godine je upravitelj. U zvanju je znanstvenog savjetnika (trajno zvanje). Redoviti je naslovni profesor na Sveučilištu u Dubrovniku. Od 2012. godine redoviti je član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

Glavni je istraživač projekta Hrvatske zaklade za znanosti "Transformations of the Collective and Individual Identities in the Dubrovnik Republic from the Late Middle Ages until the Nineteenth Century", te voditelj projekta "Stanovništvo Dubrovnika i okolice". Predavao je povijesnu demografiju na postdiplomskom studiju "Kultura južnog Jadrana" u Dubrovniku, na postdiplomskom studiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, na doktorskom studiju "Povijest stanovništva" u Dubrovniku, na dodiplomskom studiju humanističkih znanosti na Sveučilištu u Dubrovniku te na "Dubrovačkoj medijevističkoj radionici". Održavao je seminare na radionici "Historisch-anthropologische Familienforschung des Balkanraumes im interkulturellen Vergleich" u Beču 1995. godine, te na Universit di Bari (2002). Mentor je ili član komisija za obranu magistarskih i doktorskih disertacija na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, Filozofskom fakultetu u Zadru i na Sveučilištu u Dubrovniku. Kreator je i voditelj prvog dokorskog studija na Sveučilištu u Dubrovniku "Povijest stanovništva" (2006-).

Sudjelovao je na više znanstvenih skupova u Hrvatskoj, Italiji, Austriji, Sloveniji i Bosni i Hercegovini. Član je uredništva časopisa *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, *Dubrovnik Annals*, *Collegium antropologicum* i *Povijesni prilozi*. Suradnik *Pomorske enciklopedije*, *Hrvatskog biografskog leksikona* i *Hrvatske enciklopedije* i drugih edicija. Bio je i predsjednik Upravnog vijeća Znanstvene biblioteke u Dubrovniku i član Upravnog vijeća Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu (2012-2016).

Dobitnik je nagrade grada Dubrovnika za 1989. godinu (za knjigu *Pelješka naselja u 14. stoljeću*), nagrade Županije Dubrovačko-Neretvanske za 1997. godinu (za knjige *Pelješki rodovi* i *Falsifikat o podrijetlu konavoskih rodova*), nagrade Slobodne Dalmacije za znanost

2005. godine (za knjigu *Povijesna demografija u Hrvatskoj*), te nagrade Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 2005. godine (za knjigu *Dubrovačka vlastela između roda i države: Salamankezi i sorbonezi*).

Objavio je preko 26 knjiga i više od 60 znanstvenih rasprava iz povijesne demografije, povijesti i povijesnih disciplina, genealogije i onomastike, te iz pravne povijesti. O stanovništvu pojedinih mikroregija, što je predmet I ove disertacije, objavio je nekoliko knjiga: *Stanovništvo poluotoka Pelješca* (1992/3), *Stanovništvo Konavala* (s Nikom Kapetanićem, 1998/9) i *Vlastela grada Dubrovnika, 1-7* (2011- 2016).

Sažetak

U ovom radu donesen je prikaz povijesno-demografskog istraživanja stanovništva župe Gradac u jugoistočnoj Hercegovini u razdoblju od 1709. do 1918. godine. Kao glavno istraživačko vrelo korištene su matične knjige i knjige stanja duša župe Gradac, a uz njih su korišteni popisi stanovništva, biskupski izvještaji i ostala vrela koja su pružala informacije o tamošnjem stanovništvu. Na samom početku donesen je povijesni okvir s posebnim osvrtom na crkveno stanje, odnosno administrativni ustroj župe kao osnovne jedinice istraživanja. Glavni dio rada predstavlja analiza podataka dobivenih analitičkom i statističkom metodom. Dobiveni podaci omogućili su stvaranje slike o kretanju stanovnika kroz povijest, prirodnom kretanju stanovništva, kao i sezonskoj distribuciji slučajeva rođenja, vjenčanja i smrti. Pomoću njih prikazan je odnos raznih političkih, društvenih i gospodarskih čimbenika na demografsku sliku župe. Analizom podataka iz knjiga stanja duša napravljena je rekonstrukcija dobno-spolne, obiteljske i vjerske strukture župe u pojedinim razdobljima. Istraživanje migracija kao dominantnog procesa na području župe pokazalo je glavne uzroke odlaska u iseljništvo, ali i osnovne smjerove kretanja, te sam intenzitet tog procesa.

Ključne riječi: Župa Gradac, Bosna i Hercegovina, povijesna demografija, stanovništvo, broj stanovnika, prirodno kretanje, natalitet, nupcijalitet, mortalitet, strukture stanovništva, migracije

Summary

This paper presents an overview of a demographic history research of the population living in the parish of Gradac, situated in the southeastern Herzegovina, from 1709 to 1918. The research is primarily based on parish registers and books of *Status animarum*, including census data, bishops' reports and other records that give us information about the population of the area. First, a historical background of the parish is provided, with special emphasis on its administrative organization. The central part of the paper is focused on the analysis of the data obtained with the analytical and statistical methods. These data help to explain population movements that took place throughout history, natural population growth as well as seasonal distribution of births, deaths and marriages. They show the effects of various political, social and economic factors on the demographic situation of the parish. The analysis of the *Status animarum* books allows the reconstruction of age-gender and family structure along with marital status in certain periods of history. The research of migrations, another significant feature of this area, brings to light the main reasons for emigration, its dominant directions and intensity.

Key words: Gradac parish, Bosnia and Herzegovina, demographic history, population, population size, natural population growth, natality, nuptiality, mortality, population structure, migrations

Sadržaj

Sažetak

Summary

1. UVOD	1
1.1. Teritorijalni okvir župe Gradac i naselja župe	1
1.2. Historiografija, metodologija i vrela	3
1.2.1. Dosadašnja istraživanja	3
1.2.2. Metodologija istraživanja	8
1.2.3. Matične knjige i knjige stanja duša kao izvor za povijesno-demografska istraživanja	9
1.2.4. Ostala vrste izvora	14
1.3. Povijesni, crkveni i gospodarski okvir.....	17
1.3.1. Političke prilike	17
1.3.2 Crkvene prilike	25
1.3.3. Gospodarske prilike	31
2. BROJ STANOVNIKA	34
2.1. Izvori osmanske provenijencije	35
2.1.1. Osmanski defteri iz druge polovice 15. stoljeća	35
2.1.2. Osmanski pokušaji popisa stanovništva 1831, 1851, 1871. i 1876. godine	36
2.2. Crkveni izvori za proučavanje broja stanovnika	37
2.2.1. Izvještaji (nad)biskupa, vizitatora i župnika o broju stanovnika župe Gradac od kraja 16. do 19. stoljeća	37
2.2.2. Broj stanovnika župe Gradac prema shematizmima Dubrovačke biskupije	43

2.3. Austro-ugarski službeni popisi stanovništva 1879, 1885, 1895 i 1910, te Kraljevine SHS iz 1921. godine	44
--	-----------

2.4. Broj stanovnika župe Gradac po pojedinim naseljima župe	47
---	-----------

2.4.1. Gradac	47
2.4.2. Moševići	48
2.4.3. Dobrovo.....	49
2.4.4. Hutovo	49
2.4.5. Prapatnica	50
2.4.6. Zelenikovac	50
2.4.7. Drijen	50
2.4.8. Radetići	51
2.4.9. Vlaka	51
2.4.10. Hotanj	51
2.4.11. Žukovice	52
2.4.12. Broćanac	52
2.4.13. Dubravica	53
2.4.14. Grabovica	53
2.4.15. Brestica	53
2.4.16. Duži	54
2.4.17. Ilino Polje	54
2.4.18. Kiševo	54
2.4.19. Vranjevo Selo	54
2.4.20. Kljenovac	55

2.4.21. Klek	55
2.4.21. Crkvice	55
2.4.22. Neum	56
2.4.23. Dračevice	56
2.4.24. Radež	56
2.4.25. Babin Do	57
3. PRIRODNO KRETANJE STANOVNIŠTVA	58
3.1. Natalitet	58
3.1.1. Godišnja distribucija rođenih i stope nataliteta	58
3.1.2. Ritam začeca	60
3.1.3. Mjesečna (sezonska) distribucija rođenja	62
3.1.4. Spolna struktura rođenih	63
3.1.5. Interval rađanja (vrijeme rođenja prvog djeteta, predbračna i izvanbračna rođenja)	63
3.1.6. Blizanci	65
3.1.7. Imenski fond	66
3.1.8. Prezimenski fond	68
3.2. Nupcijalitet	69
3.2.1. Godišnja distribucija vjenčanja i stope nupcijaliteta	69
3.2.2. Mjesečna (sezonska) distribucija vjenčanja	70
3.2.3. Distribucija vjenčanja po danima u tjednu	72
3.2.4. Ženidbena dob	73
3.2.5. Ponovni brakovi i ženidbena dob kod ponovnih brakova	74

3.2.6. Brakovi u srodstvu	75
3.2.7. Distribucija vjenčanja po mjestu rođenja supružnika	76
3.3. Mortalitet	78
3.3.1. Godišnja distribucija umrlih i stope mortaliteta	78
3.3.2. Mjesečna (sezonska) distribucija umrlih	79
3.3.3. Spolna i dobna struktura umrlih	80
3.3.4. Uzroci smrti	83
3.3.5. Distribucija umrlih po mjestu smrti	85
4. STRUKTURE STANOVNIŠTVA	86
4.1 Strukture stanovništva na dan 31. prosinca 1765. i 31. prosinca 1855. godine	86
4.1.1 Dobna i spolna struktura stanovništva 1765. i 1855. godine	87
4.1.2. Struktura domaćinstava 1765. i 1855. godine	90
4.1.2.1. Broj članova u domaćinstvu 1765. i 1855. godine po naseljima župe Gradac	91
4.1.2.2. Bračne zajednice - temelji obitelji 1765. godine	93
4.1.2.3. Roditelji i djeca 1765. i 1855. godine	95
4.1.3. Imenski i prezimenski fondovi stanovništva 1765. i 1855. godine	96
4.2. Vjerska struktura od srednjeg vijeka do 1921. godine	97
4.2.1. Vjerska struktura župe Gradac do 16. stoljeća	98
4.2.2. Vjerska struktura župe Gradac tijekom 17. i 18. stoljeća	100
4.2.3. Vjerska struktura župe Gradac tijekom 19. i početkom 20. stoljeća	103
5. MIGRACIJE	104
5.1. Iseljavanje iz župe Gradac	105

5.1.1. Iseljavanje iz župe Gradac u vrijeme osmanskog osvajanja Bosne i Hercegovine u 15. stoljeću	105
5.1.2. Iseljavanje iz župe Gradac od 16. do prve polovice 18. stoljeća	106
5.1.3. Iseljavanje iz župe Gradac nakon druge polovice 18. stoljeća do 1918. godine	110
5.2. Doseljavanje u župu Gradac i lokalne migracije unutar župe	114
5.3. Sezonske migracije (planištari)	116
5.4. Migracijska bilanca od 1879. do 1910. godine	117
6. ZAKLJUČAK	119
7. POPIS VRELA I LITERATURE	123
8. PRILOZI	142

1. UVOD

1.1. Teritorijalni okvir župe Gradac i naselja župe

Na temelju sačuvanih povijesnih izvora ne može se sa sigurnošću utvrditi godina osnutka župe Gradac, ali se može pretpostaviti da je svoje temelje imala u srednjem vijeku. Prvi poznati spomen župe Gradac, odnosno Zažablja, potječe iz 1599. godine, kad je dominikanac Daniel Splićanin u svom pismu papi Klementu VII. javio da je župnik Zažablja, odnosno Graca¹ neki dubrovački svećenik.² Zbog prevelikog prostornog obuhvata župe za jednog svećenika i duhovnih potreba stanovništva 1683. godine došlo je do prve teritorijalne promjene. Trebinjsko-mrkanski biskup Antun Primi podijelio je župu Gradac na dva dijela, odcijepivši od nje novoosnovanu župu Dobranje.³ Nedugo nakon toga, zbog mletačkog osvajanja dijela župe Dobranje, trebinjski biskup Antun Righi 1704. godine osnovao je na dijelu župe, koji je ostao pod osmanskom vlašću, novu župu Dubrave. Granica između gradačke i novo uspostavljene dubravske župe presijecala je selo Hutovo na dva dijela, tako da je dio sela pripadao župi Gradac, a dio župi Dubrave.⁴ Od tada se teritorijalni opseg župe Gradac nije mijenjao sve do druge polovice 20. stoljeća, kad su 1971. i 1974. godine na njenom području osnovane nove župe Hutovo i Neum.⁵

U istraživanom razdoblju od 1709. do 1918. godine župa Gradac je na sjeveru i sjeveroistoku graničila sa župom Dubrave/Hrasno⁶, a granica se protezala brdom Žaba, te je prolazila kroz Hutovo. Na istoku je uskim pojasom graničila sa župom Trebinjom, dok je južnu granicu činila nekadašnja granica između Osmanskog Carstva i Dubrovačke Republike, to jest današnja državna granica između Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske. Na tom

¹ Župa je posvećena Uznesenju Blažene Djevice Marije (Velika Gospa), te se u dokumentima ponekad nazivala Zažablje, a ponekad Gradac. Bazilije Pandžić pretpostavlja da je središte župe bio Gradac, dok su se okolna mjesta, pa tako i župa zajednički nazivali Zažablje. Župa Zažablje, odnosno Gradac je župa *pramajka* većeg broja kasnije osnovanih župa Vidonje, Dobranje, Slivno i Dubrave. Od te četiri župe nastale su pak župe Hrasno, Stolac, Doljani, Nevesinje, Rotimlja, dijelom Blagaj i Glavatičevo, a u najnovije vrijeme i župe Hutovo, Neum, Domanovići, Aladinići i Stjepan Krst. Vidi: Bazilije Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*. Rim: Pontificium athenaeum Antonianum, 1959: 53; Ivica Puljić, »Kroz prošlost župe Stjepan Krst«, u: *Župa Stjepan Krst (1974.-2014.)*. Stolac-Neum-Dubrovnik: Muzej i galerija Neum, Matica hrvatska, ogranak Stolac, Hrvatsko kulturno društvo Napredak-Dubrovnik, 2014: 109.

² Ivica Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«, u: *Župa Gradac*. Gradac: Župni ured Gradac i don Ante Đerek, 2009: 44-45.

³ Milenko Krešić, »Povijesne okolnosti osnutka i osnutak župe Dubrave u Trebinjskoj biskupiji prije 300 godine«, *Croatica Christiana Periodica* 57 (2006): 105.

⁴ M. Krešić, »Povijesne okolnosti i osnutak župe Dubrave«, 116; I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«, 57

⁵ Milenko Krešić, »Svećenici na službi i rodnom iz župe Gradac«, *Župa Gradac*. Gradac: Župni ured Gradac i don Ante Đerek, 2009: 75.

⁶ Trebinjsko-mrkanski biskup Anzelmo Katić je 1761. godine odijelio južni dio župe Dubrave, te je uspostavio novu župu Hrasno, koja je graničila s gradačkom župom. Vidi: Bazilije Pandžić, »Trebinjska biskupija u tursko doba«, u: *Tisuću godina Trebinjske biskupije*. Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola, 1988: 115.

dijelu granicu su sačinjavale tri župe Dubrovačke (nad)biskupije, Lisac, Ošlje i Topolo. Na jugu i jugoistoku župa Gradac imala je izlaz na more kod Neuma, a istočnu granicu činila je nekadašnja granica između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva, danas također državna granica između Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske. U svom izvještaju 1840. godine gradački župnik Andrija Maslač opisujući svoju župu navodi kako se ista prostire u dužinu šest, a u širinu tri sata hoda.⁷

Župu Gradac je u istraživanom razdoblju sačinjavalo 15 naselja koja su bila stalne sastavnice župe:⁸ Gradac, Broćanac, Dubravica⁹, Dobrovo, Moševići, Kiševo, Duži, Ilino Polje¹⁰, Hotanj, Drijen Gornji¹¹, Drijen Donji, Zelenikovac Gornji, Zelenikovac Donji, Prapatnica, Hutovo. Samo su u određenim razdobljima naselja Klek, Crkvice, Neum, Radež, Dračevica, Vranjevo Selo, Babin Do, Radetići, Grabovica¹² i Vlaka¹³ bila sastavnice župe. Neum se kao sastavnica župe Gradac javlja tek od 1829. godine.¹⁴

⁷ Biskupija Trebinjsko-mrkanska (Sig. 5), Posebne pozicije, kut. 1, Status animarum župa Trebinjsko-mrkanske biskupije, svežanj 4, O-2 Status animarum župe Gradac, (Arhiv Biskupije dubrovačke, dalje: ABD).

⁸ Popise stalnih sastavnica župe mogu se pratiti na temelju matičnih knjiga, biskupskih izvještaja i *Shematizma Dubrovačke biskupije*.

⁹ Dubravica je očiglednim previdom izostavljena samo iz popisa naselja u *Shematizmima* od 1878. do 1890. godine, jer su podaci iz godine u godinu bili prepisivani bez ažuriranja. U to je vrijeme na Dubravici živjelo više obitelji: Bjelopera, Tapalović, Jogunica i Perić.

¹⁰ Zbog nepoznata razloga Ilino Polje je izostavljeno s popisa naselja iz 1838. godine, iako ga se nalazi u prethodnom popisu iz 1829., te Stanju duša iz 1855. godine.

¹¹ Naselja Zelenikovac Gornji i Zelenikovac Donji su ponekad u popisima upisivani pod zajedničkim nazivom Zelenikovac, a naselja Drijen Gornji i Drijen Donji pod zajedničkim imenom Drijen. U matičnim knjigama krštenih po prvi put su navedena dva Zelenikovca 1847. godine, potom u Stanju duša 1855. godine, dok ih je *Shematizam* počeo razlikovati od 1863. godine. Drijen Gornji je u maticama krštenih po prvi put spomenut 1834. godine, a Donji 1848. godine. Također su kao dva naselja navedeni u Stanju duša iz 1855. godine, te *Shematizmu* iz 1863. godine.

¹² Grabovica je kao zasebno naselje navedena samo u knjizi Stanja duša iz 1765. godine, dok je u ostalim popisima nema, vjerojatno iz razloga što je tamo živjela samo jedna obitelj (Koncul).

¹³ Vlaku se spominje samo u izvještaju biskupa Marka Andrijaševića 1733. godine, te u dva slučaja u maticama krštenih 1732. i 1774. godine. Osim Vlaka biskup Andrijašević je 1733. godine naveo još i naselje Kljenovac, čije se postojanje nije moglo ustvrditi kroz matične knjige ili kasnije popise naselja.

¹⁴ Prema narodnoj predaji u jednoj epidemiji kuge stradalo je čitavo stanovništvo Neuma, a preživjele su samo dvije babe Plindave. Na njihovu molbu paša im je dao na doživotno uživanje njihova imanja, a po njihovoj smrti prodao je čitavo područje Neuma trgovcu iz Stupe Pasku Buconiću. Novija istraživanja datiraju tu kupoprodaju zemlje u Neumu u prvo desetljeće 18. stoljeća. Vidi: Vlajko Palavestra, »Porijeklo stanovništva«, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 14 (1959): 96-97; Stjepan Ćosić, Niko Kapetanić i Nenad Vekarić, *Prijevara ili zabluda? Problem granice na području poluotoka Kleka*. Dubrovnik: Vlastita naklada Nenad Vekarić, 2012: 35.

1.2. Historiografija, metodologija i vrela

1.2.1. Dosadašnja istraživanja

Srednjovjekovnom poviješću područja gradačke župe bavio se Pavao Anđelić.¹⁵ On je u svom istraživanju donio prikaz srednjovjekovne, administrativne župe Žaba. Odredio joj je zemljopisne granice, unutar kojih se nalazila i crkvena župa Gradac, te je donio podatke o pojedinim rodovima koji su naseljavali to područje u srednjem vijeku. Crkvenom poviješću Trebinjsko-mrkanske biskupije i župe Gradac bavilo se više autora. Bazilije Pandžić, kao generalni arhivist i analist franjevačkog reda u Rimu od 1947. do 1985. godine, u svojim je istraživanjima donio vrijedna saznanja o povijesti biskupije proučavajući u prvom redu arhiv Kongregacije za širenje vjere (dalje: Propaganda).¹⁶ Ratko Perić je u životopisima svećenika Trebinjsko-mrkanske biskupije donio neke podatke o stanovništvu gradačke župe,¹⁷ te je obradio knjige stanja duša župa Hrasno i Dubrave iz 1792. godine.¹⁸ Ivica Puljić je u nekoliko svojih radova donio kratku sintezu političke i crkvene povijesti tog područja od prapovijesti do 20. stoljeća.¹⁹ Isti je autor, kao jedan od najboljih poznavatelja prošlosti donje Hercegovine, obradio Hercegovački ustanak²⁰, kao sastavni dio pitanja *Istočne krize*, te je donio popise hercegovačkih izbjeglica na područje Dubrovačkog primorja u vrijeme tog ustanka.²¹ Crkvenom poviješću i migracijama stanovništva bavio se i Milenko Krešić,²² a Marijan Sivrić obradio je migracije hercegovačkog stanovništva na područje Dubrovačke

¹⁵ Pavao Anđelić, »Srednjovjekovna župa Žaba«, u: Srednjovjekovne Humske župe. Mostar: Ziral-Zajednica izdanja ranjeni labud, 1999: 47-69.

¹⁶ Bazilije Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*. Rim: Pontificium athenaeum Antonianum, 1959; Bazilije Pandžić, »Trebinjska biskupija u tursko doba»: 91-122.

¹⁷ Ratko Perić, *Da im spomen očuvamo*. Mostar: Biskupski ordinarijat Mostar, 2000.

¹⁸ Ratko Perić, »Stanje duša u župama Hrasno i Dubrave«, u: *300 godina župe Dubrave*. Aladinići: Župe: Aladinići, Čeljevo, Domanovići, Dračevo, Hrasno, Prenj, Rotimlja, Stolac. Općine: Čapljina, Neum, Stolac, Ravno. Matica hrvatska-ogranci Čapljina, Neum, Stolac, 2006: 159-202

¹⁹ I. Puljić, »Kroz našu prošlost«, u: *Hutovo, Dobri Do, Glumina, Mramor, Prapratnica, Previš, Tuhinje, Vjetrenik, Zelenikovci*. Mostar: Crkva na Kamenu, 1994: 117-260; I. Puljić, »Neum, povijesna domovina Hrvata«, u: *Neum zemlja i zavičaj Hrvata*, Neum: Općinsko vijeće Neum, 1995: 11-110; I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 13-74.

²⁰ Ivica Puljić, *Hrvati katolici donje Hercegovine i Istočna kriza-Hercegovački ustanak 1875.-1878*. Dubrovnik-Neum: Državni arhiv Dubrovnik i Zaklada Ruđer Bošković-Donja Hercegovina, 2004.

²¹ Ivica Puljić, *Popisi izbjeglica iz donje Hercegovine u Dubrovačko primorje 1875.-1878. godine*. Neum: Muzej i galerija Neum, 2008.

²² Milenko Krešić, »Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije prema popisu nadbiskupa Marka Andrijaševića iz 1733. godine«, *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 48 (2006): 439-452; Milenko Krešić, »Povijesne okolnosti osnutka i osnutak župe Dubrave«: 103-129; Milenko Krešić, »Depopulacija jugoistočne Hercegovine izazvana turskim osvajanjem«, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest (Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenoga skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenog 2009.)*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011: 757-778; Milenko Krešić, *Don Vidoje Maslač i Trebinjsko-mrkanska biskupija (1795.-1862.)*. Trebinje: Župni ured Trebinje, 2012; Milenko Krešić, »Raseljavanje i doseljavanje katoličkog stanovništva na prostoru stare katoličke župe Dubrave od kraja 15. do kraja 18. stoljeća«. Stolac-Neum-Dubrovnik: Muzej i galerija Neum, Matica hrvatska, ogranak Stolac, Hrvatsko kulturno društvo Napredak-Dubrovnik, 2014: 161-174.

Republike od 1667. do 1808. godine.²³ U svom je istraživanju između ostalog analizirao uzroke migracija, te gospodarsku djelatnost hercegovačkih imigranata u Dubrovniku. Toponimijom, te jezikoslovnom i onomastičkom analizom stanovništva Graca i ostalih mjesta bavio se Domagoj Vidović.²⁴

Povijesno-demografskim istraživanjima područja župe Gradac do sada se nitko nije sustavno bavio. Postoji nekoliko radova temeljenih na proučavanju matičnih knjiga, koje su najvećim dijelom korištene u svrhu onomastičkih istraživanja i genealoških prikaza pojedinih rodova. Povijesno-demografska analiza primjenom modernih metoda do sad nije učinjena. Nedostatak sustavnih povijesno-demografskih istraživanja primjetan je za prostor cijele Bosne i Hercegovine.

Prvi se proučavanjem stanovništva Hercegovine početkom 20. stoljeća bavio Jevto Dedijer. On se u svojim istraživanjima ponajviše oslanjano na usmenu predaju, donoseći u najmanju ruku dvojbene zaključke, pa je tako njegovo djelo iz 1909. godine s povijesno-demografskog aspekta manje značajno.²⁵ Njegovim stopama sredinom 20. stoljeća krenuli su Milenko Filipović i Ljubo Mićević,²⁶ koji su svoju studiju o Popovu također bazirali na etnografskim istraživanjima. U svom su se radu dijelom dotaknuli i župe Gradac pogrešno pripajajući Popovu naselja Hutovo i Prapatnicu. Gotovo istovremeno Vlajko Palavestra²⁷ sa svojim suradnicima istražuje podrijetlo stanovništva u okolici Neuma, te je sam naveo da njihov zadatak "nije bio da sistematski ispita podrijetlo ovoga stanovništva".²⁸ Na temelju prikupljene usmene predaje donosio je zaključke o podrijetlu, a matične knjige, odnosno knjige stanja duša koristio je samo za onomastičku analizu stanovništva.

²³ Marijan Sivrić, *Migracije iz Hercegovine na dubrovačko područje od potresa 1667. do pada Republike 1808. godine*. Dubrovnik-Mostar: Biskupski ordinarijat Mostar i Državni arhiv u Dubrovniku, 2002.

²⁴ Domagoj Vidović, »Dobranjska prezimena i nadimci«, *Folia onomastica Croatica* 15 (2006): 191-216; Domagoj Vidović, »Pregled toponimije dalmatinskog i hercegovačkog Zažablja«, *Folia onomastica Croatica* 16 (2007): 289-319; Domagoj Vidović, »Gradačka toponimija«, *Folia onomastica Croatica* 18 (2010): 171-221; Domagoj Vidović, »Osvrt na neumsku toponimiju«, u: *Nikola Buconjić - hrvatski književnik, etnograf, folklorist i historiograf*. Opuzen-Zagreb: Neretvanska riznica umjetnina i inih vrijednosti, Matica hrvatska Neum, Hrvatska kulturna naklada, Hrvatsko slovo, 2011: 208-233; Domagoj Vidović, *Zažapska onomastika*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2014.

²⁵ Jevto Dedijer, *Hercegovina*. Beograd: Srpska kraljevska akademija, Naselja srpskih zemalja, knjiga 6, 1909.

²⁶ Milenko Filipović i Ljubo Mićević, *Popovo u Hercegovini - Antropogeografski prikaz*. Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1959.

²⁷ V. Palavestra, »Porijeklo stanovništva«: 95-109.

²⁸ V. Palavestra, »Porijeklo stanovništva«: 95.

U posljednjih dvadesetak godina povećao se broj radova temeljenih na proučavanju matičnih knjiga. Jedan od prvih koji je spoznao njihovu vrijednost bio je Nikola Mandić.²⁹ Njegove onomastičke analize brojnih hercegovačkih rodova potaknula su daljnja istraživanja stanovništva Bosne i Hercegovine. Područjem župe Gradac najviše su se bavili Ivica Puljić i Stanislav Vukorep, koji su s onomastičkog aspekta obradili stanovništvo župe Hutovo.³⁰ Potonji je na jednak način obradio i stanovništvo župe Neum,³¹ dok je Ivica Puljić u koautorstvu s Antom Đerekom genealoški obradio stanovništvo župe Gradac, ali bez dubljih povijesno-demografskih analiza.³² Osim njih treba navesti još dva rada objavljena u monografiji o župi Gradac. Domagoj Vidović je koristeći se matičnim knjigama donio jezikoslovnu i onomastičku analizu gradačkog stanovništva.³³ S druge strane Marijan Sivrić je donio statističku analizu stanovništva temeljenu na tri sumarna popisa župe Gradac iz prve polovice 19. stoljeća.³⁴

Za razliku od modernih povijesno-demografskih istraživanja u Bosni i Hercegovini, ona su u Hrvatskoj već duže vremena prisutna. Objavljen je veliki broj povijesno-demografskih i demografskih radova, čiji su rezultati korišteni radi usporedbe i u ovom istraživanju. U prvom redu riječ je o radovima povijesnih demografa Božene Vranješ-Šoljan,³⁵ Roberta Skenderovića,³⁶ Miroslava Bertoše,³⁷ Slavena Bertoše,³⁸ Mladena

²⁹ Nikola Mandić, *Podrijetlo i razvitak pučanstva u Kreševu kod Mostara*. Mostar-Kruševo: Sveučilište u Mostaru, 1997; Nikola Mandić, *Podrijetlo hrvatskih rodova u Konjicu i okolici*, Mostar-Konjic: Vlastita naklada, 2000; Nikola Mandić, *Podrijetlo hrvatskih starosjedilačkih rodova u Brotnju*. Mostar-Brotnjo: Nikola Mandić i Općina Brotnjo, 2001; Nikola Mandić, *Podrijetlo hrvatskih starosjedilačkih rodova u Širokom Brijegu i okolici*. Mostar-Široki Brijeg: Vlastita naknada, 2002; Nikola Mandić, *Povijest hrvatskih starosjedilačkih rodova u Čapljini i okolici*. Mostar-Čapljina: Založba Kralja Tomislava i Nikola Mandić, 2003; Nikola Mandić, *Podrijetlo hrvatskih rodova sjeverne okolice Mostara*. Mostar: Vlastita naknada, 2005.

³⁰ Ivica Puljić i Stanislav Vukorep, »Naša prezimena - korijeni i razvoj«, u: *Hutovo, Dobri Do, Glumina, Mramor, Prapatnica, Previš, Tuhinje, Vjetrenik, Zelenikovci*. Mostar: Crkva na Kamenu, 1994: 285-298.

³¹ Stanislav Vukorep, »Staro neumsko pučanstvo«, u: *Neum zemlja i zavičaj Hrvata*. Neum: Općinsko vijeće Neum, 1995: 177-194.

³² Ante Đerek i Ivica Puljić, »Kratka rodoslovna stabla obitelji koji članovi danas žive na području župe Gradac«, u: *Župa Gradac*. Gradac: Župni ured Gradac i don Ante Đerek, 2009: 239-278

³³ Domagoj Vidović, »Gradačka prezimena«, u: *Župa Gradac*. Gradac: Župni ured Gradac i don Ante Đerek, 2009: 197-238.

³⁴ Marijan Sivrić, »Tri sumarna popisa vjernika župe Gradac u Trebinjskoj biskupiji u prvoj polovici 19. stoljeća«, u: *Župa Gradac*. Gradac: Župni ured Gradac i don Ante Đerek, 2009: 279-289

³⁵ Božena Vranješ-Šoljan, »Mjesto demografije u povijesnoj znanosti«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 22/1 (1989): 303-310; Božena Vranješ-Šoljan, »Obilježja demografskog razvoja Hrvatske i Slavonije 1860.-1918.«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 31/1 (1999): 41-53; Božena Vranješ-Šoljan, »Maria Szumska Dabrowska o poljskim doseljenicima u Bosni 1935.«, *Časopis za suvremenu povijest* 38/3 (2007): 955-965; Božena Vranješ-Šoljan, »Prvi opći popis stanovništva u Habsburškoj Monarhiji iz 1857: Konceptcija, metodologija i klasifikacija popisnih obilježja.«, *Časopis za suvremenu povijest* 40/2 (2008).

³⁶ Robert Skenderović, »Analiza razvoja imenske formule u gradu Požegi i okolnim selima tijekom 18. stoljeća na temelju matičnih knjiga«, *Scrinia Slavonica* 2 (2002): 261-276; Robert Skenderović, »Popis stanovništva hrvatskih i slavonskih županija iz 1773. godine«, *Povijesni prilozi* 39 (2010): 73-92; Robert Skenderović, *Najstarija matična knjiga brodske župe Presvetog Trojstva (1701.-1735)*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za

Andreisa,³⁹ Josipa Celića,⁴⁰ te demografa Alice Wertheimer-Baletić,⁴¹ Anđelka Akrapa⁴² i Jakova Gela.⁴³ Sustavna povijesno-demografska istraživanja u neposrednoj blizini gradačke župe, provedena su u najvećem broju na dubrovačkom području. Jedan od najznačajnijih istraživača svakako je Stjepan Krivošić, koji je donio najvjerodostojnije procjene o broju stanovnika Dubrovnika.⁴⁴ On se osim Dubrovnikom, bavio i povijesno-demografskim istraživanjima ostalih hrvatskih gradova.⁴⁵ Uz njega se dubrovačkim stanovništvom najviše bavio Nenad Vekarić⁴⁶, koji je analizirao prirodno kretanje stanovništva poluotoka Pelješca⁴⁷,

povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje i Franjevački samostan u Slavonskom Brodu, 2012.

³⁷ Miroslav Bertoša, »Neki povijesni i statistički podaci o demografskim kretanjima u Istri u XVI. i XVII. stoljeću«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 11/1 (1978): 103-129; Miroslav Bertoša, »Biskupske vizitacije kao izvor za društvenu povijest Poreštine u XVII. stoljeću«, *Vjesnik istarskog arhiva* 1(32) (1991): 75-84; Miroslav Bertoša, »Matične knjige - arhivsko vrelo o demografskim previranjima predindustrijske Europe.«, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci* 41-42 (2000): 315-352; Miroslav Bertoša, *Izazovi povijesnog zanata. Lokalna povijest i sveopći modeli*. Zagreb: Antibarbarus, 2002.

³⁸ Slaven Bertoša, »Doseljednici s Kvarnerskih otoka u pulskim matičnim knjigama krštenih tijekom XVII. stoljeća«, *Croatia Christiana Periodica* 24/45 (2000): 117-126; Slaven Bertoša, »Etnička struktura Pule i njezinih sela u prvoj polovici XVII. stoljeća«, *Vjesnik istarskog arhiva* 6-7 (2001): 253-296; Slaven Bertoša, *Život i smrt u Puli: Starosjedioci i doseljenici od XVII. do XIX. stoljeća*. Pazin: Skupština Udruga Matice hrvatske Istarske županije, 2002.

³⁹ Mladen Andreis, *Stanovništvo Vinišća - Povijesna antroponimija do godine 1900*. Zagreb: Matica hrvatska, 1998; Mladen Andreis, »Povijesna demografija Velog Drvenika, Malog Drvenika i Vinišća do god. 1900.«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 40 (1998): 227-301; Mladen Andreis, *Stanovništvo Drvenika i Ploče: povijesna antroponimija do godine 1900*. Trogir: Matica hrvatska Trogir, 2000.

⁴⁰ Josip Celić, »Stanovništvo grada Bakra po popisu iz 1775. godine«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 54 (2012): 185-220; Josip Celić, »Stanovništvo grada Nina na popisu iz 1810. godine«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 55 (2013): 93-130; Josip Celić, »Stanovništvo grada Raba po popisu iz 1810. godine«, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne znanosti HAZU* 30 (2012): 249-294.

⁴¹ Alica Wertheimer-Baletić, *Demografija: stanovništvo i ekonomski razvitak*. Zagreb: Informator, 1982; Alica Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: MATE, 1999.

⁴² Anđelko Akrap i Dražen Živić, »Demografske odrednice i obilježja obiteljske strukture stanovništva Hrvatske«, *Društvena istraživanja* 4-5 (54-55) (2001): 621-645; Marinko Marić i Anđelko Akrap: »Na pragu demografske tranzicije: Stanovništvo Biska u Cetinskoj krajini (1870-1880)«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 47 (2009): 171-194.

⁴³ Jakov Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*. Zagreb: Globus, 1987; Jakov Gelo, Marinko Grizelj i Anđelko Akrap, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine: narodnosni sustav po naseljima*. Zagreb: Državni zavod za statistiku, 1995; Jakov Gelo, Anđelko Akrap i Ivan Čipin, *Temeljne značajke demografskog razvoja Hrvatske*. Zagreb: Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti RH, 2005.

⁴⁴ Stjepan Krivošić, *Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku, 1990.

⁴⁵ Stjepan Krivošić, *Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine 19. stoljeća*. Zagreb: JAZU, 1981; Stjepan Krivošić, »Izvori za historijsku demografiju: starije matične knjige«, *Arhivski vjesnik* 32 (1989): 13-30; Stjepan Krivošić, *Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u XVIII. i prvoj polovini XIX. stoljeća*. Varaždin: Zavod za znanstveni rad Varaždin HAZU, 1991; Stjepan Krivošić, »Izvori za historijsku demografiju-djelomični brojevi i poimenični popisi stanovništva«, *Arhivski vjesnik* 36 (1993): 159-170.

⁴⁶ Njegov je istraživački model primijenjen i na ovom istraživanju stanovništva župe Gradac.

⁴⁷ Nenad Vekarić, »Nakovanske obitelji«, *Pelješki zbornik* I (1976): 335-355; Nenad Vekarić, »Stanovništvo Vignja 17. do 19. stoljeća«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku* 19/20 (1982): 165-186; Nenad Vekarić, »Stanovništvo Stona 1673/74. godine«, *Dubrovački horizonti* 25 (1985): 67-69; Nenad Vekarić, »Stanovništvo Trstenice 31.12.1751. godine«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku* 24/25 (1987): 139-159; Nenad Vekarić, »Broj stanovnika Dubrovačke Republike u 15, 16. i 17. stoljeću«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 29 (1991): 7-22; Nenad Vekarić, *Stanovništvo poluotoka*

te je mikroskopski obradio dubrovačku vlastelu.⁴⁸ U koautorstvu s Nikom Kapetanićem analizirao je kretanje stanovništva Konavala⁴⁹, a zajedno s Vladimirom Stipetićem objavio je presjek dosadašnjih povijesno-demografskih istraživanja u kojima su dane smjernice za daljnje proučavanje.⁵⁰ Povijesno-demografska istraživanja dubrovačkog područja zaokružila su južne granice gradačke župe, dok je sa zapadne strane, stanovništvo općine Metković i doline Neretve u razdoblju od 1825. do 1918. godine, analizirao Žarko Dugandžić.⁵¹ Kretanje stanovništva župe Ravno, od 1804. do 1918. godine, analizirao je Marinko Marić,⁵² koji se u svojim radovima bavio i istraživanjem ostalih hercegovačkih naselja.⁵³ Treba spomenuti i radove Đure Kriste, koji je na tradicionalni način, koristeći se matičnim knjigama, onomastički obradio rodove susjedne župe Trebinja.⁵⁴

Pelješca, 1. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1992; Nenad Vekarić, *Stanovništvo poluotoka Pelješca*, 2. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1995; Nenad Vekarić, *Pelješki rodovi (A-K)*, 1. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1995; Nenad Vekarić, *Pelješki rodovi (L-Ž)*, 2. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1996.

⁴⁸ Stjepan Ćosić i Nenad Vekarić, *Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi i sorbonezi*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovnik, 2005; Nenad Vekarić, *Nevidljive pukotine: dubrovački vlasteoski klanovi*. Zagreb: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovnik, 2009; Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika, 1. Korijeni struktura i razvoj dubrovačkog plemstva*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovnik, 2011; Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika, 2. Vlasteoski rodovi (A-L)*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovnik, 2012; Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika, 3. Vlasteoski rodovi (M-Z)*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovnik, 2012.

⁴⁹ Niko Kapetanić i Nenad Vekarić, »Stanovništvo Cavtata i Oboda«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 32 (1994): 117-142; Niko Kapetanić i Nenad Vekarić, *Falsifikat o podrijetlu konavoskih rodova*, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovnik, 1997; Niko Kapetanić i Nenad Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, 1. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1998; Niko Kapetanić i Nenad Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, 2. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1999; Niko Kapetanić i Nenad Vekarić, *Konavoski rodovi (A-G)*, Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2001; Niko Kapetanić i Nenad Vekarić, *Konavoski rodovi (H-Pe)*, Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2002; Niko Kapetanić i Nenad Vekarić, *Konavoski rodovi (Pi-Ž)*, Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2003.

⁵⁰ Vladimir Stipetić i Nenad Vekarić, *Povijesna demografija Hrvatske*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2004.

⁵¹ Žarko Dugandžić, *Stanovništvo općine Metković 1850.-1918*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu i Sveučilište u Dubrovniku, doktorska disertacija, 2011.

⁵² Marinko Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini: Ravno*. Zagreb-Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti-Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2015.

⁵³ Marinko Marić, »Katoličko stanovništvo župe Stolac 1864. godine«, *Stolačko kulturno proljeće*. Stolac: Matica hrvatska Stolac, 2010: 63-74; Marinko Marić, »Katoličko stanovništvo i rodovi Orahova Dola i Zavale – Rod Ruđera Josipa Boškovića«, u: *Od Dubrave do Dubrovnika*. Neum-Dubrovnik: Muzej i galerija Neum i HKD Napredak - Dubrovnik, 2011: 111-167; Marinko Marić, »Stanovništvo i rodovi naselja župe Stjepan Krst od 1468. godine do kraja 20. stoljeća«, u: *Župa Stjepan Krst (1974.-2014.)*. Neum-Dubrovnik: Muzej i galerija Neum i HKD Napredak-Dubrovnik, 2014: 175-324.

⁵⁴ Đuro Kriste, »Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla, razvoja i kretanja rodova na području Trebimlje i Cicrine za period od 1708. do 1748. godine«, *Tribunia* 3 (1977): 165-193; Đuro Kriste, »Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla, razvoja i kretanja rodova na području Trnčine i Velje Međe u periodu od 1708. do 1748. godine«, *Tribunia* 4 (1978): 51-75; Đuro Kriste, »Usmena tradicija o porijeklu, razvoju i kretanju rodova na području Trebimlje i Cicrine provjerena podacima "Liber Baptisatorum parochie de Trebigna"«, *Tribunia* 1 (1975): 151-179; Đuro Kriste, »Usmena tradicija o porijeklu, razvoju i kretanju rodova na području Trnčine i

Može se zaključiti da do sad nisu provedena povijesno-demografska istraživanja župe Gradac, a da su matične knjige, kao jedan od najvažnijih izvora za proučavanje stanovništva, ostale neiskorištene. Dosadašnja su se istraživanja koristila maticama uglavnom za onomastičke analize i genealoške prikaze pojedinih rodova. Osim matičnih knjiga u ovom će se radu koristiti i drugi izvori koji bi mogli pomoći u rekonstrukciji kretanja stanovništva. Vrijedne izvore predstavljaju austro-ugarski popisi stanovništva i razni izvještaji biskupa. Područje župe Gradac, kao i ostatak Trebinjsko-mrkanske biskupije, često je bilo ugroženo ratovima i razornim pljačkama, pa se većina arhivskog gradiva o tom području sačuvala na susjednom dubrovačkom području. To se uglavnom odnosi na sačuvanu građu proizašlu djelovanjem Katoličke Crkve, to jest na arhivsko gradivo sačuvano u Arhivu Dubrovačke biskupije, kao što su matične knjige susjednih župe Dubrovačke (nad)biskupije, shematizmi, te razni izvještaji o stanovništvu Trebinjsko-mrkanske biskupije. Također koristilo bi se i arhivsko gradivo sačuvano u Državnom arhivu u Dubrovniku i Provikarskom arhivu u Stocu. Analizom svih dostupnih vrela pokušat će se prikazati kretanje stanovništva župe Gradac, promatrajući ga u kontekstu povijesnih zbivanja.

1.2.2. Metodologija istraživanja

Metodologija ovog rada ponajviše je bila uvjetovana sačuvanim i dostupnim vrelima. Odmah na početku postavilo se pitanje kvalitete i upotrebljivosti matičnih knjiga župe Gradac, kao osnovnih izvora za ovo istraživanje.⁵⁵ Svakako treba imati na umu da matične knjige ne mogu dati savršen prikaz kretanja stanovništva zbog same ograničenosti izvora, kao i zbog njihova neažurnog vođenja.⁵⁶ Prilikom unosa rođenih, vjenčanih i umrlih u bazu podataka za uspješnu identifikaciju osoba pokazala se nužnim i identifikacija roditelja i praroditelja.⁵⁷ Te su informacije iskorištene i za popunjavanje podataka iz knjiga Stanja duša,

Velje Međe provjerena podacima "Liber Baptisatorum parochie de Trebigna"«, *Tribunia* 2 (1976): 77-95; Đuro Krste, *Župa Trebinja (Trebimlja)*. Dubrovnik: Župa sv. Petra, 1999.

⁵⁵ Budući da je područje župe Gradac često bilo u žarištu ratnih zbivanja, a i sama prostranost župe, uvjetovali su da župnici vjerojatno nisu upisali sve podatke u matične knjige.

⁵⁶ Postavilo se pitanje kako obraditi slučajeve krštenja djece koja nisu zapisana u domicilnim matičnim knjigama, a isti je slučaj i umrlima koji su upisani u matice susjednih župa. Ti slučajevi nisu korišteni prilikom izračunavanja prirodnog kretanja stanovništva, ali su podaci o njima korišteni prilikom obrade strukture stanovništva. Trebalo je utvrditi da li su gradački župnici prilikom vođenja matičnih knjiga krštenih upisivali mrtvorodenčad i nezakonitu djecu. Ustanovljeno je da prilikom upisivanja vjenčanja župnici nisu zapisivali dob zaručnika, pa se ona izračunavala pomoću matica krštenih. Isti postupak korišten je i za točno izračunavanje dobi pojedinaca upisanih u matice umrlih.

⁵⁷ U pojedinim trenucima pojavilo bi se više osoba istog imena i prezimena, te očeva imena. U takvim slučajevima ime majke, kao i imena praroditelja bila su ključna za točnu identifikaciju osobe.

što je omogućilo i detaljniju analizu struktura stanovništva. Dobivena baza podataka predstavljala je osnovicu za veći dio analiza ovog istraživanja.

1.2.3. Matične knjige i knjige stanja duša kao izvor za povijesno-demografska istraživanja

Matične knjige predstavljaju službene podatke o rođenju, vjenčanju i smrti pojedinaca na geografski određenom području. One su prvorazredna vrsta izvora za proučavanje stanovništva u prošlosti.⁵⁸ Sama riječ matična knjiga, odnosno matica doslovni je prijevod srednjovjekovne latinske riječi *matricula*, koja se razvila iz klasično-latinske riječi *matrix*, *matricis*, a označava ženskog roditelja, to jest maticu.⁵⁹ Početak vođenja matičnih knjiga seže u 14. stoljeće kad je župnik u župi Givry, u Francuskoj, vodio evidenciju o plaćenim pristojbama prilikom sprovoda. U njoj su se nalazili i upisi siromašnih pokojnika, koji nisu bili u mogućnosti platiti troškove sprovoda. Dvojbeno je može li se takva knjiga, koja je u svojoj naravi računska, smatrati i matičnom knjigom. Prve, prave matične knjige počele su se voditi u 15. stoljeću, pa je tako najstarija poznata matica krštenih iz mjesta Roz-Landrieux u župi Ille-et-Villaine u Bretagni.⁶⁰ Odredbe o vođenju matičnih knjiga pojavljivale su se sporadično tako što su pojedini biskupi izdavali odredbe o njihovu vođenju za svoju biskupiju. Thomas Cromwell je u Engleskoj u ime kralja Henrika VIII, vrhovnog glavara engleske crkve, 5. rujna 1538. godine izdao odredbu kojom obvezuje sve župnike o brižljivom vođenju matičnih knjiga rođenih, vjenčanih i umrlih, te da se iste trebaju čuvati u osiguranim škrinjama. Sustavno vođenje matičnih knjiga, obvezujuće za cijelu Katoličku Crkvu, određeno je odlukom Tridentskog koncila (1545.-1563.). Na 24. sjednici Koncila 11. studenog 1563. godine donesena je odluka po kojoj su župnici bili dužni voditi matične knjige vjenčanih i krštenih. Tom prilikom nije donesena odluka o vođenju matica umrlih. Sljedeća odluka o maticama, koja je bila obvezujuća za cijelu Katoličku Crkvu, donesena je 17. lipnja 1614. godine u Rimskom obredniku (*Rituale Romanum*). Njime je određeno kako će se jedinstveno voditi matične knjige krštenih, vjenčanih i umrlih, te knjiga stanja duša za cijelu Katoličku Crkvu.⁶¹

⁵⁸ Ivo Ficović, »Zbirka matičnih knjiga Historijskog arhiva u Dubrovniku«, *Arhivski vjesnik* 25 (1982): 8.

⁵⁹ Vesna Čučić, »Dubrovačke matične knjige - dragocjen izvor za povijesna istraživanja«, *Arhivski vjesnik* 48 (2005): 46.

⁶⁰ I. Ficović, »Zbirka matičnih knjiga«: 15.

⁶¹ I. Ficović, »Zbirka matičnih knjiga«: 11-12.

U Hrvatskoj najstarija sačuvana matična knjiga je knjiga krštenih iz Umaga iz 1483. godine,⁶² dok je u Bosni i Hercegovini to matična knjiga krštenih župe Kraljeva Sutjeska iz 1641. godine.⁶³ Na području Trebinjsko-mrkanske biskupije koje je često bilo poprištem ratnih zbivanja, najstarija sačuvana matica je matična knjiga krštenih župe Rupni Do (današnja župa Trebinja), koja potječe iz 1708. godine.⁶⁴ Matična knjiga krštenih župe Gradac samo je godinu dana mlađa, te je započeta s upisom od 10. veljače 1709. godine. O možebitnom postojanju starijih matičnih knjiga svjedoči izvještaj trebinjsko-mrkanskog biskupa Antuna Primija Propagandi iz 1675. godine u kojem je iznio da je prisilio župnike da vode matice krštenih, što se ranije nisu običavale voditi.⁶⁵ Nije sačuvan nikakav drugi trag o postojanju matičnih knjiga župe Gradac prije 1709. godine.

Većina gradačkih matičnih knjiga vođena je na latinskom jeziku u narativnom obliku po obrascu Rimskog obrednika, a tek je manji dio njih vođen na hrvatskom jeziku po rubrikama.⁶⁶ Rukopisi su uglavnom za sva razdoblja čitki, a do promjene rukopisa dolazilo je s izmjenama župnika i kapelana u župi.⁶⁷ Uglavnom su ažurno vođene, iako se za pojedina razdoblja može ustvrditi nedovoljan broj ili čak potpuni nedostatak upisa. Brojni su razlozi tome, od ratnih razdoblja, raznih epidemija, pa sve do izbivanja župnika sa župe ili njihove

⁶² V. Stipetić i N. Vekarić, *Povijesna demografija Hrvatske*: 28.

⁶³ Mirko Bobaš, »Upotreba slovnog znaka (derva) u praksi pisara matice krštenih iz Kraljeve Sutjeske od godine 1641.-1727.«, u: *Zbornik radova o fra anđelu Zvizdoviću*. Sarajevo-Fojnica: Franjevačka teologija Sarajevo i Franjevački samostan Fojnica, 2000: 459.

⁶⁴ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 19-21.

⁶⁵ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 19-21.

⁶⁶ Na latinskom jeziku i u narativnom obliku vođene su sljedeće matične knjige: krštenih/rođenih 1709-1845, 1845-1899 i 1899-1912, knjige vjenčanih 1719-1830 i 1845-1906, te knjige umrlih 1763-1845 i 1845-1912. Na hrvatskom jeziku i po rubrikama vođene su matične knjige: krštenih/rođenih 1913-1941, vjenčanih 1906-1944 i umrlih 1913-1944.

Obrazac Rimskog obrednika po kojem su vođene matične knjige krštenih glasio je: "Godine Gospodnje ... dana ... mjeseca ... sam ja ... župnik ... krstio dijete, rođeno dana ... od ... (ne)zakonitih roditelja iz ove župe (ili župe ...) ... Djetetu je dano ime ... Kum/kuma je bio/bila ..., sin/kćer ..., iz ... ". Za matice vjenčanih glasio je: "Godine Gospodnje ... dana ... mjeseca ... po napovjedi izvršenoj u tri zaredna blagdanska dana, i kako se nije našla nikakva zakonita prepreka ja ..., župnik župe ..., vjenčao sam ... sina ..., iz ... i ... kćerku ili udovicu ..., iz ... i kada su obostrano potvrdili pristanak, ja sam ih uz blagoslov vjenčao pred svjedocima ... iz ... i ... iz ...". Za maticu umrlih glasio je: "Godine Gospodnje ... dana ... mjeseca ... u okrilju Svete Majke Crkve, svoju dušu Bogu predao/la je ..., sin/kćer ... (ili zakonita žena) ..., u ... godini života. Njegovo/njeno tijelo je sahranjeno na groblju ..." Vidi: Dražen Vlahov, Jakov Jelinčić i Danijela Dobljanović: »Uvod«, *Vjesnik istarskog arhiva* 11-13 (2004-2006): 13-14.

⁶⁷ Matice su vodili sljedeći župnici i kapelani: Andrija Šumanović (1709-1718), Andrija Lazarević (1718-1753, 1757-1758), Petar Milošević (1737-1753, 1758-1763), Filip Koncul (1753-1757), Josip Pažin (1763-1776), Ilija Raič (1775-1777), Mato Bogoje (1777-1803), Grgo Matuško (1803-1823), Andrija Maslač (1823-1840), Mijo Kujundžić (1837-1838), Mijo Rozić (1840-1845), Vinko Basile (1845-1852), Alojzije Moiraghi (1847-1848), Hilarije Odachowski (1848-1850), Bernardin Carrara (1852-1855), Alojzije Uccellini (1855-1860), Nikola Lazarević (1860-1861), Ivan Vlahinić (1861-1867), Ilija Vukas (1867-1868), Vlaho Jadrošić (1868-1872), Miho Jerinić (1873-1901), Ivan Raguž (1901-1902), Petar Papac (1902-1917), Božo Pehar (1918-1919).

izmjene.⁶⁸ Jedina veća praznina u svim trima gradačkim maticama obuhvaća period od 1778. do 1803. godine. To se razdoblje podudara s onim župnikovanja gradačkog župnika Mata Bogoja. Ne može se sa sigurnošću zaključiti, ali postoje indicije koje ukazuju da je vodio matice u neku posebnu knjigu, ili možda čak na ceduljice, koje je kasnije namjeravao prepisati u tekuće matične knjige.⁶⁹

Matične knjige krštenih, kao što je ranije spomenuto, sačuvane su od 1709. godine. Njihovo vođenje nije bilo ažurno, pa za pojedina razdoblja u potpunosti nedostaju upisi krštenja, to jest rođenja. Tako nedostaju upisi za razdoblje od 4. lipnja 1710. do 21. svibnja 1712, pa od 10. listopada 1714. do 14. studenog 1718., te od 20. kolovoza 1777. do 6. travnja 1803. godine.⁷⁰ Nedostatak koji se može primijetiti u gradačkim maticama krštenih je što nema traga upisima mrtvorodne djece, dok je broj upisa izvanbračno rođene djece nevjerovatno nizak.⁷¹ Pojedini pak upisi nisu kronološki upisani u matice, pa se može zaključiti da je tu riječ o naknadnim upisima krštenja.⁷² Nakon pregleda matica vjenčanih i umrlih ustanovljeno je da nisu upisani svi slučajevi rođenja u matice krštenih, jer su se pojedinci pojavljivali naknadno u maticama vjenčanih ili umrlih.⁷³ Stanovnici pograničnih sela znali su svoju djecu voditi na krštenje u susjedne župe, koje su im geografski bile bliže, pa su čak prelazili i državne granice, vodeći ih na primjer na krštenje u župe Dubrovačke

⁶⁸ Vrijedan je podatak da je tijekom 1838. godine zbog napada na župnika Miju Kujundžića kapitularni vikar Trebinjsko-mrkanske biskupije Nikola Giurian izopćio iz Crkve sve sudionike tog događaja, a crkvu u Gracu je zatvorio. Očajni su seljani 28. rujna 1838. godine poslali pismo kapitularnom vikaru i molili ga za oprostjenje, te da im pošalje jednog redovnika jer kako su rekli "mi mreimo bez reda, dica bez krštenja". *Biskupija Trebinjsko-mrkanska (Sig. 5), Spisi Ordinarijata (Ser. 1), kut. 1 (1837-1840), O-2, br. 5 (ABD)*.

⁶⁹ U matičnim knjigama postoji svega nekoliko povremenih upisa iz tog razdoblja, ali ne radi se o suvremenim upisima, već o naknadnim upisima pojedinaca. Gradački župnik Grgo Matuško, nasljednik Mata Bogoja, 1816. godine izdao je potvrdu slobodnog stanja Jele Kužić, a uz to je priložio i njen krsni list, prepisan iz upisa krštenja 1791. godine. *Biskupija Trebinjsko-mrkanska (Sig. 5), Spisi Ordinarijata (Ser. 1), kut. 1 (ABD)*.

⁷⁰ Nepostojanje upisa tih godina može se objasniti činjenicom da je tadašnji župnik Andrija Šumanović 1711. godine za vrijeme Rusko-turskog rata izbjegao na prostor Dubrovačke Republike, te nije vodio matice. Isti slučaj dogodio se i 1715. godine, kad je tijekom Malog rata između Venecije i Osmanskog Carstva župnik Šumanović izbjegao s 40 obitelji na područje pod mletačkom vlašću. Vidi: B. Pandžić, »Trebinjska biskupija u tursko doba«: 106-107.

⁷¹ Samo je jedan slučaj krštenja nezakonitog djeteta u čitavom razdoblju od 1709. do 1883. godine. Postavlja se pitanje jesu li nezakonita djeca bila upisivana negdje drugdje, ili ih župnik nije okarakterizirao kao takva.

⁷² Prilikom vizitacije Trebinjske biskupije 1856. apostolski vizitator, isusovac, Vinko Basile, primijetio je da se zbog udaljenosti pojedinih mjesta od župne crkve djeca krste i tri mjeseca nakon rođenja. Vidi: Mitar Papac, »Trebinjska biskupija sredinom XIX. stoljeća po izvješću apostolskog vizitatora o. Vinka Basila D.I.«, *Vrela i prinosi* 8 (1938): 101.

⁷³ Ti podaci nisu korišteni u analizama nataliteta, već samo nupcijaliteta ili mortaliteta, ovisno gdje su se spominjali.

biskupije.⁷⁴ Također je postojala i obrnuta situacija, gdje su roditelji susjednih župa donosili djecu na krštenje u gradačku župu, što je naročito bio slučaj sa stanovnicima župe Dubrave.

Matične knjige vjenčanih sačuvane su od 1719. godine, iako se u samoj matici nalazi sačuvan upis od 9. svibnja 1708. godine po kojem je trebinjsko-mrkanski biskup Antun Righi poslao tu knjigu s dvjesto listova, da se u nju pomno upisuju sklopljena vjenčanja po rimskom obredniku.⁷⁵ Kod nje nedostaju upisi za više razdoblja, od 25. prosinca 1782. do 18. studenog 1803, od 15. kolovoza 1804. do 10. veljače 1806, od 4. srpnja 1806. do 1. veljače 1808, od 1. svibnja 1809. do 2. lipnja 1811, te od veljače 1814. do 7. prosinca 1817. godine.⁷⁶ Potom nedostaje petnaestogodišnje razdoblje od 6. svibnja 1830. do 25. studenog 1845. godine s izuzetkom jednog upisa,⁷⁷ pa onda opet od 28. veljače 1866. do 24. ožujka 1868, od 17. veljače 1872. do 19. siječnja 1874, te 21. studenog 1882. do 7. siječnja 1884. godine. Osim nedostataka upisa za navedena razdoblja, jedina veća mana je što gradački župnici nisu upisivali dob zaručnika u matične knjige sve do 1915. godine. Zbog toga se dob stupanja u brak morala izračunati pomoću podataka dobivenih iz matičnih knjiga krštenih.

Matična knjiga umrlih sačuvana je tek od 1763. godine, ali se u njoj mogu naći i sporadični upisi od 1754. do 1756., te 1759. do 1760. godine. Ranija matična knjiga vjerojatno je započeta 1708. ili 1709. godine, ali je tijekom godina izgubljena ili uništena.⁷⁸ Upisi su se u novoj matici počeli voditi od 143. stranice, pa se može zaključiti da je župnik namjeravao prepisati podatke iz starije matične knjige. Za pojedina razdoblja, prilikom upisa pokojnika, župnici su izostavljali upisati pokojnikove roditelje, pa je u nekim slučajevima otežana identifikacija pojedinaca. Sljedeća je manjkavost što je dob pokojnika do četrdesetih godina 19. stoljeća uglavnom upisivana "odoka", jer je župnik, ne znajući točan broj godina, zaokruživao otprilike njihovu dob (na primjer *circa* 70 godina). Zbog toga je za pojedine

⁷⁴ Tako su stanovnici sela Radetića, Babina Dola, Kiševa, Moševića, Duži, Dračevica, Brestice, Vranjeva Sela, Ilijina Polja, Neuma, Crkvice i Kleka znali nositi djecu na krštenje u župe Ošlje i Topolo, a ponekad u župu Dobranje. Stanovnici sela Hutova, Prapratnice i Zelenikovca gravitirali su prema župama Dubrave, Hrasno i Trebinja (Rupni Do).

⁷⁵ *Matična knjiga vjenčanih župe Gradac (1719-1830): 3.*

⁷⁶ Vjerojatni razlog za nepostojanje upisa u razdoblju od 1814. do 1817. godine bila je epidemija kuge.

⁷⁷ Gradačke matične knjige su tijekom tridesetih i četrdesetih godina 19. stoljeća bile u jako lošem stanju. Kapitularni vikar Trebinjsko-mrkanske biskupije, Vidoje Maslač, obavještavajući Ordinarijat u Dubrovniku o stanju u župi Gradac 1840. godine piše i o lošem stanju matičnih knjiga: *U Gracu protokola nejma karštenja, viencani i martvi, nevalju ni jedan stari i ono štoe protokolirano višese nezna negoli zna; molimvas ucinite djelo od mirosarđa oli pribavit libra, oli činit administratoru daj dobavi.* Vidi: *Biskupija Trebinjsko-mrkanska (Sig. 5), Spisi Ordinarijata, kut. 4 (1840.-1849.), br. 891 (ABD).*

⁷⁸ Gradački župnik Andrija Maslač pišući 23. siječnja 1834. godine kapitularnom vikaru Trebinjsko-mrkanske biskupije Dominiku Sokoloviću opravdava nemogućnost pronalaska upisa smrti Mihajla Curića zvanog Bajić riječima: *"nenaodise na libru partita budući libro rasuto, i malo dobro..."*. *Biskupija Trebinjsko-mrkanska (Sig. 5), Spisi Ordinarijata (Ser. 1), kut. 2 (1819-1837), br. 4 (ABD).*

upise trebalo ustanoviti o kojoj se točno osobi radilo, te izvršiti korekciju stvarne dobi, na temelju podataka iz matica krštenih. Bitno je napomenuti da sve do 1912. godine u maticama umrlih nedostaju podaci o uzroku smrti. Jedini izuzetak predstavljali su podaci o slučajevima nasilne smrti ili pak epidemije.

Uz matične knjige vrijedan izvor za proučavanje kretanja stanovništva predstavljaju tri sačuvane knjige stanja duša (*status animarum*).⁷⁹ Najstarija knjiga, pisana na latinskom, potječe iz druge polovice 18. stoljeća, vjerojatno iz 1765. godine, dvije godine kasnije nego ju je datirao Ivica Puljić.⁸⁰ Dopunjavana je podacima o obiteljima do oko 1800. godine. Župnici su u nju upisivali članove obitelji, ali bez ikakve naznake o njihovoj dobi, tek uz napomene o rodbinskim odnosima unutar pojedine kuće. Naknadni upisi, koji se razlikuju rukopisom od originalnog teksta, donose nam podatke o novim članovima obitelji, ali također otkrivaju i one pojedince koji su napustili područje gradačke župe. Te su se napomene najčešće odnosile na one pojedince koji su emigrirali prema dubrovačkom području. Uz one članove obitelji koji su umrli kasnije je župnik dodavao simbol križa, kao oznaku smrti. Ova najstarija knjiga stanja duša od izuzetne je vrijednosti za rekonstrukciju podataka budući da donosi podatke o stanovništvu koje nije bilo upisano u matične knjige od 1777. do 1803. godine. Drugu knjigu stanja duša sastavio je 1855. godine na talijanskom jeziku gradački župnik i apostolski misionar Lujo Uccellini. Za razliku od starijeg stanja duša, ovo je vođeno po tabelarnom obrascu.⁸¹ Njegov je glavni nedostatak što za veliki broj popisanih osoba nije upisan njihov datum rođenja, vjenčanja ili smrti. Treću knjigu stanja duša sastavio je 1924. godine župnik Mitar Papac. Pisana je hrvatskim jezikom po tabelarnom obrascu,⁸² te je najpotpunija od triju knjiga. Iako je knjiga sastavljena nakon istraživanog razdoblja, predstavlja vrijedan izvor jer donosi podatke o osobama rođenim i u prvoj polovici 19. stoljeća.

Unatoč velikom broju nedostataka, manjkavosti i župničkoj neažurnosti prilikom vođenja matičnih knjiga, njihova analiza predstavlja jedini način analiziranja kretanja stanovništva gradačke župe. Prilikom donošenja konačnih zaključaka treba imati na umu da se

⁷⁹ Župnik je prema odredbama Rimskog rituala bio dužan pojedinačno navesti svaku obitelj, odvajajući ih razmakom od sljedeće obitelji. Za svakog člana obitelji, ali i došljaka koji živi s istom, trebao je navesti ime, prezime i dob. Uz osobe koje bi primile svetu pričest, stavljao se znak *c* (*comuncatus/a*), a za krizmane osobe znak *chr* (*chresimatus/a*). Jakov Jelinčić: »Tri knjižice stanja duša župe Buje za 1652., 1655. i 1656. godinu«, *Vjesnik istarskog arhiva* 18 (2011): 237-238.

⁸⁰ I. Puljić, »Neum, povijesna domovina Hrvata«, 84

⁸¹ U prvi stupac pisano je ime i prezime, u drugi datum rođenja, u treći datum krizme, četvrti datum vjenčanja, peti datum smrti, te je šesti stupac ostavljen za napomene.

⁸² Prvi stupac donosio je ime i prezime osobe, dok su se u sljedeća četiri stupca upisivali datumi rođenja, krizme, vjenčanja i smrti. U posljednji stupac upisivale su se opaske s podacima o iseljenju iz župe, zaposlenju, vjenčanju pojedinca ili pak podjeli obitelji.

iz njih valjaju iščitavati trendovi, a manje vjerovati apsolutnim brojkama, koje će ovo istraživanje donijeti.⁸³

1.2.4. Ostala vrste izvora

Osim matičnih knjiga u ovom su radu korištene i druge vrste vrela, koja pokazuju brojčane podatke za analizu kretanja stanovništva. Jedno od najstarijih vrela za proučavanje kretanja stanovništva za vrijeme vladavine Osmanskog Carstva predstavljaju *defteri*, osmanski katastarski popisi. Osnovna zadaća sastavljanja deftera bilo je popisivanje poreznih obveznika i socijalnog statusa stanovništva na određenom području. Sastavljao se na temelju sultanove naredbe, a u djelo su ga provodili *emini* (sultanovi povjerenici) i *katibi* (pisari). Oni su na zadanom području popisivali sve posjede iz kojih je država dobivala prihode na temelju poreza. Prema vrstama razlikuju se dvije vrste deftera, poimenični i sumarni. U poimeničnima su se popisivali kućedomaćini i neoženjeni muškarci, dok su se sumarnim defterima nalazili sažetiji podaci iz poimeničnih, te raspodjela prihoda na *hasove*, *zijamete* i *timare*. U ovom istraživanju koristili su se *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468-69. godine* i *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina iz 1475-77. godine*.⁸⁴

Sljedeći izvor predstavljaju razni, najčešće vizitacijski izvještaji trebinjsko-mrkanskih biskupa, apostolskih vizitatora biskupije, župnika župe Gradac i misionara u biskupiji,⁸⁵ koji su svoje izvještaje slali Svetoj Stolici, odnosno Propagandi.⁸⁶ Prvi takav izvještaj u kojem se opisuje stanovništvo župe Gradac, poslao je Svetoj Stolici 1599. godine dominikanac i vikar Hrvatske, Daniel Splićanin. U svom izvještaju obavijestio je papu Klementa VIII. o ugroženosti i lošem stanju kršćana Zažablja pod osmanskom vlašću, koji su se nalazili pod stalnim napadima senjskih uskoka. Dalje, u nastavku, tog izvještaja donio je i popis sela

⁸³ V. Stipetić i N. Vekarić, *Povijesna demografija Hrvatske*: 251.

⁸⁴ Ahmed S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*. Mostar: Islamski kulturni centar, 2008; Ahmed S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1985.

⁸⁵ Zbog velikog nedostatka svećenika, a na molbu dubrovačkog biskupa i apostolskog administratora Trebinjsko-mrkanske biskupije, Tome Jederlinića, isusovci osnivaju trebinjsku misiju 1845. godine. Sicilijanci Vinko Basile i Antun Ayala su preuzeli župe Gradac i Trebinju, a njihov misionarski rad trajao je do 1855. godine. Čitavo vrijeme svoje službe slali su izvještaje svojim glavarima o stanju u biskupiji, ali i pojedinim župama. Vidi: Mijo Korade: »Trebinjska misija-djelovanje isusovaca u istočnoj Hercegovini 1845-1855.«, u: *Tisuću godina Trebinjske biskupije*. Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola, 1988: 165-167; Mijo Korade: »Izvještaji isusovačkih misionara iz XIX. st. o istočnoj Hercegovini«, *Vrela i prinosi* 14 (1983): 118.

⁸⁶ Sveta Kongregacija za širenje vjere ili Propaganda (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) osnovana je 22. lipnja 1622. godine bulom *Inscrutabili divinae Providentiae* pape Grgura XV. Njena zadaća je bila širenje katoličanstva i rješavanje crkvenih pitanja u nekatoličkim zemljama, pa je pod njenu jurisdikciju spadala i župa Gradac, kao područje u sastavu Osmanskog Carstva.

Zažablja.⁸⁷ Prvi izvještaj nekog trebinjsko-mrkanskog biskupa uslijedio je 1610. godine⁸⁸, kad je Ambroz Gozze obavijestio Svetu Kongregaciju Koncila o veličini njegove biskupije i njenim posjedima.⁸⁹ Franjevac Blaž iz Graca⁹⁰ u svom je izvještaju Propagandi 1624. godine prvi naveo brojčane podatke o broju kuća i stanovnika župe Gradac. Takvi izvještaji, makar okvirni, predstavljaju veliku vrijednost jer nam donose rijetke brojčane podatke o stanovništvu u 17. stoljeću. Brojčano najiscrpniji, poznati izvještaj Propagandi uputio je sofijski nadbiskup Marko Andrijašević 1733. godine, u kojem se po prvi puta nalazi popis katoličkih obitelji po župama, ali i po pojedinim selima.⁹¹

Vrijedan izvor čine razni izvještaji kapitularnih vikara Trebinjsko-mrkanske biskupije i gradačkih župnika iz prve polovice 19. stoljeća. Najstariji je onaj kapitularnog vikara Dominika Sokolovića iz 1821. godine kojim obavještava Carsko-kraljevsko Okružno poglavarstvo u Dubrovniku o broju obitelji i stanovnika svih župa njegove biskupije. Dva izvještaja gradačkog župnika Andrije Maslaća iz 1829. i 1838. godine bogatija su informacijama. Donose brojčane podatke o broju kuća i stanovnika svakog naselja župe Gradac s brojem rođenih, vjenčanih i umrlih za 1829. i 1838. godinu. Potonji također donosi i udaljenost svakog od navedenih naselja od župne crkve. Isti je župnik 1840. godine sastavio sumarni popis broja naselja, kuća i stanovnika, bez detaljnije razrade po naseljima. Sličan izvještaj napravio je i njegov nasljednik na službi Mijo Rozić. Njegov izvještaj sadrži podatke o broju stanovnika, s brojem onih koji se pričešćuju, te broj kuća. Vikar Trebinjsko-mrkanske biskupije Vidoje Maslać je 1844. godine sastavio sumarni popis broja stanovnika čitave biskupije. Navedeni izvještaji predstavljaju svojevrsnu preteču sljedećoj vrsti vrela.

Shematizmi Trebinjsko-mrkanske biskupije, koji su izlazili u sklopu Shematizma Dubrovačke biskupije donosi podatke o broju stanovnika gradačke župe od 1842. do 1890. godine.⁹² Zbog nejednake metodologije prilikom njihova vođenja, mogu se podijeliti na tri razdoblja. Od 1842. do 1862. godine shematizmi donose samo podatke o ukupnom broju stanovnika pojedine župe. Sljedeće razdoblje od 1863. do 1877. godine donosi podatke o

⁸⁷ I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 44-45.

⁸⁸ Biskup Šimun Menze je na zahtjev pape Siksta V. iz 1585. godine poslao izvještaj o svojoj biskupiji 1588. godine. U njemu uopće nije spomenuo Trebinjsku biskupiju, već je sebe nazvao mrkanskim biskupom, te je dao izvještaj o Mrkanskoj biskupiji. Vidi: B. Pandžić, »Trebinjska biskupija u tursko doba«: 92.

⁸⁹ B. Pandžić, »Trebinjska biskupija u tursko doba«: 109.

⁹⁰ Franjevac Blaž rodio se sredinom 16. stoljeća, a za gradačkog župnika postavio ga je 1604. godine barski nadbiskup Toma Medvjedović. Na toj je službi ostao do 1620. godine kad ga je trebinjski biskup Krizostom Antić premjestio za župnika Popova. Vidi: M. Krešić, »Svećenici na službi i rodom iz župe Gradac«: 77.

⁹¹ Milenko Krešić, »Katolici Trebinjsko-mrkanske«: 439-452.

⁹² U razdoblju od 1842 do 1890. godine shematizam Trebinjsko-mrkanske biskupije izlazio je u sklopu shematizma Dubrovačke biskupije (*Schematismo della diocesi di Ragusa*).

broju naselja, udaljenosti svakog od župne crkve, te o ukupnom broju stanovnika župe. Najviše podataka donose shematizmi iz posljednjeg razdoblja od 1878. do 1890. godine. U njemu se mogu naći podaci o broju naselja, ali i broju obitelji i stanovnika unutar njih s opaskom o udaljenosti od župne crkve. Iako se navedeni shematizmi na prvi pogled čine kao bogato vrelo, analizom podataka dolazi se do zaključka da su podaci u njima najčešće netočni.⁹³ Problem također predstavlja i navedena metodološka nejednakost prilikom vođenja popisa.⁹⁴ Za zaključiti je da se župnici vjerojatno nisu pridržavali odredbe kojom su bili dužni slati točne izvještaje o broju sela, obitelji i stanovnika, pa su brojke u shematizmima prepisivane iz godine u godinu.

Suvremeni popisi stanovništva predstavljaju najvrjednije izvore za povijesno-demografska istraživanja, a na području Bosne i Hercegovine počeli su se provoditi relativno kasno. Osmansko Carstvo je već 1851. godine pokušalo provesti popis stanovništva, radi poboljšanja naplate poreza. Upravo u tome leži i glavni problem metodologije tog popisa, budući da su popisivani samo muškarci stariji od deset godina od kojih se porez i naplaćivao.⁹⁵ Sljedeći pokušaj popisivanja stanovništva napravila je Austro-Ugarska godinu dana nakon što je okupirala područje Bosne i Hercegovine. Tim je popisom po prvi put obuhvaćeno čitavo stanovništvo Bosne i Hercegovine, ali i taj popis nije u potpunosti bio uspješan. Njime se mogao utvrditi tek broj kuća, spolna i vjerska struktura. Njegov je nedostatak prilikom istraživanja stanovništva župe Gradac što naselja nisu detaljnije raščlanjena. Primjerice, pod naseljem Moševići, popisana su tri naselja, istoimeni Moševići, Babin Do i Duži, te je samim time onemogućeno saznati broj stanovnika za svako pojedino naselje. Svaki sljedeći, od tri austro-ugarska popisa (1885, 1895. i 1910.) donosio je preciznije i detaljnije analize. Popis iz 1895. godine po prvi put je donio demografske podatke za svako pojedinačno naselje župe Gradac, dok je onaj iz 1910. godine najbogatiji podacima. Također, iskorišten je i popis Kraljevine Jugoslavije iz 1921. godine koji prikazuje demografske gubitke uzrokovane Prvim svjetskim ratom i epidemijom španjolske gripe. Glavni nedostatak navedenih popisa je što se zbog različite metodologije tek djelomično mogu uspoređivati.⁹⁶

⁹³ Za devetnaestogodišnje razdoblje od 1859. do 1877. godine upisivan je uvijek isti broj stanovništva. Iznimka je 1868. godina, ali već sljedeće godine autor je upisao podatke iz 1867. godine.

⁹⁴ Naprimjer, u shematizmima 1842. i 1843. godine nalaze se podaci o broju stanovnika, kuća i sela, a u onima iz razdoblja od 1844. do 1862. godine samo podaci o ukupnom broju stanovnika, koji su pak podijeljeni na pričesnike (*comunions*) i djecu.

⁹⁵ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 30.

⁹⁶ B. Vranješ-Šoljan, »Maria Szumska Dabrowska«: 957.

1.3. Povijesni, crkveni i gospodarski okvir

1.3.1. Političke prilike

O nastanjenosti područja župe Gradac još u razdoblju kamenog doba svjedoči veliki broj arheoloških nalaza. Primjeri su kamena alatka iz Graca, koštana igla iz Babina Dola, kameni čekić na području između Kiševa i Blaca.⁹⁷ Istom razdoblju pripadaju i nedovoljno istraženi lokaliteti Spremina peć i Gradina na sjevernim obroncima Gradačkog polja, te brojne veće i manje kamene gomile.⁹⁸ Broj arheoloških nalaza sve je veći prijelazom u brončano doba iz kojeg su sačuvani vrlo dobro očuvani primjerci grobnica.⁹⁹ Veliki broj arheoloških pronalazaka može se objasniti činjenicom da je područje župe Gradac još od najstarijih vremena presijecalo više značajnih prometnih pravaca iz smjera mora prema zaleđu, kao i iz smjera Neretve prema istoku.¹⁰⁰

Ilirsko pleme Ardijejaca naseljavalo je područje od lijeve obale Neretve sve do Vojuše u Albaniji, pa su tako nastanjivali i područje župe Gradac.¹⁰¹ Prvu jaku državu Iliri su stvorili u 5. stoljeću prije Krista, ali su počeli predstavljati prijetnju Rimljanima s kojima su započeli sukobe već u 3. stoljeću prije Krista.¹⁰² Iliri su poraženi u dva rata 167. i 135. godine prije Krista, Ardijejci su iseljeni podalje od jadranske obale, a na njihovo mjesto između poluotoka Pelješca i Boke kotorske spustili su se Plereji.¹⁰³ Rimljani su na novoosvojenom području tijekom 1. stoljeća prije Krista uspostavili novu provinciju Ilirik (*Illyricum*), a 27. godine prije Krista područje župe Gradac došlo je u sastav provincije Dalmacije. Uspostavom rimske administracije ilirske su zemlje doživjele osjetniji gospodarski i kulturni rast.¹⁰⁴ Na području nekadašnje gradačke župe ostali su brojni tragovi rimskog života. Jedno od najznačajnijih otkrića su ruševine naseobina u Vranjevu Selu i Gracu. Zahvaljujući arheološkim istraživanjima otkrivena je ne samo njihova prometna povezanost, nego i povezanost s

⁹⁷ I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 14.

⁹⁸ Marijan Boško, »Grobni nalazi iz Graca kod Neuma«, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* NS 42/43 (1987/1988): 36.

⁹⁹ Ćiro Truhelka, »Opaske o megalitičkim gromilama hercegovačkim«, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 5 (1893): 232-233.

¹⁰⁰ I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 17.

¹⁰¹ Ivo Goldsten, »Hrvatska povijest«, u: *Biblioteka Jutarnjeg lista (21. knjiga) - Povijest*. Zagreb: Rotolito Lombarda-Piotello (MI) Italia, 2008: 36.

¹⁰² Ivo Goldsten, »Hrvatska povijest«: 37; I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 20.

¹⁰³ Ivo Goldsten, »Hrvatska povijest«: 36.

¹⁰⁴ Ivo Goldsten, »Hrvatska povijest«: 37-39.

naseljima u Naroni, Hrasnu i Stocu. Sama župna crkva u Gracu izgrađena je na rimskim temeljima, a i srednjovjekovno groblje svoje je temelje imalo na ostacima rimskog groblja.¹⁰⁵

Rimska prevlast na ovom području trajala je sve do propasti Zapadnog Rimskog Carstva 476. godine, da bi krajem istog stoljeća, 493. godine, Ostrogoti zavladaali nekadašnjom rimskom provincijom Dalmacijom. Ekspanzijom Istočnog Rimskog Carstva, to jest Bizanta, pod carem Justinijanom 536. godine ponovno je Dalmacija potpala pod, uvjetno rečeno, rimsku vlast.¹⁰⁶ Dolaskom Slavena i organizacijom njihove vlasti, područje župe Gradac pripalo je Zahumlju (kasnije Hum). U 10. stoljeću bizantski car Konstantin VII. Porfirogenet u svom djelu *O upravljanju carstvom (De administrando imperio)* navodi da su se Zahumljani prozvali po brdu Hum, te je nabrojao njihove naseljene gradove, procijenivši da se granice Zahumlja protežu od Dubrovnika do rijeke Neretve.¹⁰⁷ Tijekom 11. stoljeća dolazi do osnivanja srednjovjekovnih župa na području Zahumlja, odnosno Huma. Anonimni barski svećenik, autor djela *Regnum Sclavorum* ili *Ljetopis popa Dukljanina*, naveo je u 12. stoljeću da se humske zemlje sastoje od devet župa.¹⁰⁸ Područje župe Gradac u političko-administrativnom smislu u to vrijeme pripadalo je župi Žaba (Yabsco ili Žabsko). Ne može se sa sigurnošću utvrditi je li političko-administrativna župa Žaba teritorijalno identična kasnije nastaloj katoličkoj župi Zažablje, odnosno Gradac.¹⁰⁹

Tijekom svoje povijesti vladari Zahumlja, to jest Huma, priznavali su vrhovnu vlast ugarsko-hrvatskih kraljeva, dukljanskih i raških vladara, te bosanskih banova i kraljeva.¹¹⁰ Od 1405. godine Humom upravlja Sandalj Hranić, a njega 1435. godine nasljeđuje njegov nećak

¹⁰⁵ Ćiro Truhelka, »Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine«, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 4 (1892): 358-362; Carl Patsch, »Mali rimski nahodaji i posmatranja«, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 9 (1897): 528-529; Vid Vuletić-Vukasović, »Vranjevo selo na kleku u Hercegovini«, *Viestnik Hrvatskog arheološkoga društva* 10 (1888): 27-28.

¹⁰⁶ Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata*. Split: Marjan tisak d.o.o, 2004: 68-71.

¹⁰⁷ Konstantin Porfirogenet, *O upravljanju carstvom*, (prijevodi i komentar Nikola pl. Tomašić i ostali). Zagreb: Dom i svijet, 2003: 79, 89.

¹⁰⁸ U 30. poglavlju tog djela nepoznati autor iznosi priču o kralju Prelimiru koji je imao četiri sina. Trećem po redu sinu je dodijelio na upravu humsku zemlju, podijeljenu na devet župa *Stantania, Popovo, Yabsco, Luka, Vellica, Gorymita, Vecenike, Dubrava i Debre*. Vidi: Vladimir Mošin, *Ljetopis popa Dukljanina*. Zagreb: Matica hrvatska, 1950: 75; Vinicije B. Lupis, »Pregled povijesti Stonske biskupije od osnutka do 1541. godine«, u: *Tisuću godina Dubrovačke (nad)biskupije*. Dubrovnik: Biskupski Ordinarijat Dubrovnik i Crkva u svijetu, 2001: 200.

¹⁰⁹ Pavao Anđelić: »Srednjovjekovna župa Žaba«: 47-69; Ilarion Ruvarac, »Zažablje u Hercegovini, starome Humu«, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 2/1 (1890): 12-17; Petar Bošnjak, »Gdje je Zažablje? Odgovor na pitanje visokopreč. arhimandrita Ilariona Ruvarca«, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 4/4 (1892): 444-447; Trpimir Macan, »Saopćenje o povijesnim istraživanjima Radovana Jerkovića«, *Historijski zbornik godina XXI-XXII* (1968-69): 502-504.

¹¹⁰ Josip Lučić, »Stjecanje, dioba i borba za očuvanje Dubrovačkog primorja 1399-1405«, *Arhivski vjesnik* 11-12 (1969): 100-105; V. Lupis, »Pregled povijesti Stonske biskupije«, str. 201

Stjepan Vukčić Kosača, koji je od 1448. godine nosio titulu *hercega humskog i primorskog*.¹¹¹ Upravo su za vrijeme njegove vladavine 1463. godine Osmanlije osvojile Bosansko kraljevstvo i dijelove Hercegovine. Herceg Stjepan je osvojena područja Hercegovine povratio povlačenjem glavnine osmanlijske vojske.¹¹² Dvije godine kasnije Osmanlije su pokrenule novu ofenzivu, pa se već u rujnu te 1465. godine pojavljuju u neposrednom dubrovačkom zaleđu. Istog mjeseca pod osmansku vlast pali su Ljubomir, Popovo, Žurovići i Pocrnje, a krajem listopada i u studenom pod njihovom vlašću bili su Uskoplje, Bijela, Zubci, Gacko i Kuti. Posljednji herceg Vlatko, Stjepanov sin, držao je pod svojom vlašću još samo uski pojas od Boke do ušća Neretve s Novim i Risnom.¹¹³ Osmanlije su područje Graca vjerojatno osvojile zajedno s Popovom u rujnu 1465. godine, budući da se u prvom popisu Bosanskog sandžaka iz 1468-69. godine sela Gradac i Moševići javljaju kao naselja nahije Popovo.¹¹⁴ Prvotno osvojeno područje Osmanlije su pretvorile u jedan *vilajet*, te ga pripojile susjednom Bosanskom sandžaku. Do osnivanja posebnog Hercegovačkog sandžaka došlo je 1470. godine, a obuhvaćao je osvojene dijelove Hercegovine. Nakon njegova osnivanja Osmanlije su krenule u daljnje sustavno osvajanje Hercegovine. Prvo su 1471. godine osvojile Počitelj,¹¹⁵ a predajom Novog 1482. godine završeno je osmansko osvajanje Hercegovine. Pod hercegovom vlašću ostala je još samo utvrda Koš u Neretvi, ali je i ona pala u osmanske ruke 1490. godine.¹¹⁶ Učvršćenjem osmanlijske vlasti područje župe Gradac je u sudsko-administrativnom smislu vjerojatno pripalo Blagajskom kadiluku zajedno s nahijama Trebinje i Popovo.¹¹⁷

Čitavo razdoblje osmanskog osvajanja Hercegovine obilježile su stalne migracije hercegovačkog stanovništva iz dubrovačkog zaleđa na područje Dubrovačke Republike. Prvi veliki val izbjeglica pred osmanskim pustošenjem pojavio se na dubrovačkom području već 1464. godine, a ponovio se zbog obnovljenih napada 1465. godine. Dubrovnik nije bio jedino odredište hercegovačkog stanovništva, jer se dijelom sklanjao i na mletački teritorij u Boki kotorskoj i Dalmaciji (stanovništvo okolice Novog bježalo je na područje Boke, dok je

¹¹¹ I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 34-35; Sima M. Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*. Beograd: SANU, 1964: 106.

¹¹² Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk: Postanak i upravna podjela*. Sarajevo: "Svjetlost", 1982: 41.

¹¹³ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*: 44.

¹¹⁴ A. S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne*: 151, 156.

¹¹⁵ Padom počitelja herceg Vlatko je pod svojom vlašću imao još samo dijelove župe Luka i Žaba u donjem toku Neretve s utvrdom Koš.

¹¹⁶ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*: 45-46; M. Krešić, »Depopulacija jugoistočne Hercegovine«: 766.

¹¹⁷ Hatidža Čar-Drnda, »Oblast hercega Stjepana Kosače prema podacima popisa iz 1468/1469.«, u: *Naučni skup Herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba*. Mostar: Bošnjačka zajednica kulture "Preporod" i Gradsko društvo Mostar, 2005: 68.

stanovništvo Zažablja i doline Neretve tražilo spas u mletačkoj Dalmaciji). Također, dio je stanovništva pronašao sklonište s druge strane Jadrana, u Italiji. Osmanlijama ipak nije bilo u interesu vladati područjem bez stanovnika, odnosno poreznih obveznika, te su ih raznim povlasticama poticale na povratak.¹¹⁸ Osmanlije su osim toga tijekom cijelog stoljeća prodiranja u Hercegovinu odvodili zarobljenike, koje su prodavali kao roblje u unutrašnjosti Osmanskog Carstva. Nemoguće je ustvrditi koliki je broj stanovnika na taj način napustio Hercegovinu.¹¹⁹

Gradačko stanovništvo, koje je ostalo na zemlji trpjelo je ne samo loše odnose osmanske vlasti prema njima, nego i česte upade senjskih uskoka. Oni su u pljačkanje Zažablja najčešće kretali iz Neretve, dok su na područje Popova kretali iz pravca Stona i Slanog. Njihovi brzi i isplanirani napadi su se najčešće izvodili u proljeće, a rjeđe u jesen, tako da su se uskoci zadržavali svega dan ili dva na osmanskom području.¹²⁰ Već su 1538. godine uskoci provalili preko Slivna u Gradac, te nastavili svoj pljačkaški pohod prema Trebinju, Ravnom i Popovu. Tom su im prilikom vodiči bila dvojica Vlaha iz Graca.¹²¹ O teškom stanju katolika na području Zažablja pisao je Faust Vrančić 1590. godine austrijskom nadvojvodi Ernestu, te je molio za zaštitu stanovnika Gornjeg i Donjeg Zažablja od uskoka.¹²² U njihovu obranu stao je i papa Klement VIII. koji je 1596. godine pisao austrijskom caru da uskoci svakodnevnim haranjem i pustošenjem iscrpljuju katoličko stanovništvo Popova i Graca.¹²³ Međutim, sve te intervencije nisu urodile plodom pa su uskoci tako 1603. godine preko Kleka prodrli pljačkajući u Zažablje. Slabljenjem Osmanskog Carstva krajem 16. stoljeća kršćanske su snage počele razmišljati o oslobođenju kršćanskog stanovništva od osmanske vlasti. U Ravnom je 1604. godine održan narodni zbor Popova i Zažablja s kojeg su seoski glavari, preko dubrovačkog franjevca Dominika Andrijaševića, poslali poruku austrijskom caru Rudolfu II. o njihovoj vjernosti i spremnosti na ustanak protiv osmanske vlasti.¹²⁴ Unatoč svim intervencijama i inicijativama nisu prestajali uskočki napadi.

¹¹⁸ Početne povlastice uskoro su zamijenili sve teži odnosi osmanske vlasti prema katoličkom stanovništvu, pa je već 1516. godine donesen zakon protiv katolika, kojim se naredilo rušenje svih crkava napravljenih poslije osvojenja, te da se poruše svi križevi postavljeni pokraj putova. Vidi: B. Pandžić, »*Trebinjska biskupija u tursko doba*«: 91-92.

¹¹⁹ M. Krešić, »Depopulacija jugoistočne Hercegovine«: 768-770; N. Vekarić, »Broj stanovnika Dubrovačke Republike«: 20-21.

¹²⁰ Bogumil Hrabak, »Napadi senjskih uskoka na Zažablje, Popovo i Trebinje (1535.-1617.)«, *Tribunia* 7 (1983): 102.

¹²¹ Tom su prilikom uskocima vodiči bili dvojica Vlaha iz Graca. Vidi: B. Hrabak, »Napadi senjskih uskoka«: 104-105.

¹²² B. Hrabak, »Napadi senjskih uskoka«: 110.

¹²³ B. Hrabak, »Napadi senjskih uskoka«: 112.

¹²⁴ I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 45.

Pokušavajući se osloboditi stalne uskočke prijetnje 13 sela Popova 1611. godine počelo je plaćati tribut Senjanima, dok je Gradac s druge strane sklopio sporazum s uskocima o međusobnom obavještanju, pri čemu su Gračani trebali poslužiti kao vodiči uskocima za njihove prodore u Hercegovinu. Ni takvi dogovori nisu urodili plodom, te su se uskočki upadi nastavili i nakon toga.¹²⁵

Mletačka Republika nastojala se okoristiti daljnjim slabljenjem Osmanskog Carstva u drugoj polovici 17. stoljeća, pretendirajući prema Neretvi i hercegovačkom području u dubrovačkom zaleđu. Posebno je za područje župe Gradac bilo važno razdoblje Kandijskog (1645.-1669.) i Morejskog rata (1684.-1699.). Dvanaest sela Zažablja¹²⁶ je 10. siječnja 1656. godine poslalo gradačkog župnika Luku Šimunovića generalnom mletačkom providuru da im potvrdi povlasti iz 1654. godine, kojima su bili primljeni pod mletačku zaštitu, te im je bilo garantirano da će biti zaštićeni od napada hajduka i ostalog pučanstva pod mletačkom vlašću.¹²⁷ Koliko je bila učinkovita spomenuta mletačka zaštita svjedoči izvještaj gradačkog župnika Ivana Bartolovića trebinjsko-mrkanskom biskupu Scipionu de Martinisu. Javio mu je da su hajduci 14. ožujka 1664. godine odnijeli sve što su našli, pohvatali ljude i prodali ih kao životinje, te da su 53 obitelji napustile župu i pobjegle na sjever prema Blagaju. Isti se biskup žalio Propagandi 1665. godine da su mu hajduci u suradnji s Mlečanima opustošili biskupiju, njena sela, te rastjerali stanovništvo, koje se sakrilo po špiljama.¹²⁸

Do većih političkih promjena došlo je odmah na početku Morejskog rata kad Mlečani ujesen 1684. godine započnu svoj pohod osvajanjem Opuzena i kule Norin. Njihovo je daljnje napredovanje zaustavljeno, pa su odlučili stupiti u kontakt s katoličkim glavarima Zažablja jer su se nadali pridobiti ih na svoju stranu. Najpogodnija osoba za te pregovore činio im se serdar Nikola Nonković, koji je sa sinovima i još dvojicom kršćanskih zapovjednika zapovijedao s 30 sela i 740 vojnika. Na providurovo nagovaranje da se podloži mletačkoj vlasti, pristao je tek kad mu je obećano da će Mlečani poslati u Zažablje 1000 vojnika, ali do ostvarenja dogovora nije došlo. U sljedećoj fazi pregovora 1686. godine više se nije raspravljalo o prihvaćanju mletačke vlasti u Zažablju, nego o preseljenju stanovništva u okolicu Opuzena. Gradački župnik Petar Dragobratović iznio je pred mletačke vlasti sve teškoće glede preseljenja stanovništva, posebno nedostatak vode. Ponovno nije došlo do

¹²⁵ B. Hrabak, »Napadi senjskih uskoka«: 124.

¹²⁶ Među tih dvanaest sela navedeni su Dobranje, Glušci, Dadovići, Svitava, Dašnica, Glumina, Hutovo, Carići, Gradac, Dobrovo, Vidonje i Moševići.

¹²⁷ M. Krešić, »Povijesne okolnosti osnutka i osnutak župe Dubrave«: 105.

¹²⁸ B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 120; Bazilije Pandžić, »Scipion de Martinis trebinjski biskup«, *Nova et vetera XXXI/I-II* (1981): 313-314; I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 48.

preseljenja, vjerojatno iz razloga što još nije bila zauzeta utvrda Čitluk, a i samo stanovništvo je bilo nevoljko napustiti svoja imanja da bi se naselila u močvarnom području. Na molbu stanovništva reagirao je i biskup Primi koji je u prosincu iste godine otputovao u Zadar i dogovorio s mletačkim zapovjednikom Cornarom da ne dođe do preseljenja.¹²⁹ Ipak, Mlečani su u srpnju 1687. godine sa serdarom Nonkovićem dogovorili preseljenje stanovništva. Po Nonkovićevoj želji upućeno je 2000 morlaka prema Dubravama, Stocu i drugim mjestima, kako bi osigurali miran prijelaz stanovništva Zažablja. Mlečani su 25. srpnja ušli na područje Zažablja s 2000 vojnika, Nonković se proglasio mletačkom podanikom, te je sa svojim sinovima, dvojicom svećenika (Jurom Sentićem i Petrom Dragobratovićem) i s 250 oružanih ljudi i njihovim obiteljima prešao u okolicu Opuzena. Međutim, preseljenje nije izvršeno u najbolje vrijeme jer je ljeti veliki dio stanovništva sa svojom stokom otišao u sjevernije krajeve na ispašu. Osmanlije su nemilosrdno postupile protiv onih sela koja su ostala prazna, a stanovništvo koje je ostalo u planinama nalazilo se u njihovoj nemilosti. Posebno je nastradala rodbina pobunjenika, koja je većinom poubijana, a njihova su imanja spaljena.¹³⁰

Mletački generalni providur pokrenuo je u kolovozu 1687. godine novu akciju iskrcavši se s 5.000 vojnika u Slanom i Kleku. Ušavši na osmanski teritorij osvojio je neka naselja, ali izostao je veći uspjeh, budući ih nije mogao zadržati sa svojim snagama.¹³¹ Osvajanjem doline Neretve Mletačka Republika je sve više stezala obruč oko Dubrovačke Republike, koja je na razne načine pokušavala probiti taj obruč. Upravo su na nagovor Dubrovčana 1. kolovoza 1688. godine "*serdar Tomić i Milinko ... aša Knežević, i ini Turci i krstjani Zažablja i Rasna*"¹³² uputili molbu austrijskom caru Leopoldu I. da ih primi pod svoje podaništvo. Car je odgovorio patentom kojim stanovništvo Trebinja, Mrkana, Zažablja, Hrasna, Popova, Dračeva, Mrkonjića, Drijenjana, Grmljana, Veličana i Dubljana potvrđuje svojim podanicima.¹³³ Zapravo, već ujesen 1688. godine dolazi do drugog vala preseljenja stanovništva, kad je više od 70 obitelji prešlo u dolinu Neretve na mletački teritorij.¹³⁴ Sredinom lipnja 1694. godine Mlečani su osvojili Čitluk, a padom te važne osmanske utvrde otvorio im se put za daljnja osvajanja. Tako je već 1695. godine čitavo područje Trebinjsko-

¹²⁹ B. Pandžić, »Trebinjska biskupija u tursko doba«: 102; M. Krešić, »Povijesne okolnosti osnutka i osnutak župe Dubrave«: 108.

¹³⁰ B. Pandžić, »Trebinjska biskupija«: 102-103; M. Krešić, »Povijesne okolnosti osnutka i osnutak župe Dubrave«: 109.

¹³¹ M. Krešić, »Povijesne okolnosti osnutka i osnutak župe Dubrave«: 110.

¹³² Grga Novak, »Borba Dubrovčana za slobodu 1683-1699«, *Rad JAZU* 253 (1935): 54.

¹³³ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 43.

¹³⁴ M. Krešić, »Povijesne okolnosti osnutka i osnutak župe Dubrave«: 109.

mrkanske biskupije došlo pod mletačku vlast.¹³⁵ Uspostavom mletačkog koridora od Neretve do Boke preko Zažablja i Popova Dubrovnik se našao u okruženju. Potpisivanjem mirovnog sporazuma u Srijemskim Karlovcima 1699. godine određena je nova granica između Osmanskog Carstva i Mletačke Republike. Linija se protezala od Knina, Vrlike, Sinja, Zadvarja, Vrgorca, pa na Čitluk i Gabelu, tako da su posjedi s jedne strane pripali Mlecima, a s druge Osmanlijama. Dubrovčani su se diplomatski izborili da Osmansko Carstvo povрати vlast kod Kleka i u Sutorini, te tako ostvari *tampon-zonu* s Mletačkom Republikom. Time je područje župe Gradac nakon kratkotrajne mletačke uprave mirovnim sporazumom ponovno pripalo Osmanskom Carstvu.¹³⁶

Početak 18. stoljeća dolazi do reorganizacije lokalne uprave u Osmanskom Carstvu. Tako 1705. godine područje župe Gradac postalo je sastavnim dijelom novoosnovane Vidoške (Stolačke) kapetanije sa sjedištem u Stocu.¹³⁷ Novi nemiri uslijedili su za vrijeme Rusko-turskog rata (1710.-1711.) kad je Sava Vladislavić, rodom Hercegovac, kao povjerenik ruskog cara Petra Velikog pozvao 1711. godine kršćane Hercegovine i Crne Gore na pobunu protiv Osmanlija i na priključenje Rusiji. Katoličko stanovništvo Trebinjsko-mrkanske biskupije se nije željelo odazvati tim pozivima, ali Osmanlije nisu imali povjerenja prema njima. Osmanska vojska išla je po selima, novačila je vojnike i skupljala je novac za financiranje rata.¹³⁸ Situacija se još više pogoršala novim mletačko-osmanskim sukobom, koji je eskalirao u Mali rat (1714.-1718.). Pod vodstvom gradačkog župnika Andrije Šumanovića 1715. godine oko 40 obitelji iz župe Gradac preselilo je na mletačko područje. On se žalio dubrovačkim vlastima da mu se odmah na početku rata župa raspala jer su Osmanlije udaljile 40 obitelji od granice, a mletačka vojska je silom odvela drugih 40 obitelji pod tvrđavu Klek. Župa Gradac time je odmah na početku rata bila opustošena, a župnik i njegov narod izgubili su svu pokretnu i nepokretnu imovinu.¹³⁹ Mlečani su nastavili svoje napredovanje u Hercegovini. Serdar Nonković iz Kleka je 1716. godine osvojio kulu u Hutovu, a tijekom 1717. godine proširili su svoju vlast na Zažablje, Popovo, Ljubinje, Trebinje i Stolac.¹⁴⁰ Međutim, prilikom potpisivanja mirovnog sporazuma u Požarevcu 1718. godine Dubrovačka Republika je ponovno ishodila vraćanje granice na stanje poslije mira u Srijemskim

¹³⁵ B. Pandžić, »Trebinjska biskupija u tursko doba«: 104.

¹³⁶ M. Krešić, »Povijesne okolnosti osnutka i osnutak župe Dubrave«: 112; Josip Vrandečić i Miroslav Bertoša, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku*. Zagreb: Barbat d.o.o. i Leykam international d.o.o, 2007: 54.

¹³⁷ Hamdija Kreševljaković, »Kapetanije u Bosni i Hercegovini«, u: *Izabrana djela* I. Sarajevo: "Veselin Masleša", 1991: 207; I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 58.

¹³⁸ B. Pandžić, »Trebinjska biskupija u tursko doba«: 106.

¹³⁹ B. Pandžić, »Trebinjska biskupija«: 107; I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 54.

¹⁴⁰ M. Krešić, »Povijesne okolnosti osnutka i osnutak župe Dubrave«: 121.

Karlovcima.¹⁴¹ Razgraničenje je teklo sporo, pa je mletačka posada napustila Hutovo tek 1720. godine.¹⁴² Brojne ratne akcije u drugoj polovici 17. i početkom 18. stoljeća dovele su do toga da je dio stanovništva župe Gradac izginuo, drugi dio se morao preseliti u dolinu Neretve, a treći dio se povukao u smjeru župe Dubrave zbog straha od preseljenja u neretvanske močvare. Mlečani su posebno nagrađivali novim zemljištem one pojedince koji su ih poslušali i odselili u Neretvu. Osmanlije također nisu željele da područje župe Gradac ostane pusto, pa je proglašena amnestija. Glavni razlog povratka pod osmansku vlast bio je nedostatak paše za stoku na mletačkom području. Poturčeno stanovništvo nije se dugo zadržavalo na području župe Gradac.¹⁴³ Pružala im se prilika za bogatijim i plodnijim posjedima u unutrašnjosti, a time se smanjivala i prijetnja od uskočkih haranja.¹⁴⁴

Početkom 19. stoljeća ponovno je došlo do reorganizacije lokalne uprave kad je 1802. godine vidoški kapetan Zulfikar Rizvanbegović podijelio svoju kapetaniju među dvojicom sinova.¹⁴⁵ Područje župe Gradac pripalo je novo uspostavljenoj Hutovskoj kapetaniji sve do 1832. godine kad je ponovno pripojeno Vidoškoj kapetaniji.¹⁴⁶

Hercegovački ustanak (1875-1878), koji je bio politička prekretnica u povijesti Bosne i Hercegovine, bio je uzrokovan dugogodišnjim nezadovoljstvom katoličkog i pravoslavnog stanovništva. Stanovništvo Hercegovine koje nije bilo aktivno uključeno u ustanak izbjeglo je u pravcu Dubrovnika i Dalmacije. Na područje Metkovića izbjeglo je 1.600 izbjeglica, u Dobranje 64 obitelji, u Čepikuće i Točionik oko 600 izbjeglica, a jednako toliko i u Dubrovnik. U Ston ih se sklonilo oko 3.400, da bi krajem 1875. godine u Dalmaciji bile ukupno 13.403 izbjeglice.¹⁴⁷ Ulaskom Rusije u rat s Osmanskim Carstvom 1877. godine kriza je dobila na još širem značenju, što je na kraju rezultiralo sazivanjem Berlinskog kongresa 1878. godine. Po članku 25 zaključka tog kongresa, Austro-Ugarska je, uz pristanak

¹⁴¹ S. Čosić, N. Kapetanić i N. Vekarić, *Prijevara ili zabluda*: 28-29.

¹⁴² M. Krešić, »Povijesne okolnosti osnutka i osnutak župe Dubrave«: 121.

¹⁴³ Na području župe Gradac povremeno se moglo susresti s islamiziranim pojedincima, a jedan takav slučaj ostao je zapisan u maticu vjenčanih. Na vjenčanju Mata Katića s Ivanom Puticom kum je bio poturčeni Velim Glasov. Prilikom njegova upisa u matice gradački kapelan je napisao "...*Velimo Turco maledetto de cognomine Glasov de Orglia*". (*MVŽG*: f. 55)

¹⁴⁴ I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 54-56

¹⁴⁵ Zulfikar Rizvanbegović se dva puta ženio, te je imao petoricu sinova. Upravu nad Vidoškom kapetanijom podijelio je među dvojicom starijih sinova iz prvog braka, tako da je starijeg Mustaj-bega postavio za vidoškog kapetana, a mlađeg Mehmed-bega (nakon obavljenog hadža zvao se Hadži-beg) je imenovao prvim hutovskim kapetanom. Mlađa polubraća bila su nezadovoljna očevom podjelom pa su se pobunila protiv dvojice starijih. Francuska je vojska u tri navrata spašavala Hadži-begovu vojsku 1808. godine. O tim sukobima svjedoče i upisi u matičnu knjigu umrlih župe Gradac. Vidi: H. Kreševljaković, »Kapetanije u Bosni i Hercegovini«: 233-235; I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 58-59.

¹⁴⁶ H. Kreševljaković, »Kapetanije u Bosni i Hercegovini«: 230-237; I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 58.

¹⁴⁷ I. Puljić, *Hrvati katolici Donje Hercegovine*: 251.

Osmanskog Carstva, dobila mandat za vojnu okupaciju i pacifikaciju Bosne i Hercegovine, koja je i dalje ostala pod upravom sultana.¹⁴⁸ Do konačnog pripojenja, odnosno aneksije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske došlo je 5. listopada 1908. godine. Osmansko Carstvo je uz posredovanje Njemačke priznalo aneksiju 26. veljače 1909. godine.¹⁴⁹ Atentatom na austrijskog nadvojvodu Franju Ferdinanda 1914. godine u Sarajevu započeo je Prvi svjetski rat u kojem je Austro-Ugarska bila članicom Trojnog pakta. Nakon četverogodišnjeg, iscrpljujućeg ratovanja države su Trojnog pakta 1918. godine kapitulirale, a Austro-Ugarska se raspala iznutra. Južni Slaveni s područja nekadašnje monarhije ujedinili su se s Kraljevinom Srbijom u novonastalu državu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca.¹⁵⁰

1.3.2 Crkvene prilike

Područje župe Gradac je do tridesetih godina 6. stoljeća u crkveno-administrativnom smislu vjerojatno bilo u sastavu biskupije u Naroni.¹⁵¹ Na crkvenom saboru u Splitu 533. godine, između ostalog, uspostavljena je i nova biskupija u *Sarsenterumu*¹⁵² za područje Zahumlja. Njenom propašću, vjerojatno u 7. stoljeću, Ston postaje novo biskupsko središte, a biskupija se u prvim stoljećima svog postojanja nazivala Zahumskom jer se njena vlast protezala na područje Zahumlja.¹⁵³ Kao Stonska biskupija (*ecclesia Stagnesis*) prvi put se navodi uz Dubrovačku i Kotorsku biskupiju u zaključcima Drugog crkvenog sabora u Splitu 928. godine.¹⁵⁴ Tijekom 11. stoljeća Zahumsko-stonski je biskup, ovisno o političkoj situaciji, bio podložan metropolitскоj vlasti u Splitu ili Dubrovniku. Sveta Stolica je u vrijeme pape Kalista II. ponovno uzdigla Dubrovačku nadbiskupiju na rang metropolije, te joj je podvrgnula Zahumsko-stonsku biskupiju. U vrijeme biskupa Ivana Kružića 1300. godine došlo je do spajanja Stonske i Korčulanske biskupije u zajedničku Stonsko-korčulansku biskupiju, a papa Bonifacije VIII. odobrio je prijenos biskupske stolice iz Stona u Korčulu. Dolaskom otoka Korčule 1420. godine pod mletačku vlast Dubrovačka Republika je

¹⁴⁸ I. Puljić, *Hrvati katolici Donje Hercegovine*: 511-512.

¹⁴⁹ Mirko Valentić i Lovorka Čoralić, *Povijest Hrvata (druga knjiga, od kraja 15. st. do kraja Prvog svjetskog rata)*. Zagreb: Školska knjiga, 2005: 600.

¹⁵⁰ M. Valentić i L. Čoralić, *Povijest Hrvata*: 602-615.

¹⁵¹ I. Puljić, »Neum, povijesna domovina Hrvata«: 22.

¹⁵² O historiografiji i ubikaciji Sarsenterske biskupije vidi u: Ivica Puljić i Ante Škegro: »Sarsenterska biskupija«, *Povijesni prilozi* 30 (2006): 7-50.

¹⁵³ Vinicije B. Lupis, »Pregled povijesti Stonske biskupije«: 198-199; Ante Dračevac: »Srednjovjekovna Stonsko-zahumska biskupija«, u: *Tisuću godina Trebinjske biskupije*. Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola, 1988: 83-84.

¹⁵⁴ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* I. Zagreb: Izdavački zavod JAZU, 1967: 37.

pokrenula pitanje obnove stare Zahumsko-stonske biskupije. To je pitanje riješeno tek 1541. godine kad je papa Pavao III. obnovio Stonsku biskupiju.¹⁵⁵

Dosadašnja historiografija zbog manjka arhivskih vrela nije utvrdila je li područje gradačke župe u srednjem vijeku pripadalo Trebinjskoj ili Stonskoj biskupiji.¹⁵⁶ Trebinjska biskupija se u izvorima po prvi put javlja 1022. godine u buli pape Benedikta VIII. kojom je dubrovačkom nadbiskupu Vitalu dodijelio palij i odredio mu područje crkvene jurisdikcije.¹⁵⁷ Prvi trebinjski biskup kojeg spominju službeni dokumenti¹⁵⁸ bio je benediktinac Salvije, koji je 1252. godine bio protjeran iz Trebinja u Dubrovnik.¹⁵⁹ Nakon njegova progona i imenovanja dubrovačkim nadbiskupom biskupska stolica u Trebinju ostala je ispražnjena. Papa Martin IV. 1284. godine pokrenuo je inicijativu da se imenuje novi biskup, ali zbog njegove skorašnje smrti to je pitanje ostalo neriješeno. Glavni razlog neimenovanja novog trebinjskog biskupa vjerojatno je bila politička situacija, jer su srpski vladari nastojali pridonijeti širenju pravoslavlja.¹⁶⁰ U takvoj situaciji Dubrovnik je predstavljao sigurno sklonište, pa su kasnije imenovani biskupi najčešće u Dubrovniku ili na otočiću Mrkanu. Naime 1284. godine dubrovačka plemićka obitelj Tefla (Bano) darovala im je otočiće Mrkan (Sveti Marko), Bobaru (Sveta Barbara) i Supetar (Sveti Petar), da bi im 1423. godine Dubrovačka Republika ustupila poluotok Molunat, a nešto ranije i dvije palače za uzdržavanje u samom gradu. Tim darovanjem Senat Dubrovačke Republike stekao je pravo predlaganja trebinjskih biskupa, dok je pravo potvrđivanja ostalo papi. Upravo su po novostečenom otočiću Mrkanu trebinjski biskupi u tituli dobili dodatak *mrkanski*.¹⁶¹ Iz sačuvanih izvora prvi poznati mrkanski biskup (*episcopus Mercane*)¹⁶² bio je dubrovački franjevac Nikola 1322.

¹⁵⁵ Vinicije B. Lupis, »Pregled povijesti Stonske biskupije«: 209-210; Ante Dračevac: »Srednjovjekovna Stonsko-zahumska biskupija«: 88.

¹⁵⁶ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 49.

¹⁵⁷ *Codex diplomaticus*: 61-62.

¹⁵⁸ Ranije trebinjske biskupe Ivana i Konstantina navode tek dubrovački kroničari Ludovik Crijević *Tuberon*, Serafin Razzi, Junije Resti i Mavro Orbini. Vidi: B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 83.

¹⁵⁹ Nakon bijega u Dubrovnik biskup Salvije se nastanio u benediktinskom samostanu na Lokrumu, te je prije 1260. godine postao i opatom tog samostana. On je 1276. godine bio izabran za dubrovačkog nadbiskupa i time razriješen službe trebinjskog biskupa. Vidi: Conrad Eubel, *Hierarchia Catholica medii aevi* I. Monasterii: Sumptibus et typis librariae Regensbergianae, 1913: 495-496; B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 15-16, 84.

¹⁶⁰ Ivica Puljić: »Prva stoljeća Trebinjske biskupije«, u: *Tisuću godina Trebinjske biskupije*. Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola, 1988: 66-69.

¹⁶¹ I. Puljić, »Prva stoljeća Trebinjske biskupije«: 69-76; M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 50.

¹⁶² O tituli mrkanskog biskupa svjedoče samo vrela dubrovačke provenijencije, dok vatikanski dokumenti ne poznaju tu titulu. Dvojna titula trebinjsko-mrkanskog biskupa prvi put se nalazi u vatikanskim dokumentima 1391. godine, prilikom imenovanja biskupa Jakova. Vidi: B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 86-88; Josip Barbarić, Josip Kolanović, Andrija Lukinović i Jasna Marković, *Monumenta Vaticana Croatica. Camera Apostolica. Obligationes et solutiones Camerale primo (1299-1560)* svezak 1. Zagreb-Rim: HAZU, Hrvatski državni arhiv, Kršćanska sadašnjost, Papinski hrvatski zavod sv. Jeronima, 1996: 223.

godine, a 1374. godine u izvorima se po prvi put spominje biskup Frano s dvojnomo titulom trebinjsko-mrkanskog biskupa (*tribuniensis et merchanicum*).¹⁶³ Premještanjem biskupa Bonifacija 1344. godine u Šibenik pape su nastavile imenovati trebinjske biskupe, ali se uglavnom radilo o naslovnim biskupima, koji su živjeli po raznim europskim gradovima.¹⁶⁴ Situacija se promijenila kad je 1377. godine bosanski kralj Tvrtko I. osvojio područje Trebinjsko-mrkanske biskupije. Godinu dana kasnije Tvrtko je imenovao stonskog kancelara, svećenika Ratka Priboju svojim protovestijarom, a tog istog Ratka je dubrovački nadbiskup 1385. godine posvetio za trebinjskog biskupa. Otada su vjerojatno pojedini trebinjsko-mrkanski biskupi sve do 1456. godine stolovali u Trebinju ili njegovoj blizini.¹⁶⁵ Osmanskim osvajanjem Bosanskog Kraljevstva i Hercegovine područje Trebinjsko-mrkanske biskupije definitivno ostaje bez stvarne biskupske vlasti. Pape su od 15. do 17. stoljeća imenovali trebinjsko-mrkanske biskupe, ali je biskupija, kao i njeni biskupi bila samo naslovna. Među tamošnjim katoličkim stanovništvom djelovali su uglavnom franjevci dubrovačke provincije, rodom iz tih krajeva. Do obnove crkvene hijerarhije došlo je početkom 17. stoljeća, kad je papa Klement VIII. 1600. godine dopustio barskom nadbiskupu i primasu Srbije Tomi Medvjedoviću¹⁶⁶ da može posjetiti sve nepopunjene biskupije. Nakon što je pohodio "svoju biskupiju, kneževinu Popovo, Srbiju, Albaniju i neke druge krajeve", zatražio je od pape da mu dopusti u mjestima gdje su svećenici potrebni, imenovati i poslati svjetovno svećenstvo ili redovnike, koji su voljni poći, bez dozvole njihovih starješina. Papa mu daje dozvolu u obliku pisma *Quoniam ut nobis* 1604. godine.¹⁶⁷ Na temelju te dozvole nadbiskup Medvjedović 1604. godine imenovao je fra Filipa Dobrosravića iz Popova župnikom u Popovu, a fra Blaža (Vlaha) iz Graca¹⁶⁸ župnikom u Zažablju, odnosno Gracu.¹⁶⁹

Istovremeno s fra Blažovim imenovanjem počelo se postavljati pitanje crkvene jurisdikcije Trebinjsko-mrkanske biskupije. Naime, nadbiskup Toma je smatrao da župe Gradac i Popovo nisu pripadale Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji, već je držao da su od starine

¹⁶³ B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 85-87.

¹⁶⁴ B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 20.

¹⁶⁵ I. Puljić, »Prva stoljeća Trebinjske biskupije«: 73-77.

¹⁶⁶ Toma Medvjedović, franjevac dubrovačke provincije, rodom iz Orahova Dola te je 1599. godine imenovan barskim nadbiskupom i primasom Srbije. Vidi: B. Pandžić, »Trebinjska biskupija u tursko doba«: 92-93.

¹⁶⁷ B. Pandžić, »Trebinjska biskupija u tursko doba«: 92-93.

¹⁶⁸ Franjevac Blaž ili Vlaho rodio se u Gracu oko 1545/1555. godine. Isprva je bio trgovac u Italiji, da bi u kasnijoj životnoj dobi pristupio franjevačkom redu u Dubrovniku. Više o fra Blažu vidi u: R. Perić, *Da im spomen očuvamo*: 385-386, 395-398.

¹⁶⁹ Već 1599. godine spomenuti dominikanac Daniel Splićanin navodi da je župnik Zažablja neki anonimni dubrovački svećenik, jer je to granično područje s Dubrovnikom. Vidi: I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 45; M. Krešić, »Svećenici na službi i rodom iz župe Gradac«: 77.

dijelom Naronske biskupije.¹⁷⁰ Smatrao je da je crkva Sv. Stjepana u Gabeli zapravo katedralna crkva Naronske biskupije, te je 1605. godine Filipa Dobroslavića¹⁷¹ imenovao vikarom Naronske, to jest Stjepanske biskupije. Smrću nadbiskupa Medvjedovića 1607. godine pitanje ponovne uspostave Stjepanske biskupije privremeno je napušteno. Župe Gradac i Popovo priznavale su vlast trebinjsko-mrkanskog biskupa. Gradački župnik Blaž je s dozvolom osmanskih vlasti obnovio ili sagradio četiri crkve, između ostalog i župnu crkvu Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gracu. Po završetku radova Blaž je pozvao trebinjskog biskupa Krizostoma Antića, koji je blagoslovio sve četiri crkve u lipnju 1620. godine.¹⁷² Nekoliko dana ranije biskup Antić imenovao je Pavla Bogdana (Deodatus) župnikom Graca, dok je Blaž premješten na mjesto župnika Popova. Bogdan se kao župnik zadržao sve do svoje smrti 1631. godine kad je na njegovo mjesto imenovan Luka Šimunović (Simeonis) iz Stona.¹⁷³

Osnutkom Propagande, te imenovanjem franjevca Dominika Andrijaševića¹⁷⁴ skadarskim biskupom 1622. godine ponovno je pokrenuto pitanje Stjepanske biskupije. Zapravo je nadbiskup Andrijašević zajedno s lješkim biskupom Benediktom Medvjedovićem¹⁷⁵ zatražio od Propagande da poradi na imenovanju posebnog, stjepanskog biskupa. Prvi odgovor Propagande bio je negativan, ali je biskup Andrijašević 1624. godine poslao prethodno spomenutog franjevca Blaža iz Graca s novim dokazima o opstojnosti biskupije. Napokon je papa Urban VIII. 1624. godine razriješio biskupa Andrijaševića službe u Skadarskoj biskupiji, te ga je sljedeće godine imenovao biskupom Stjepanske biskupije.¹⁷⁶ Toj se odluci usprotivio trebinjsko-mrkanski biskup Antić, te je razriješio službe popovskog župnika Marka Natalija, koji je pristao uz biskupa Andrijaševića. Uvidjevši da je uspostavom nove Stjepanske biskupije njegova biskupija svedena na svega nekoliko kuća u Žurovićima,

¹⁷⁰ Istovremeno je trebinjsko-mrkanska biskupska stolica bila ispražnjena nakon smrti biskupa Šimuna Menze 1599. godine, a dubrovački liječnik Toma Natali Budislavić imenovan je biskupom tek 1606. godine. Umro je u Napulju dvije godine kasnije bez da je stupio nogom na područje svoje biskupije. Vidi: B. Pandžić, »Trebinjska biskupija u tursko doba«: 93.

¹⁷¹ Samo godinu dana ranije nadbiskup Medvjedović je istog Filipa imenovao župnikom župe Popovo.

¹⁷² Biskup Antić prvo je blagoslovio 10. lipnja 1620. godine crkvu Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gracu. Potom je sljedećeg dana blagoslovio crkvu sv. Ivana Krstitelja u Vidonjama, te 12. lipnja crkvu Rođenja Blažene Djevice Marije u Dobranjama. Dva dana kasnije 14. lipnja blagoslovio je crkvu Uznesenja Blažene Djevice Marije u Trebinji. Posljednja spomenuta crkva se nalazila izvan granica gradačke župe, a pripadala je tadašnjoj župi Popovo. B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 38.

¹⁷³ B. Pandžić, »Trebinjska biskupija u tursko doba«: 93.

¹⁷⁴ Više o Dominiku Andrijaševiću vidi u: Conrad Eubel, *Hierarchia Catholica* IV. Monasterii: Sumptibus et typis librerie Regensberianae, 1935: 307; R. Perić, *Da im spomen očuvamo*: 384-394;.

¹⁷⁵ Benedikt Medvjedović rodom iz Popova, bio je franjevac dubrovačke provincije, te nećak barskog nadbiskupa Tome Medvjedovića. Vidi: B. Pandžić, »Trebinjska biskupija u tursko doba«: 94; R. Perić, *Da im spomen očuvamo*: 386-394; C. Eubel, *Hierarchia Catholica* IV: 77.

¹⁷⁶ C. Eubel, *Hierarchia Catholica* IV: 322.

biskup Antić se žalio Propagandi. Na temelju arhivskih isprava dokazivao je da su trebinjsko-mrkanski biskupi vršili biskupsku vlast u župama Gradac i Popovo. Propaganda je donijela novu odluku 1628. godine kojom je zaključila da se vlast trebinjsko-mrkanskog biskupa prostire nad župama Gradac i Popovo. Takva odluka pak nije zadovoljila biskupa Andrijaševića, pa se i on požalio Propagandi. Odlučeno je da područjem župa Gradac i Popovo upravlja stjepanski biskup dok se točno ne utvrde granice. Konačno je Propaganda 31. ožujka 1631. godine odlučila da sporne župe pripadaju Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji, te su time njene granice bile osigurane na Neretvi.¹⁷⁷

Svećenicima u župi Gradac tijekom 17. stoljeća postajalo je sve teže vršiti svoju službu zbog čestih osmanskih i uskočkih pljački.¹⁷⁸ Svjestan toga trebinjsko-mrkanski biskup Antun Primi uvidio je, nakon službenog pohoda biskupiji 1675. godine važnost osnivanja novih župa, ali za ostvarenje svog nauma nije imao dovoljno svećenika na raspolaganju. Povratkom Ilije Boškovića sa studija u Fermu 1677. godine biskupu Primiju pružila se prilika za podijeliti staru župu Popovo na župe Ravno i Belenići. Vjerojatno je već tada razmišljao i o podjeli župe Gradac, ali ponovno nije imao dovoljno svećenika, te je župa Gradac ostala cjelovita do 1683. godine. Te se godine sa studija u Loretu vratio Petar Dragobratović, a biskup je podijelio župu Gradac na župe Gradac i Dobranje. Petra Dragobratovića imenovao je novim župnikom Graca, a kako više nije imao domaćih svećenika, župom Dobranje je upravljao svećenik Makarske biskupije, Petar Radunović.¹⁷⁹

Mletačkim osvajanjem područja župe Gradac i čitave Trebinjsko-mrkanske biskupije 1695. godine, biskupu Primiju nije bilo dopušteno vizitirati biskupiju. Na njegovu molbu reagirala je Propaganda, te je zatražila mišljenje i izvještaj splitskog nadbiskupa. On je predložio da se vizitatorom Trebinjsko-mrkanske biskupije imenuje apostolski vikar makarske biskupe Nikola Bijanković, što je Propaganda usvojila 1697. godine, a kao razlog je navela starost i slabost biskupa Primija.¹⁸⁰ Poslije smrti Antuna Primija novim trebinjsko-mrkanskim biskupom imenovan je dubrovački svećenik Antun Righi 1703. godine. Iste godine pohodio je svoju biskupiju, te je izvijestio Propagandu da mu nije bilo dozvoljeno pohoditi onaj dio biskupije, koji se nalazio pod mletačkom vlašću. Budući da je Karlovačkim mirom župa

¹⁷⁷ B. Pandžić, »Trebinjska biskupija u tursko doba«: 94-95.

¹⁷⁸ Za vrijeme Kandijskog rata Osmanlije su 1659. godine opljačkale područje župe Gradac. Tom prigodom su namjeravale opljačkati i župnika Luku Šimunovića, ali kod njega nisu našli ništa vrijedno, te su ga bacili u tamnicu u Gabeli. Budući da župnik nije bio u mogućnosti platiti otkupninu, umro je u zatvoru "pod udarcima". Vidi: B. Pandžić, »Trebinjska biskupija u tursko doba«: 97-98.

¹⁷⁹ M. Krešić, »Povijesne okolnosti osnutka i osnutak župe Dubrave«: 106.

¹⁸⁰ B. Pandžić, »Trebinjska biskupija u tursko doba«: 104.

Dobranje većim dijelom pripala Mletačkoj Republici, tako je njenom župniku bilo onemogućeno djelovati na prostoru župe koji je ostao pod Osmanskim Carstvom. Povratkom mladog svećenika Save Vukića sa studija u Femu, otvorila se mogućnost osnivanja nove župe. Biskup Righi je 1704. godine osnovao župu Dubrave od onog manjeg dijela župe Dobranje, koja je ostala pod osmanskom vlašću. Ta novo uspostavljena župa graničila je sa župom Gradac tako što je granica presijecala selo Hutovo na dva dijela, tako da je jedan pripadao župi Dubrave, a drugi župi Gradac.¹⁸¹

Propašću Dubrovačke Republike papa Pio VII. prenio je 1817. godine austrijskom caru pravo predlaganja trebinjsko-mrkanskog biskupa koje je prije imala Republika.¹⁸² Smrću posljednjeg trebinjsko-mrkanskog biskupa Nikole Ferića 30. svibnja 1819. godine biskupska stolica ostaje ispražnjena, a austrijske vlasti nisu predlagale novog kandidata. Situacija postaje kompliciranija 1828. godine kad je bulom *Locum beati Petri* pape Leona XII. Dubrovačka nadbiskupija svedena na rang biskupije, te joj je dokinuta metropolitska vlast. U tom trenutku Dubrovačka i Trebinjsko-mrkanska biskupija postaju ravnopravne, ali Kaptol Dubrovačke biskupije zadržao je stečeno pravo imenovanja generalnih kapitularnih vikara Trebinjsko-mrkanske biskupije. Tako je prvim vikarom postao Dominik Sokolović, svećenik Trebinjsko-mrkanske biskupije i dotadašnji tajnik biskupa Ferića.¹⁸³ Apostolskim pismom *Apostolici Nostris Muneris* pape Grgura XVI. od 12. rujna 1839. godine uprava nad Trebinjsko-mrkanskom biskupijom predana je dubrovačkim biskupima, kao apostolskim administratorima, "dok Njegova Svetost i Apostolska Stolica drukčije ne odluče".¹⁸⁴

Na molbu dubrovačkog biskupa Tome Jederlinića talijanski isusovci su 1845. godine ustanovili misiju za Trebinjsko-mrkansku biskupiju, sa središtem u Gracu. Njihov dolazak predstavljao je važan trenutak u životu tamošnje župe. Isusovačkim zalaganjem otvoren je kolegij, prva škola u pravom smislu te riječi, na širem hercegovačkom području. Iako je škola bila kratkog vijeka (1848-50), predstavljala je prvi susret tamošnjeg stanovništva s procesom modernizacije na području župe.¹⁸⁵ Austro-ugarskom okupacijom Bosne i Hercegovine 1878. godine omogućena je uspostava redovite katoličke hijerarhije. Papa Leon XIII. je 1881. godine bulom *Ex hac augusta* uspostavio Vrhbosansku crkvenu pokrajinu sa sjedištem u

¹⁸¹ M. Krešić, »Povijesne okolnosti osnutka i osnutak župe Dubrave«: 114-116; I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 57.

¹⁸² B. Pandžić, *De Dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 73.

¹⁸³ M. Krešić, *Don Vidoje Maslač i Trebinjsko-mrkanska biskupija*: 69-70; Stjepan Čosić, »Državna uprava u Dalmaciji i crkveni preustroj 1828./1830. godine«, *Croatia Christiana periodica* 65 (2010.): 58.

¹⁸⁴ I. Puljić, *Hrvati katolici Donje Hercegovine*: 76.

¹⁸⁵ M. Korade, »Izvještaji isusovačkih misionara iz XIX. st.«: 118-120; I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 60-61.

Sarajevu.¹⁸⁶ Do konačnog prekida veza između Dubrovačke i Trebinjsko-mrkanske biskupije došlo je 8. srpnja 1890. godine kad je apostolskim pismom *Paterna illa* papa Leon XIII. upravu nad Trebinjsko-mrkanskom biskupijom predao mostarsko-duvanjskom biskupu, kao apostolskom administratoru.¹⁸⁷

1.3.3. Gospodarske prilike

Osnovne gospodarske djelatnosti u župi Gradac bile su ratarstvo i stočarstvo, što je bilo uvjetovano geografskim i klimatskim karakteristikama. U samom središtu župe nalazi se Gradačko polje,¹⁸⁸ krškog podrijetla, koje je oko sebe okupilo niz drugih manjih krških polja, dok na sjevernoj strani dominira brdo Žaba.¹⁸⁹ Život je najvećim dijelom ovisio upravo o plodnosti tog i drugih krških polja na prostoru župe. Već se u osmanskim defterima iz druge polovice 15. stoljeća može saznati o gospodarskoj aktivnosti stanovništva. Prema prvom defteru iz 1468-69. godine u napuštenim naseljima Gradac i Moševići navodi se da postoji osam vinograda, po četiri u svakom naselju.¹⁹⁰ Sljedeći defter iz 1475-77. godine donio je nešto detaljniji prikaz prihoda od raznih kultura. Najveći dio prihoda dolazio je od proizvodnje žitarica (pšenice, ječma i zobi), a slijedili su prihodi od uzgoja bostana, vinograda i mošta, košnica,¹⁹¹ uzgoja svinja, te *nijabet* (prihodi od globa).¹⁹² Uz navedene, u župi

¹⁸⁶ Vrhbosanska biskupija u Sarajevu bila je ujedno i metropolitansko sjedište, a njene sufraganske biskupije bile su Banjalučka biskupija sa sjedištem u Banjaluci, Mostarsko-duvanjska biskupija sa sjedištem u Mostaru, te Trebinjsko-mrkanska koja je privremeno ostala pod upravom dubrovačkih biskupa. Vidi: Berislav Gavranović, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881 godine: (prilog političkoj historiji Austro-Ugarske Monarhije na Balkanu)*. Beograd: Seminar za opću historiju novoga vijeka Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 1935: 265.

¹⁸⁷ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 60.

¹⁸⁸ Isusovački misionar Antun Ayala u svom izvještaju generalu isusovačkog reda u Rimu 1846. godine, između ostalog, opisuje položaj obrađenog Gradačkog polja, poprilično zasađena lozom: "Molto mi piacque la posizione di Gradaz. Una bella valle della lunghezza di un' ora di camino, sparsa a levante da tre villagi Gradac, Glimac e Dobrovo, coperta non poco a vigne, e tutta coltivata..." Vidi M. Korade, »Izvještaji isusovačkih misionara iz XIX. st.«: 135.

¹⁸⁹ Pero Marijanović, »Župa Gradac i njezin prostor«, u: *Župa Gradac*. Gradac: Župni ured Gradac i don Ante Đerek, 2009: 415-416.

¹⁹⁰ A. S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna*: 156. Vino je bilo jedno od glavnih produkata proizvodnje u župi. O veličini tamošnjih vinograda svjedoči i slučaj iz 1757. godine kad je Ivan Viceljčić iz Imotice prodao Mehmedu Bašiću iz Stoca vinograd koji je imao u Dužima za 3,000 akči. Vidi: Vesna Miović-Perić, *Na razmeđu*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1997: 67.

¹⁹¹ Pčelarstvo se kao jedna od glavnih grana javljalo kroz čitavu povijest. Tako je primjerice u Hutovu 1875. godine zabilježeno da je Iviša Konjevod imao 208 dubovih uljanika. Vidi: Marija Konjevod, »Hutovsko područje«, u: *Hutovo, Dobri Do, Glumina, Mramor, Prapratnica, Previš, Tuhinje, Vjetrenik, Zelenikovci*. Mostar: Crkva na Kamenu, 1994: 40.

¹⁹² A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*: 494-496.

Gradac tijekom povijesti uzgajale su se i druge vrste žitarica (sijerak, proso), povrća (kupus, krumpir, bob) i grahorica (u prvom redu leća).¹⁹³

Zemlja kao temelj privrede bila je u vrijeme Osmanskog Carstva organizirana u timarski sustav. Kršćanska raja bila je vezana uz zemlju i gospodara na čijem su se posjedu nalazili, a njihov međusobni odnos bio je zakonski određen. Svatko tko se uz odobrenje vlasnika nastanio na zemlji odmah bi postao njegovim kmetom zajedno sa svojom obitelji. Spahije (timarnici) su na svojim posjedima imale pravo dizati prijelaznu taksu (*tapiju*), a kmet je i bez njegova dopuštenja mogao napustiti zemlju. U obrnutoj situaciji spahija je kmeta mogao odstraniti sa zemlje samo uz određene uvjete. Dok su spahije bile zauzete ratovanjem, nisu imale vremena izravno se baviti posjedima, te položaj kmetova nije bio težak. Onog trenutka kad su spahije počele izbjegavati svoju vojnu dužnost, te kad su se nastanili na svom posjedu, počinjalo je zlostavljanje seljaka, te su bili izloženi bezakonju.¹⁹⁴

Stočarstvo je uz poljodjelstvo predstavljalo drugu privrednu osnovicu u župi, a ponajviše su se uzgajale ovce, krave i konji. Na prostoru župe posebno poglavlje u ishrani stoke predstavljalo je *planištarenje*. Pojavom ljetnih vrućina i suša, veliki broj obitelji bio je prisiljen sa svojim stadima odlaziti u planine južne Bosne i sjeverne Hercegovine u potrazi za ispašom i vodom.¹⁹⁵ Sezonska kretanja odvijala su se i zimi kad se stoka odvodila u toplije, primorske krajeve, *na prezimu* ponajviše na Pelješac i Dubrovačko primorje.¹⁹⁶ Sva trgovina

¹⁹³ Za vrijeme svog djelovanja u župi talijanski isusovac Vinko Basile na slikovit način opisao je gospodarsko i gastronomsko stanje u župi. U svom izvještaju Propagandi navodi: "Qui si mangia solo per vivere, né c'è pericolo di dar gusto al senso; con tutto ciò Iddio ci provvede, conservandoci le forze e la sanità. Tanto sono grossolani i cibi che si trovano: Il pane si fa di sagina, di miglio o di orzo: sono rari que' che possono dare al missionario il pane di grano; e se tutti lo dessero, ci vuol proprio fame per mangiarlo; è una focaccia nera, malcotta e piena di pietruccie, perchè non è uso lavare, e molto meno nettare il grano prima di macinarlo. Si trova una zuppa nazionale chiamata *zizvara*, che ad un italiano fa proprio stomaco a vederla: è composta di farina, butiro ed acqua con miele, e mancando questo con sale; si mangia fredda e all' ultimo del pranzo; poichè se si trova, suol prima presentarsi un piatto di carne salata di capra o di pecora, e cotta colla cipolla, colle rape o co' cavoli. Il giro de' villaggi che si fa in quaresima offre su questo riguardo maggiori patimenti, poichè allora per digiuno quaresimale che qui si osserva esattamente, non si mangia altro che cavoli e legumi senza neache il condimento dell'olio, che in questi paesi non si produce: in primavera poi ed in estate si patisce meno perchè si trova la carne fresca de' capretti, il latte ed il formaggio". Vidi: M. Korade, »Izvještaji isusovačkih misionara iz XIX. st.«: 122-123.

¹⁹⁴ Dijana Pinjuh, »Položaj seljaka u Hercegovini u prvim stoljećima nakon turskog osvajanja«, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest 1*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011: 744-745.

¹⁹⁵ Trebinjsko-mrkanski biskup Jeronim Bona u svom izvještaju 1728. godine ističe da nije bio u mogućnosti podijeliti sakrament potvrde mladima u Hutovu jer su se već povukli sa svojim stadima u planine. Vidi: B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 141-142.

¹⁹⁶ Mato Matuško, »Gospodarstvo u župi Gradac u prošlosti i sadašnjosti«, u: *Župa Gradac*. Gradac: Župni ured Gradac i don Ante Đerek, župnik, 2009: 562; Olga Supek-Zupan, »Kulturne veze Pelješca sa svojim hercegovačkim zaleđem«, u: *Pelješki zbornik 2* (1970.): 202.

župe Gradac bila je uglavnom usmjerena prema Dubrovačkoj Republici i mletačkim posjedima.¹⁹⁷

Osmanski porezi predstavljali su važne čimbenike koji su utjecali na gospodarstvo. Odmah po osmanskome osvajanju seljaci su bili opterećeni raznim porezima koje su bili dužni plaćati za svoju osobnu, imovinsku i vjersku slobodu.¹⁹⁸ Prikupljeni porezi mogu se podijeliti na dvije skupine, šerijatske, koji su predstavljali oblik feudalne rente, te izvanredni nameti i tereti, koje je država određivala isključivo za svoje potrebe.¹⁹⁹ Ipak, raja u Hercegovačkom sandžaku, za razliku od onih u unutrašnjim pokrajinama, bila je manje opterećena porezima.²⁰⁰

Austrijskom okupacijom Bosne i Hercegovine u drugoj polovici 19. stoljeća započeo je proces intenzivnijeg gospodarskog rasta. Početak izgradnje željezničke pruge Gabela-Zelenika 1898. godine označio je istinski porast životnog standarda i prilika u župi. Željeznica je za promet otvorena 1901. godine, te je prolazila i kroz naselja župe Gradac, Mramor, Hutovo i Donji Zelenikovac. Osim što je njenim puštanjem u promet povezala župu Gradac kako s Dubrovnikom, tako i s unutrašnjošću Bosne i Hercegovine, pridonijela je izgradnji makadamskog puta Stolac-Hutovo-Gradac 1912. godine. Također je pridonijela i otvaranju trgovačkih i obrtničkih radnji, te državnih ustanova, pa je tako u Hutovu 1909. godine otvoren pomoćni poštanski ured.²⁰¹ S druge strane otvaranje željeznice imalo je i negativni odraz na demografsko stanje župe jer je stanovništvu olakšalo odlazak u iseljništvo.

¹⁹⁷ O tome svjedoče i izvještaji dvojice trebinjsko-mrkanskih biskupa, tako Antun Primi 1684. godine navodi: "Tutto il commercio e traffico di quelli cattolici è con il stato di Ragusa, ove vengono a vendere et esitare le loro robbe e sostanze", a Antun Righi 1703. godine dodaje: "Tutto il comercio di questi popoli è con lo stato di Ragusa e quello delli signori Veneti". Vidi: *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 120, 130.

¹⁹⁸ Don Andrija Maslač 1820. godine u svom pismu bratu don Vidi piše: "Nije moguće opisati progonstva i zulume koje mi podnosimo u ovim tužnim stranama od nevjernika Turaka... Još se nije godina navršila, a porezovao je (Mujaga Tasovac) petere jaspere od svih daća i harača derbe. Zahvatio je na svaku kobilu 50 fiorina da više siromah ne može živjeti... samo i jedan (Mujaga Tasovac) i drugi (Hadži-beg Rizvanbegović) kupe sve novce u narodu a kupljači se, njihovi momci, sve jedan za drugim sustižu". M. Krešić, *Don Vidoje Maslač i Trebinjsko-mrkanska biskupija*: 129.

¹⁹⁹ Vlado Smoljan, »O nekim izvorima akumulacije u Hercegovini u osmanskome periodu«, *Hercegovina 2* (1982): 168.

²⁰⁰ Milan Vasić, »Socijalna struktura jugoslovenskih zemalja pod osmanskome vlašću do kraja XVII. svijeka«, *Glasnik Društva istoričara BiH 37* (1986): 53.

²⁰¹ S. Vukorep, S. Katić, »Naša sela-prošlost i sadašnjost«: 295; I. Puljić, »Kroz našu prošlost«: 202-203.

2. BROJ STANOVNIKA

Istraživanje stanovništva u Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji i u župi Gradac ne predstavlja lagan zadatak za istraživača. Jedan od glavnih razloga je što je čitavo područje tijekom stoljeća bilo poprište ratnih zbivanja, epidemija bolesti i gladi, što je utjecalo na kvalitetu i kvantitetu izvora za istraživanje. Ni postojeći izvori nisu u potpunosti iskorišteni, pa za čitavo područje Bosne i Hercegovine nedostaje rad koji bi suvremenom metodologijom obradio kretanje stanovništva po svim provedenim popisima u 19. i 20. stoljeću.²⁰² Koliko je poznato, jedino je Hrvatski državni zavod za statistiku proveo takvu vrstu istraživanja, ali je tom prilikom obrađeno samo razdoblje od 1948. do 1991. godine.²⁰³ Unatoč svim navedenim nedostacima podaci o broju stanovnika ipak se mogu iščitavati korištenjem više različitih vrsta izvora. Mogu se podijeliti na tri vrste, ovisno o stvarateljima gradiva. Prvu skupinu predstavljaju izvori osmanske provenijencije, u prvom redu defteri s kraja 15. stoljeća.²⁰⁴ Crkveni izvori predstavljaju drugu skupinu, a sačinjavaju ih razna, najčešće vizitacijski izvještaji trebinjsko-mrkanskih biskupa, apostolskih vizitatora biskupije i župnika župe Gradac. Uz njih podatke o broju stanovnika pružaju shematizmi Dubrovačke biskupije, u kojima su uz Dubrovačku biskupiju, doneseni podaci i za Trebinjsko-mrkansku biskupiju, kojom je od 1839. godine upravljao dubrovački biskup, kao apostolski administrator. Treću skupinu izvora predstavljaju službeni popisi stanovništva s kraja 19. i prve polovice 20. stoljeća. Prva četiri popisa (1879, 1885, 1895. i 1910.) sastavljena su za vrijeme austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini, a popis iz 1921. godine proveden je u vrijeme kad je Bosna i Hercegovina bila u sklopu Kraljevine Jugoslavije.

²⁰² Službeni popisi stanovništva korišteni su u radovima koji su se bavili demografskim temama, ali im nedostaje dublja analiza i komparacija. Vidi primjerice: Đorđe Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*. Beograd: Srpska akademija nauka, 1955.

²⁰³ J. Gelo, Marinko Grizelj, Anđelko Akrap, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine narodnosni sastav po naseljima*. Zagreb: Državni zavod za statistiku, 1995.

²⁰⁴ *Tapu tahrir defteri* - osmanski katastarski popisi potječu još od osnutka Osmanskog Carstva, a baštinjeni su od Seldžuka. Njihov osnovni cilj popisivanja bilo je utvrditi državne posjede, prihode određenih područja i porezne obveze stanovništva. Sultan je izdavao naredbu (ferman) s naznakom koja se zemlja popisuje i u koju svrhu, a carska defterhana upravljala je vođenjem popisa, te je određivana komisija koja je provodila naredbu na terenu. Nju su sačinjavali carski povjerenik (emin) i jedan pisar (katib). Lokalne vlasti i pripadnici vojne klase u tom su segmentu morali biti eminu na raspolaganju, a zbog same važnosti popisa za državu, taj je posao povjeravan istaknutim i povjerljivim osobama (kadijama, visokim činovnicima carske defterhane, sandžk-begovima i pašama). Vidi: Fehim DŽ. Spaho, Ahmed Aličić, *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, Sarajevo, Orijentalni institut, 2007: IX.

2.1. Izvori osmanske provenijencije

2.1.1. Osmanski defteri iz druge polovice 15. stoljeća

Prvi defter²⁰⁵ novo uspostavljenog Bosanskog sandžaka proveden je krajem siječnja i početkom veljače 1468. godine, samo pet godina nakon pada Bosne u osmanske ruke, a dovršen je sredinom svibnja 1469. godine. Nastao je naredbom osmanskog sultana Mehmeda II., koju je proveo carski povjerenik Ajas, dok je pisar istoga bio Ahmed.²⁰⁶ Ovim popisom bila su obuhvaćena do tada osvojena naselja u Hercegovini, kao vilajet Hersak u sastavu Bosanskog sandžaka.²⁰⁷ Spomenuti defter ne donosi točan broj stanovnika, već samo broj domova i broj neoženjenih muškaraca, koji su bili dužni plaćati poseban porez. Područje župe Gradac tada je popisano u sklopu popovske nahije, a od svih naselja župe popisani su tek Gradac i Moševići, a oba su navedena kao pusta (tablica 1).²⁰⁸ Iako su naselja popovske i trebinjske nahije prema ovom popisu bila najmanje pusta, nedavno osmansko osvajanje i ratna pustošenja bili su glavni razlozi bijega stanovništva i opustošenja naselja.²⁰⁹

Sljedeći defter je *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, prvi defter otkako je Hercegovina ustrojena kao zaseban sandžak. Nastao je u razdoblju od 1475. do 1477. godine, njime je upravljao Mevlan Mujuddin poznatiji kao Vildan, a pisar je bio Pir Muhamed, sin Alije.²¹⁰ Za razliku od prethodnog popisa, gdje su samo spomenuta naselja Gradac i Moševići, identificirano je još pet naselja, Radež, Brestica, Drijen, Žukovice i Prapatnica, s tim da je u potonja tri popisano samo vlaško stanovništvo,²¹¹ za koje je vrijedio poseban zakon.²¹² U ovom popisu sva su naselja navedena kao nastanjena, što je vjerojatno bio znak povratka izbjeglog stanovništva, ili doseljenja novog. Vrijedi istaknuti da su osim Graca i naselja s vlaškim stanovništvom, popisana samo naselja rubnog dijela župe, odnosno

²⁰⁵ A. S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna*: 156

²⁰⁶ A. S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna*: 1.

²⁰⁷ M. Krešić, "Depopulacija jugoistočne Hercegovine": 771.

²⁰⁸ A. S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne*: 151, 156.

²⁰⁹ M. Krešić, »Depopulacija jugoistočne Hercegovine«: 772.

²¹⁰ A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*: I

²¹¹ Naselja Drijen, Žukovice i Prapatnica navedene su u sklopu nahije Blagaj. Za prva dva naselja je navedeno da je stanovništvo zimovalo na Drijenu odnosno Žukovicama, dok su ljetovali na Morinama. Naselje Prapatnica u defteru je upisana kao Papratna, ali je za pretpostaviti da se radi o naselju koje se nalazilo u sklopu župe Gradac. Njegovo stanovništvo zimovalo je u Prapatnici, a ljetovali su u Suhopolju. Vidi: A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*: 140-141, 145.

²¹² "Zakon džemata skupine vlaha vilajeta Hercegovine je sljedeći: Na dan koji je poznat pod imenom Đurdevdan (Hizir Iljas) svake godine daju s kuće po jednu filuriju i po jednu ovcu s janjetom ili njenu vrijednost od dvanaest akči, po jednu ovna ili njegovu vrijednost od petnaest akči, dalje daju na svakih pedeset kuća po jednu čergu (šator) ili njenu vrijednost od stotinu akči, osim toga, kada je rat, izdvajaju na svakih deset kuća po jednog eškindžiju koji također ide u rat. Kada ispune ovo što je spomenuto, oprošteni su i oslobođeni ostalih nameta." Vidi: A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*: 26.

ona uz granicu s Dubrovačkom Republikom, što dodatno svjedoči o prethodnom bijegu stanovništva. Ukupno je u sedam naselja popisano 77 domova i 10 neoženjenih (tablica 1).

Iako defteri predstavljaju izuzetno vrijednu vrstu izvora za proučavanje stanovništva, treba imati na umu da se u njima popisivao samo dio stanovništva. Popisana su zapravo samo ona domaćinstva, muškarci i udovice kućedomaćina, koji su bili dužni plaćati određene vrste poreza Osmanskom Carstvu.²¹³

2.1.2. Osmanski pokušaji popisa stanovništva 1831, 1851, 1871. i 1876. godine

Prvi službeni popis Osmanskog Carstva sastavljen je 1831. godine, ali njime nije bilo obuhvaćeno područje Bosanskog ejaleta zbog pokušaja Huseina-bega Gradašćevića da ostvari autonomiju ejaleta. Sljedeći, to jest prvi službeni statistički popis Bosne i Hercegovine nastao je 1851. godine i njime je bilo popisano samo muško stanovništvo u sedam sandžaka, uključujući i novopazarski sandžak. Austrijski statističar Gustav Thoemmel je na temelju broja popisanih muškaraca (440.733) izračunao da je u Bosni i Hercegovini 1851. godine živjelo 1.211.772 stanovnika.²¹⁴ U mostarskom sandžaku, to jest Hercegovini²¹⁵ procijenio je broj stanovnika na 207.970, a od toga broja 56.000 bili su muslimani (26,93%), 49.217 katolici (23,67%), 101.348 pravoslavci (48,73%), 65 Židovi (0,03%) i 1.340 Romi (0,64%).

Dvadeset godina kasnije u osmanskom statističkom kalendaru za 1871. godinu navedeno je da je u Bosni i Hercegovini živjelo ukupno 1.026.000 stanovnika. U samoj Hercegovini živjelo je 81.299 muškaraca, pri čemu se ukupan broj procjenjuje na 163.858

²¹³ Jusuf Mulić, »Prilog istraživanju mogućnosti procjenjivanja broja stanovnika u Bosni i Hercegovini u vrijeme osmanske vladavine«, *Hercegovina* 13-14 (2001): 56-57.

²¹⁴ Osim Thoemmela procjenom ukupnog broja stanovništva Bosne i Hercegovine bavili su se i drugi istraživači. Slavoljub Bošnjak utvrdio je da u Bosni i Hercegovini živi 1.100.000 stanovnika. Izračunao je da je od toga broja 384.000 muslimana, 561.500 pravoslavaca i 150.000 katolika. Muhamed Hadžijahić je pak procijenio da je 1851. godine bilo ukupno 1.077.956 stanovnika, a od tog broja 402.500 muslimana, 485.800 pravoslavaca i 173.200 katolika na čitavom području Bosne i Hercegovine. Vidi: Slavoljub Bošnjak, *Zemljopis i poviestnica Bosne*, Zagreb: Narodna tiskarnica dra Ljudevita Gaja, 1851: 16-18; Gustav Thoemmel, *Geschichtliche, politische und topografisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien. Das ist das eigentliche Bosnien, nebst türkisch Croatien, der Hercegovina und Rascien*. Beč: Verlag von Albert A. Wenedikt, 1867: 77; Muhamed Hadžijahić, *Porijeklo Bošnjaka*, Sarajevo: Bosna, 1990: 166.

²¹⁵ Prema popisu mostarski sandžak obuhvaćao je Mostar, Ljubuški, Konjic s Neretvom, Počitelj, Stolac, Nevesinje, Gacko, Foču, Nikšić, Bileća, Trebinje, Ljubinje i Korjenice

stanovnika. Od tog broja 78.944 stanovnika bili su muslimani (48,18%), katolika je bilo 36.578 (22,32%), pravoslavaca 46.984 (28,67%) i Roma 1.352 (0,83%).²¹⁶

Posljednji osmanski pokušaj popisivanja stanovništva dogodio se 1876. godine. Tada je na području Bosne i Hercegovine popisano 1.051.485 stanovnika.²¹⁷

Budući da u navedena tri popisa nije bilo detaljnije podjele po nižim upravnim jedinicama, nemoguće je pretpostaviti broj stanovnika za područje župe Gradac. Nadalje, nijedan od ovih popisa ne može se uzeti kao vjerodostojan jer postoji osnovana sumnja da je veliki broj stanovništva ostao nepopisan. To se posebno odnosi na popis iz 1876. godine, kad je veći dio Bosne i Hercegovine bio zahvaćen Hercegovačkim ustankom, te je popisivanje bilo nemoguće izvršiti.²¹⁸

2.2. Crkveni izvori za proučavanje broja stanovnika

2.2.1. Izvještaji (nad)biskupa, vizitatora i župnika o broju stanovnika župe Gradac od kraja 16. do 19. stoljeća

Vizitacijski izvještaj splitskog dominikanca Daniela papi Klementu VIII. 1589. godine predstavlja jedini poznati izvještaj takve vrste iz 16. stoljeća. Daniel je u njemu izvijestio papu o čestim uskočkim napadima na naselja Zažablja, čije stanovništvo opisuje kao dobre kršćane koji čuvaju pravu rimsku vjeru, a župnik im je jedan Dubrovčanin, jer graniče s Dubrovnikom.²¹⁹ U posljednjem desetljeću 16. stoljeća ovo je područje spomenuto u još nekoliko dokumenata. Faust Vrančić 1590. godine molio je austrijskog nadvojvodu Karla da zaštiti njegove posjede u Primorju, Poljicama, te Gornjem i Donjem Zažablju, koje nastanjuju katolici i nedužni ljudi.²²⁰ Spomenuti papa Klement VIII. 1586. godine zamolio je Rudolfa,

²¹⁶ Otto Blau, *Reisen in Bosnien und der Hertzegowina. Topografische und pflanzengeographische aufzeichnungen*. Berlin: Verlag von Dietrich Reimer, 1877: 231.

²¹⁷ *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895., sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1896: XIV.

²¹⁸ *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895., sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1896: XIV.

²¹⁹ U svom izvještaju fra Daniel naveo je sljedeća naselja u Zažablju: Glušci, Dobranje, Bobovišće, Vidonje, Gradac, Broćanac, Prapatnica, Hutovo, Glumina, Zelenikovac, Hotanj, Radetići, Živa, Dubravica, Grabovica, Moševići, Kiševo, Brestica, Radež i Vranjevo Selo. Vidi: I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 44-45.

²²⁰ Radoslav Lopašić (ur.), *Spomenici hrvatske krajine I. od godine 1479 do 1610*. Zagreb: Academia scientiarum et artium slavorum meridionalium: 158, 160-162.

cara Svetog Rimskog Carstva da obuzda uskočke napade, koji su poharali Popovo i Gradac, a tamošnje stanovništvo odveli u roblje.²²¹

Početakom 17. stoljeća područje župe Gradac našlo se unutar spora između Trebinjsko-mrkanke biskupije s jedne i takozvane Stjepanske biskupije s druge strane, te se čas nalazila pod upravom jedne, a čas pod upravom druge biskupije.²²² U svom izvještaju Kongregaciji Koncila 1622. godine skadarski biskup fra Benedikt Medvedović i lješki biskup Dominik Andrijašević ne donose podatke o broju stanovnika, ali navode da su Zažablje i Gradac u potpunosti nastanjeni katoličkim stanovništvom, a da im je župnik fra Blaž iz reda Male braće, koji je rodom iz tog kraja.²²³

Upravo navedeni fra Blaž iz Graca 1624. godine, kao župnik župe Gradac u Stjepanskoj biskupiji, donosi prvi izvještaj s brojem stanovnika. On navodi da u Gracu postoji nešto više od 50 kuća s oko 200 duša (tablica 2). Iz samog izvještaja ne može se sa sigurnošću raspoznati koji je prostor fra Blaž opisao u sklopu Graca. Zasigurno se nije radilo o prostoru čitave župe jer je u nastavku popisao naselja Vidonje i Dobranje, koja su tada bila u sklopu župe Gradac. Za pretpostaviti je da se njegov popis odnosio na samo naselje Gradac, s eventualno ponekim okolnim naseljem poput Dobrova.²²⁴

Sljedeći izvještaj ponovno je sastavio Dominik Andrijašević 1627. godine, koji je u tom trenutku obnašao dužnost biskupa Stjepanske biskupije. Za razliku od ranijeg izvještaja fra Blaža on donosi broj stanovnika po župi, a ne po naseljima. Tako je za župu Gradac zabilježio da je u njoj našao 230 kuća s oko 1.200 stanovnika, te da je prilikom posjeta krizmao 350 ljudi. Budući da je župa Gradac u to vrijeme obuhvaćala znatno širi prostor nego početkom 18. stoljeća, broj stanovnika tog užeg dijela, koji će kasnije sačinjavati župu Gradac, ostao je nepoznat.²²⁵

²²¹ Karlo Horvat, *Monumenta historiam uscocchorum illustrantia ex archivis Romanis, praecipue e secreto Vaticano desumpta pars prima ab anno 1550. usque ad annum 1601.* Zagreb: In taberna librarira eiusdem societatis typographicae, 1910: 91.

²²² Opširnije vidi u: B. Pandžić, »Trebinjska biskupija u tursko doba«: 92-95; Krunoslav Draganović: »Tobožnja "Stjepanska biskupija-ecclesia Stephanensis" u Hercegovini«, *Croatia Sacra* 4 (1934): 29-58.

²²³ B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 110.

²²⁴ B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 113-114.

²²⁵ Marko Jačov, *Spisi Kongregacije za Propagandu vere u Rimu o Srbima, 1622-1644, I.* Beograd: SANU, 1986: 76.

Isti biskup sastavio je izvještaj i 1629. godine u kojem navodi da se župa sastoji od naselja Gradac, Dubravica, Zelenikovac, Hutovo, Broćanac, Drijen, Vlaka i Moševići, te još dva manja sela. U župi je popisano više od 100 katoličkih obitelji i samo tri šizmatika.²²⁶

Biskup Nusca Miho Resti, kao apostolski vizitator, poslao je 1639. godine Kongregaciji Koncila novi izvještaj o Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji. Karakteristika ovog popisa je što je autor za svako pojedinačno naselje župe donio popisani broj obitelji. U čitavoj župi Gradac popisane su 152 katoličke obitelji s oko 1.000 stanovnika. Sagledaju li se samo ona naselja koja čine župu Gradac u 18. stoljeću, popisano je 78 kuća. Izračuna li se pritom prosječan broj članova obitelji, može se procijeniti da je u tom dijelu župe živjelo oko 507 stanovnika (tablica 2).²²⁷

Zadarski dominikanac i misionar Kongregacije za Propagandu vjere 1644. godine izvijestio je Propagandu da se župa Gradac sastoji od 26 sela, koje nastanjuju Turci, katolici i pokojni šizmatik. Ukupno se u župi nalazilo nešto više od 150 katoličkih kuća, te oko 1.000 stanovnika.²²⁸

Dvadeset godina kasnije, za vrijeme Kandijskog rata, 1664. godine gradački župnik fra Ivan Bartolučić žali se trebinjsko-mrkanskom biskupu Scipionu de Martinisu na pljačkaške pohode hajduka, koji su nedavno oteli i prodali jednu djevojku. Zbog straha od učestalih hajdučkih upada 53 su se obitelji iz njegove župe povukle u okolicu Blagaja, "na jednoj planini zvanj Velež, Stolac, Nevesinje i Dubrave". Istaknuo je da se u njegovoj župi nalazi ukupno 130 rimokatoličkih kuća s ukupno 1.010 stanovnika. Od tog broja 600 stanovnika je od pričesti, to jest odrasle dobi. Osim toga fra Ivan u istom izvještaju donosi i vrijedan podatak da je u ožujku iste godine krstio troje, a u travnju jedno dijete.²²⁹

Trebinjsko-mrkanski biskup Antun Primi u svom izvještaju Propagandi 1684. godine između ostalog navodi da na području Trebinjske biskupije u 32 sela živi 400 katoličkih obitelji s oko 3.000 katolika.²³⁰

Prilikom korištenja izvještaja iz prve polovice 17. stoljeća treba biti oprezan, jer je to razdoblje okarakterizirala borba za afirmaciju Stjepanske biskupije i njene težnje za

²²⁶ K. Draganović, »Tobožnja "Stjepanska biskupija"«: 54-55.

²²⁷ B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 118.

²²⁸ M. Jačov, *Spisi Kongregacije*: 640

²²⁹ Marko Jačov, *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645-1669)* 2. Vatikan: Studi et testi 353, Biblioteca apostolica Vaticana, 1992: 449-451.

²³⁰ B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 120.

teritorijem koji je spadao pod ingerenciju trebinjsko-mrkanskog biskupa. Promatrajući više izvještaja, očigledno je da su pobornici Stjepanske biskupije, poput fra Blaža iz Graca i biskupa Dominika Andrijaševića, nastojali uveličati broj vjernika na području njihove uprave, i samim time pridodati na važnosti očuvanja njihove biskupije.²³¹ Usporede li se popisi fra Blaža iz 1624. i Dominika Andrijaševića iz 1629. godine, vidi se da se broj obitelji udvostručio. Iako je mehaničko kretanje stanovništva moglo utjecati na povećanje broja stanovnika, spomenute podatke treba uzeti s dozom opreza i razumijevanja tadašnje crkvene situacije. Izvještaj biskupa Restija iz 1639. godine, kao "neutralnog" vizitatora čini se vjerodostojnije u odnosu na spomenuta dva izvještaja (grafikon 1).

Na samom početku 18. stoljeća, 1703. godine, trebinjsko-mrkanski biskup Antun Righi dostavio je izvještaj Propagandi i naveo je da se u biskupiji nalazi 320 katoličkih kuća i oko 2.200 stanovnika.²³²

U sljedećem izvještaju trebinjsko-mrkanski biskup Jeronim Franov Bona 1728. godine donio je podatak da je u župi Gradac nastanjeno 520 katolika razmještenih po naseljima Zelenikovac, Prapatnica, Moševići, Kiševo, Vranjevo Selo, Hutovo i Gradac, s tim da je posljednje najveće među nabrojanim (tablica 3). Dodao je da se u župi nalaze i dvije kuće šizmatika.²³³

Sofijski nadbiskup i apostolski administrator Trebinjsko-mrkanske biskupije Marko Andrijašević 1733. godine sastavio je do tada najdetaljniji izvještaj upućen Propagandi. Na području čitave Trebinjsko-mrkanske biskupije živjelo je 3.573 katolika, od toga 2.415 odraslih i 1.158 djece. Župa Gradac bila je druga po napučenosti, odmah iza župe Dubrave, te je brojala 79 katoličkih obitelji s 830 stanovnika, od toga 535 odraslih i 295 djece, podijeljenih u 17 naselja (tablice 3 i 4). Nadbiskup je u izvještaju naglasio da u župi nema pravoslavnog ni muslimanskog stanovništva.²³⁴

Izvještaj trebinjsko-mrkanskog biskupa Sigismunda Tudisija 1751. godine donosi podatak da je stanovništvo župe Gradac naseljeno u 17 naselja i da broji ukupno 752 stanovnika (tablica 3).²³⁵

²³¹ Usporedi s M. Marić: *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 82.

²³² B. Pandžić: *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 130.

²³³ B. Pandžić: *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 141.

²³⁴ M. Krešić: »Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije«: 445, 448-449.

²³⁵ B. Pandžić: *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 146.

Slične podatke donosi i njegov nasljednik Anzelmo Katić 1764. godine, koji je izvijestio da su u župi Gradac nastanjena 744 katolika.²³⁶ Navedeni broj je iznenađujući, uzme li se u obzir da je već sljedeće godine sastavljena prva knjiga stanja duša (*Status animarum*) župe Gradac, pomoću koje se izračunalo da je dana 31. prosinca 1765. godine u župi živio 821 stanovnik (tablica 3).²³⁷

Posljednji trebinjsko-mrkanski biskup Nikola Ferić 1792. godine sastavio je izvještaj u kojem je donio podatak da u njegovoj biskupiji živi više od 400 obitelji, bez da je išao u daljnju raščlambu po župama i naseljima.²³⁸

Početakom 18. stoljeća broj stanovnika župe Gradac gotovo je odgovarao slici iz prve polovice prethodnog stoljeća, a glavne uzroci tome su neprestana ratna zbivanja tijekom druge polovice 17. stoljeća i početkom 18. stoljeća. Usporede li se izvještaji biskupa Bone iz 1728. i nadbiskupa Andrijaševića iz 1733. godine dolazi se do zaključka da je u samo pet godina došlo do povećanja broja stanovnika od 59,62%. Razlog tako velikog povećanja predstavlja povratak izbjeglog i preseljenog stanovništva po definitivnom završetku osmansko-mletačkih sukoba.²³⁹ Osamnaest godina kasnije došlo je do ponovnog pada broja stanovnika, te se negativni niz nastavio do 1764. godine, kad je popisano 744 stanovnika. Već sljedeće godine Stanja duša donosi podatak o povećanju broja stanovnika za 10,35%, uzrokovano povratkom stanovništva koje je izbjeglo iz župe zbog straha od pojave kuge u široj okolici 1763, te u samoj župi 1764. godine (grafikon 1).

Kapitularni vikar Trebinjsko-mrkanske biskupije Dominik Sokolović sastavio je 1821. godine sljedeći popis, upućen Carsko-kraljevskom Okružnom poglavarstvu u Dubrovniku, te je tom prilikom u župi popisao 90 kuća s 1.011 stanovnika (tablica 5).²⁴⁰

Gradački župnik Andrija Maslač 1829. godine donosi nešto detaljniji izvještaj o broju stanovnika po naseljima župe, te je zabilježio 148 kuća s ukupno 1.157 stanovnika.²⁴¹ Idući izvještaj sačuvan je za 1838. godinu, u kojem je pobrojana 161 kuća s 1.235 stanovnika (tablica 5).²⁴²

²³⁶ *Izvještaj biskupa Anzelma Katića iz 1764. godine*: f. 96.

²³⁷ *Status animarum župe Gradac 1765* (dalje: SAŽG 1765).

²³⁸ *Izvještaj biskupa Nikole Ferića iz 1792. godine*: f. 162v.

²³⁹ I. Puljić: »Kroz prošlost župe Gradac«: 54-55.

²⁴⁰ *Biskupija Trebinjsko-mrkanska* (Sig. 5), *Spisi Ordinarijata* (Ser. 1), kutija 2 (ABD).

²⁴¹ *Biskupija Trebinjsko-mrkanska* (Sig. 5), *Posebne pozicije*, kutija 1, fascikl 4, omot 2 (ABD).

²⁴² *Biskupija Trebinjsko-mrkanska* (Sig. 5), *Posebne pozicije*, kutija 1, fascikl 4, omot 2 (ABD).

Vidoje Maslač, novi kapitularni vikar Trebinjsko-mrkanske biskupije 1844. godine, sastavljajući sveukupni izvještaj o broju stanovnika biskupije, naveo je da je u župi Gradac živio 1.361 stanovnik (tablica 5).²⁴³

Gradački župnik i isusovački misionar Vinko Basile sastavio je 1851. godine detaljan popis stanovništva po naseljima župe Gradac. Prema tom izvještaju u samo sedam godina stanovništvo župe palo je za 9,85%, odnosno popisano je 1.227 stanovnika (tablica 5).²⁴⁴

Da se nije radilo o župnikovu previdu potvrđuje i druga knjiga Stanja duša župe Gradac iz 1855. godine, koju je sastavio Lujo Uccelini, apostolski misionar u Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji. Analizom upisa ustanovljeno je da je 31. prosinca 1855. godine u župi Gradac živjelo ukupno 1.256 stanovnika u 177 kuća (tablica 5).²⁴⁵

Posljednji sačuvani izvještaj djelo je već spomenutog Vinka Basilea iz 1856. godine, kojeg je Propaganda imenovala za apostolskog vizitatora Trebinjsko-mrkanske biskupije. Naveo je da se župa Gradac sastoji od 26 sela u kojima ukupno živi 1.415 stanovnika (tablica 5).²⁴⁶ Budući da je Basile zasigurno poznao prilike u svojoj bivšoj župi, te da je isti sastavio izvještaj samo pet godina ranije, vjerojatno nije izmislio navedenu brojku. Međutim, postavlja se pitanje kako je u međuvremenu došlo do tolikog povećanja broja stanovnika. Jedino objašnjenje može se potražiti u mehaničkom kretanju stanovništva, jer na temelju samog prirodnog kretanja stanovništva nije se moglo ostvariti povećanje od 14,21%.

Popisi 19. stoljeća za razliku od prijašnjih godina uglavnom donose podatke o broju stanovnika raščlanjene po pojedinim naseljima župe, te je time omogućeno i lakše praćenje kretanja broja stanovnika. Trend porasta broja stanovnika nastavio se od 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća. Iz popisa u popis porast je bio sve blaži, da bi polovicom stoljeća (1851.) uslijedio prvi zabilježeni pad. U drugoj polovici 19. stoljeća ponovno dolazi do stalnog demografskog rasta. Godine 1879. broj stanovnika prešao je broj od 1.500. Iako je Hercegovački ustanak (1875-79.) prouzrokovao privremeno iseljavanje, njegove posljedice nisu bile dugotrajne, te je demografski oporavak uslijedio po njegovu završetku. Do kraja stoljeća broj stanovnika bio je u konstantnom porastu, ali nije dosegao brojku od 2.000.

²⁴³ *Biskupija Trebinjsko-mrkanska (Sig. 5), Posebne pozicije, kutija 1, fascikl 4, omot 5, br. 15 (ABD).*

²⁴⁴ *Elenco de villagi della Parrochia di Gradaz col numero rispettivo de' Cattolici (10 Marzo 1851), Provikarski arhiv Stolac (dalje: PVAS).*

²⁴⁵ *Status animarum župe Gradac 1855 (dalje: SAŽG 1855).*

²⁴⁶ M. Papac: »Trebinjska biskupija sredinom XIX. stoljeća«: 97.

Prema prvom i posljednjem sačuvanom popisu (1821. i 1895.) broj stanovnika župe povećao se za 188,23% (grafikon 1).

2.2.2. Broj stanovnika župe Gradac prema shematizmima Dubrovačke biskupije

Budući da je Trebinjsko-mrkanska biskupija od 1839. do 1890. godine bila pod upravom dubrovačkih biskupa, kao apostolskih administratora, u shematizmima Dubrovačke biskupije mogu se pronaći podaci i o broju stanovnika župa Trebinjsko-mrkanske biskupije za razdoblje od 1842. do 1890. godine. Iako se na prvi pogled čine kao izvrsni pokazatelji kretanja stanovništva, ipak sadrže brojne nedostatke. Prvi problem predstavljalo je učestalo prepisivanje informacija iz godine u godinu. To je pogotovo bio slučaj za župu Gradac u odnosu na ostale župe što je uzrokovalo često ponavljanje istih podataka. Drugi, ne manje bitan problem je što su popisi vođeni različitom metodologijom, čime je otežano i onemogućeno njihovo uspoređivanje.

Prvi shematizam iz 1842. godine donosi podatak da se župa Gradac sastojala od 16 sela, 160 kuća, te 1.293 stanovnika.²⁴⁷ U razdoblju od 1845. do 1863. godine shematizmi nisu sadržavali broj kuća u župi, već samo ukupan broj stanovnika. Do 1850. godine broj stanovnika povećao se na 1.450, što je predstavljalo povećanje od 12,14% u odnosu na 1842. godinu, to jest nešto više od 19 stanovnika godišnje.²⁴⁸ Broj stanovnika se ne mijenja sve do 1859. godine kad je popisano 1.311 stanovnika, 9,59% manje nego devet godina ranije.²⁴⁹ Usporede li se podaci s izvještajem apostolskog vizitatora Vinka Basilea iz 1856. godine kad je pobrojano 1.415 stanovnika, dolazi se do zaključka da je u samo tri godine župa Gradac izgubila 104 stanovnika, odnosno 34 stanovnika godišnje. Je li zaista došlo do tolikog gubitka u broju stanovnika, teško je zaključiti. Može se tek pretpostaviti, ako je zaista došlo do tolikog pada broja stanovnika, da su glavni čimbenici bili iseljavanje i epidemija kolere iz 1855. godine. Nove podatke o broju stanovnika donosi shematizam iz 1868. godine kad je zabilježeno 1.328 stanovnika, što predstavlja tek blagi porast od 1,29% u odnosu na prethodni popis.²⁵⁰ Dok shematizmi za ostale župe Trebinjsko-mrkanske biskupije od 1863. godine donose podatke o broju obitelji po pojedinim naseljima župe, te od 1866. godine i o broju

²⁴⁷ *Schematismo della Diocesi di Ragusa per l'anno 1842*. Dubrovnik: Dalla tipogr. Martecchini figlio: 18.

²⁴⁸ *Status cleri et animarum Dioecesis Rhacusinae ineunte anno Domini 1850*. Dubrovnik: Typis Martecchini: 26.

²⁴⁹ *Status cleri et animarum Dioecesis Rhacusinae ineunte anno Domini 1859*. Venecija: Typis F. A. Perini: 25.

²⁵⁰ *Schematismus cleri Dioecesis Ragusinae pro anno MDCCCLXXVII cui adnectitur status dioecesis Marcano-Trinuniensis*. Venecija: Typis Perinianis excud: 69-70.

stanovnika, ti podaci za župu Gradac po prvi put se javljaju tek 1878. godine.²⁵¹ Te se godine župa Gradac sastojala od 23 sela, 217 obitelji, te 1.282 stanovnika. Nakon toga u shematizmima do 1890. godine samo su prepisivani podaci iz 1878. godine, te su neupotrebljivi za daljnju analizu.

Imenovanjem mostarsko-duvanjskog biskupa za apostolskog administratora Trebinjsko-mrkanske biskupije 1890. godine, podaci o stanovništvu župe Gradac mogu se pronaći u shematizmu Mostarske biskupije iz 1892. godine.²⁵² Prema tom popisu župa Gradac sastojala se od 253 obitelji, koje su brojale ukupno 1.848 stanovnika, što je predstavljalo povećanje od 44,15% u odnosu na 1878. godinu. Ovi se podaci čine još uvjerljivima usporede li se, primjerice, sa službenim popisom stanovnika iz 1895. godine. U pedesetogodišnjem razdoblju (1842-92.), koje obuhvaćaju shematizmi, došlo je do povećanja broja stanovnika za 42,92% (tablica 6).

2.3. Austro-ugarski službeni popisi stanovništva 1879, 1885, 1895 i 1910, te Kraljevine SHS iz 1921. godine

Za istraživano razdoblje (1709-1918) relevantna su prva četiri popisa stanovništva (1879, 1885, 1895. i 1910.), ali je korišten i onaj iz 1921. godine kao pokazatelj demografskih promjena nakon svršetka Prvog svjetskog rata. Nakon što je Habsburška monarhija na Berlinskom kongresu dobila mandat za vojnu okupaciju Bosne i Hercegovine 1878. godine, jedna od prvih zadaća na okupiranom području bila je provedba službenog popisa stanovništva. Dok je načelo periodičnosti popisa stanovništva u ostatku Habsburške monarhije postignuto 1880. godine, ono se istovremeno nije uspjelo provesti u Bosni i Hercegovini.²⁵³ Razmaci između popisa su varirali, pa je između prva dva bila razlika od šest godina, između drugog i trećeg deset godina, trećeg i četvrtog 15 godina. Doda li se tome i popis iz 1921. godine razmak od prethodnog popisa iznosio je 11 godina. Unatoč tome što je taj nedostatak

²⁵¹ U razdoblju od 1863. do 1877. godine popisana su 22 naselja župe Gradac, te njihova udaljenost od crkve matice, ali bez drugih podataka o broju obitelji i stanovnika. Od 1878. godine bilježe se i ti podaci, ali je prilikom popisivanja greškom izostavljeno naselje Dubravica, koja je do tada bila redovito popisivana. Usporedi: *Schematismus cleri Dioecesis Ragusinae pro anno MDCCCLXXVII cui adnectitur status dioecesis Marcano-Trinuniensis*. Venecija: Ex typographia Aemiliana, 1877: 58; *Schematismus cleri Dioecesis Ragusinae pro anno MDCCCLXXVIII cui adnectitur status dioecesis Marcano-Trinuniensis*. Venecija: Ex typographia Aemiliana, 1878: 58

²⁵² *Schematismus dioecesium Mandetriensis et Dumnensis itemque Marcano-tribuniensis pro anno 1892*: 64.

²⁵³ B. Vranješ-Šoljan, »Prvi opći popis stanovništva u Habsburškoj monarhiji«: 526.

otežavao usporedbu popisa, oni i dalje predstavljaju najpouzdaniju vrstu izvora za istraživanje povijesti stanovništva.²⁵⁴

Prema naredbi zemaljske vlade od 4. travnja 1879. godine započele su pripreme popisa, te su sve kuće trebale bile numerirane, a mjesta, odnosno sela imenovana i naznačena kojoj općini pripadaju. Kao datum popisa određen je 15. lipnja 1879. godine, ali je za radove oko popisa postojao rok od mjesec dana.²⁵⁵ Osim ukupnog broja stanovnika, ovaj popis donio je broj kuća i stanova, te spolnu i vjersku strukturu stanovništva. U četiri popisana naselja²⁵⁶ živjelo je 1.600 stanovnika u ukupno 299 domaćinstava (tablica 7).²⁵⁷

Sljedeći popis proveden je šest godina kasnije, 1885. godine. Popis se trebao obaviti u roku od tri mjeseca, a kao službeni datum popisa uzet je 1. svibanj 1885. godine.²⁵⁸ Ovaj popis donio je podatke kao i onaj iz 1879. godine, ali i pregled strukture stanovništva po bračnom statusu, društvenom i gospodarskom statusu, te državljanstvu. Ponovno su popisana samo četiri naselja²⁵⁹ s ukupno 425 kuća²⁶⁰ i 1.742 stanovnika (tablica 8).²⁶¹ To je predstavljalo porast od 42,14% kuća, te 8,88% stanovnika u odnosu na raniji popis.

Nagli razvoj Bosne i Hercegovine, te sve veće potrebe političke uprave zahtijevale su provedbu novog i modernijeg popisa, te je za provedbu određena 1895. godina. Glavna je promjena u odnosu na ranije popise što je ovim popisom domaće i trajno naseljeno strano stanovništvo označeno kao prisutno civilno žiteljstvo.²⁶² Drugu važnu promjenu predstavljao

²⁵⁴ B. Vranješ-Šoljan, "Maria Szumska Dabrowska": 957.

²⁵⁵ *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895., sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1896: III-V; I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 71.

²⁵⁶ Naselja župe Gradac pripadala su općini Hutovo, kotaru Počitelj, te okrugu Mostar. Ovim popisom obuhvaćena su naselja Čarići, Gradac, Hutovo i Moševići. Stanovništvo ostalih naselja popisano je u sklopu ova četiri navedena i to na sljedeći način tijekom svih pet popisa. Čarićima su pripadala naselja Broćanac, Drijen, Dubravica, Hotanj, Prapatnica, Radetići, Zelenikovac i Žukovica. Gracu su pripadala naselja Brestica, Dobrovo, Dračevica, Gradac, Ilino Polje, Kiševo, Neum-Klek, Radež i Vranjevo Selo. Hutovo je bilo samostalno popisivano naselje, a u sklopu Moševića popisivani su sami Moševići, Babin Do i Duži. Vidi: *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*. Sarajevo: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1912: 376-379.

²⁵⁷ *Ortschafts-und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Hercegovina 1880*. Sarajevo: C. i k. vladina tiskara, 1880: 121.

²⁵⁸ *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895., sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1896: VII.

²⁵⁹ Za razliku od prethodnog popisa naselja župe Gradac pripadala su ispostavi Donje Hrasno i kotaru Stolac.

²⁶⁰ Usporedi li se broj kuća s prethodnim i narednim popisom, broj od 425 kuća čini se pretjeran, ali vjerojatno se u ovom popisu radilo o ukupnom broju nastanjenih i nenastanjenih kuća, koje su u spomenuta dva popisa posebno naznačene.

²⁶¹ *Ortschafts-und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885*. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1886: stranice nisu numerirane.

²⁶² *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895., sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*: VIII-IX.

je detaljniji popis i raščlamba naselja župe Gradac, pa su popisana ukupno 22 naselja. Broj stanovnika u međupopisnom razdoblju povećao se za 9,41% (1.906 stanovnika), dok je broj domaćinstava bio niži za 32,47% što dodatno potvrđuje pretpostavku da je raniji popis obuhvatio nastanjene i nenastanjene kuće (tablica 9).²⁶³

Posljednji popis, koji je Habsburška Monarhija provela u Bosni i Hercegovini, sastavljen je 1910. godine, kad i u ostalim dijelovima države. Tom je prilikom popisano 301 domaćinstvo i 2.274 stanovnika u župi Gradac, što je predstavljalo povećanje od 4,88% domaćinstava, te 17,76% stanovnika (tablica 10).²⁶⁴

Završetkom Prvog svjetskog rata i slomom Habsburške monarhije, teritorij Bosne i Hercegovine našao se u sklopu Kraljevine SHS, koja je 1921. godine provela svoj prvi popis stanovništva. Ratne posljedice, epidemija španjolske gripe i emigracija pridonijele su demografskim gubicima. Jedanaest godina nakon posljednjeg habsburškog popisa broj stanovnika smanjio se za 5,85% (2.141 stanovnik) (tablica 11).²⁶⁵

Navedeni popisi najbolji su pokazatelji kretanja stanovništva u župi Gradac krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Oni najbolje ocrtavaju demografsku sliku kako Bosne i Hercegovine, tako i župe Gradac u kritičnim trenucima završetka Hercegovačkog ustanka i habsburške okupacije Bosne i Hercegovine, te završetka Prvog svjetskog rata i samog ulaska Bosne i Hercegovine u sastav Kraljevine SHS. U tom razdoblju na području župe Gradac zabilježen je ukupni porast stanovništva za 33,81%, što je predstavljalo povećanje na godišnjoj razini od 0,80% (tablica 11). Najveće povećanje broja stanovnika zabilježeno je između popisa 1879. i 1885. godine, kad je prosječno godišnje povećanje iznosilo 1,48%. Razlog tolikog povećanja je povratak izbjeglog stanovništva nakon Hercegovačkog ustanka, ali i zbog nastojanja dijela stanovništva da izbjegnu popisivanje 1879. godine.²⁶⁶ U sljedećem međupopisnom razdoblju (1885-1895) također je zabilježeno povećanje, ali u nešto manjoj mjeri, te je iznosio 0,94%. Sljedeće znatnije povećanje dogodilo se između trećeg i četvrtog popisa (1895-1910), kad je godišnje povećanje iznosilo 1,29%. Najveći utjecaj na ovo povećanje stanovništva zasigurno je imao prolazak željeznice kroz sjeverni dio župe 1901. godine, ali i izgradnja makadamskog

²⁶³ Kao i kod ranijeg popisa stanovništvo župe Gradac pripadalo je ispostavi Donje Hrasno, te kotaru Stolac. Vidi: *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895., sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*: 566-571.

²⁶⁴ *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*: 376-379.

²⁶⁵ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.* Sarajevo: Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, 1932: 188-191.

²⁶⁶ *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895., sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*: VI.

puta iz Stoca preko Hutova i Graca, čime je došlo do bolje povezanosti naselja unutar župe.²⁶⁷ Pad broja stanovnika koji je uslijedio između posljednja dva popisa (1910-1921) bio je razumljiv i očekivan uzmu li se u obzir političke prilike, a iznosio je 0,53% godišnje. Osim ukupnog broja stanovnika jedini pokazatelj koji se može uspoređivati u svih pet popisa je struktura stanovništva po vjeroispovijesti. U toj podjeli izrazitu prevagu u župi Gradac imalo je katoličko stanovništvo, koje je tijekom svih pet popisa predstavljalo izrazitu većinu od preko 99% stanovništva (tablica 12).

2.4. Broj stanovnika župe Gradac po pojedinim naseljima župe

Na početku treba naglasiti da se župa Gradac tijekom svoje povijesti teritorijalno smanjivala. Zbog toga su prilikom ovog istraživanja bila obuhvaćena samo ona naselja koja su se nalazila u sklopu župe od 1709. do 1918. godine. Broj naselja je varirao od sedam koliko je popisano u osmanskome defteru iz 1475-1477. godine, pa do 21 naselja koliko je bilo prilikom posljednjeg popisa stanovništva Habsburške Monarhije 1910. godine (tablica 13).²⁶⁸

2.4.1. Gradac

Naselje Gradac predstavljalo je središte istoimene župe, te je tijekom godina bilo i najbrojnije naselje do pred kraj 19. stoljeća, kad je taj primat preuzelo Hutovo. Gradac se prvi put spominje u osmanskome defteru iz 1468-69. godine, ali je navedeno kao pusto.²⁶⁹ Nepunih desetak godina kasnije u sljedećem defteru iz 1475-77. godine u Gracu je pobrojano 12 domova.²⁷⁰ Splitski dominikanac Daniel 1589. godine spominje Gradac kao jedno od naselja Zažablja, pritom ne navodeći broj stanovnika.²⁷¹ Biskup Miho Resti u svom izvještaju 1639. godine naveo je da se u Gracu nalazilo deset kuća, što ga je činilo najvećim naseljem uz Hutovo.²⁷² Prvi popis koji donosi realnije podatke izvještaj je nadbiskupa Marka Andrijaševića iz 1733. godine kad je u Gracu u 11 kuća popisano 130 stanovnika.²⁷³ Prema prvom sačuvanom Stanju duša na dan 31. prosinca 1765. godine broj kuća povećao se na 17, a

²⁶⁷ Stanislav Vukorep i Slavko Katić, »Naša sela-prošlost i sadašnjost«: 295.

²⁶⁸ U pojedinim razdobljima popisivači su razlikovali naselja Drijen Gornji i Drijen Donji, odnosno Zelenikovac Gornji i Zelenikovac Donji, a nekad su ista naselja bila popisana samo kao Drijen i Zelenikovac.

²⁶⁹ A. S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna*: 156

²⁷⁰ A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*: 494.

²⁷¹ I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 45.

²⁷² B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 118.

²⁷³ M. Krešić, »Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije«: 448.

broj stanovnika na 155 ljudi.²⁷⁴ Prema sljedećem sačuvanom izvještaju iz 1829. godine popisano je ukupno 20 kuća sa 173 stanovnika.²⁷⁵ Taj neznatan porast broja stanovnika predstavljao je odraz političke situacije u Hutovskoj kapetaniji, ali i epidemije kuge iz 1815-16. godine. Devet godina kasnije broj kuća se povećao za tri, a broj stanovnika za 15 osoba.²⁷⁶ Polovicom 19. stoljeća uslijedio je demografski pad, a do oporavka ne dolazi ni sedamdesetih godina zbog Hercegovačkog ustanka. Po njegovom završetku 1878. godine popisano je 150 stanovnika, neznatno više nego 1765. godine.²⁷⁷ Krajem 19. i početkom 20. stoljeća dolazi do izrazitog povećanja broja stanovnika Graca, pa je 1910. godine popisano ukupno 359 stanovnika.²⁷⁸ U gotovo dva stoljeća (1733-1910) broj stanovnika Graca povećao se za 176,15% (tablica 14).

2.4.2. Moševići

Moševići su uz Gradac jedino naselje koje se spominje u osmanskome defteru iz 1468-69, te je i ono navedeno kao pusto.²⁷⁹ U sljedećem defteru popisano je ukupno pet domova i jedan neoženjeni muškarac.²⁸⁰ Prema izvještaju iz 1639. godine broj domova se neznatno povećao na šest, da bi se prema popisu iz 1733. godine naselje sastojalo od pet domova i 56 stanovnika.²⁸¹ Naselje bilježi stalni porast broja stanovnika do 1838. godine, kad doseže maksimum od 112 stanovnika.²⁸² Tijekom tih nešto više od 100 godina zabilježen je porast broja stanovnika za 100%. U drugoj polovici 19. stoljeća uslijedio je nagli pad, da bi do ponovnog povećanja stanovništva došlo na samom kraju stoljeća. U razdoblju od 1733. do 1910. godine popisi stanovništva bilježe ukupno povećanje broja stanovnika od 69,64% (tablica 15).

²⁷⁴ SAŽG 1765.

²⁷⁵ *Biskupija Trebinjsko-mrkanska (Sig. 5), Spisi Ordinarijata (Ser. 1), kutija 2 (ABD).*

²⁷⁶ *Biskupija Trebinjsko-mrkanska (Sig. 5), Posebne pozicije, kutija 1, fascikl 4, omot 2 (ABD).*

²⁷⁷ *Schematismus cleri Dioecesis Ragusinae pro anno MDCCCLXXVIII cui adnectitur status dioecesis Marciano-Tribuniensis.* Venecija: Ex typographia Aemiliana, 1878: 58

²⁷⁸ Statistički odsjek Zemaljske vlade, *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.* Sarajevo: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1912: 376-377.

²⁷⁹ A. S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna:* 156

²⁸⁰ A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina:* 496.

²⁸¹ B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi:* 118; M. Krešić, »Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije«: 448.

²⁸² *Biskupija Trebinjsko-mrkanska (Sig. 5), Posebne pozicije, kutija 1, fascikl 4, omot 2 (ABD).*

2.4.3. Dobrovo

Naselje Dobrovo uopće se ne spominje u osmanskim defterima, ali ni u popisu sela Zažablja splitskog dominikanca fra Daniela. Prema izvještaju iz 1639. godine u Dobrovu je popisano osam kuća, da bi se 1733. godine broj kuća prepolovio, a u njima je živio 31 stanovnik.²⁸³ U razdoblju od 1765. do 1838. godine broj stanovnika se gotovo utrostručio, te ih je potonje godine popisano 98. Četrdeset godina kasnije, po završetku Hercegovačkog ustanka broj stanovnika se povećao za 11,22%. Najviše stanovnika zabilježeno je 1895. godine, kad ih je bilo 185, da bi već 1910. godine taj broj pao za 29,19%.²⁸⁴ Vrijedi istaknuti da je Dobrovo, kao jedino naselje župe Gradac tijekom čitavog 19. stoljeća bilježilo stalni porast broja stanovnika. Od 1733. do 1910. godine broj stanovnika povećao se za 322,58% (tablica 16).

2.4.4. Hutovo

Hutovo se među selima Zažablja spominje 1589. godine, a prema izvještaju iz 1639. godine, kao i Gradac, sastoji se od deset kuća.²⁸⁵ Andrijaševićev izvještaj iz 1733. godine navodi da je u Hutovu živjelo 123 stanovnika, a 1765. godine taj broj je pao na 100 stanovnika.²⁸⁶ Kuga koja je godinu dana ranije pogodila Hutovo, kao jedino naselje župe Gradac, bila je glavni razlog tog pada. U prvoj polovici 19. stoljeća, 1829. godine broj stanovnika povećao se na 146, da bi devet godina kasnije došlo do povećanja od 28,77%.²⁸⁷ Polovicom stoljeća, kao odraz stanja u čitavoj župi, dolazi do pada za 5,85% stanovnika, te oporavak traje sve do kraja stoljeća. Za razliku od ostalih naselja župe Gradac, Hutovo je u svih pet popisa koje je provela Habsburška Monarhija popisano kao samostalno naselje. Prema službenim popisima od 1879. do 1921. godine zabilježeno je povećanje broja stanovnika za 68,66%, a za cjelokupno razdoblje od 1733. do 1921. povećanje je još izrazitije, 175,61% (tablica 17).

²⁸³ M. Krešić, »Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije«: 448.

²⁸⁴ *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910:* 378-379.

²⁸⁵ B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 118; I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 45.

²⁸⁶ SAŽG 1765; M. Krešić, »Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije«: 449.

²⁸⁷ *Biskupija Trebinjsko-mrkanska (Sig. 5), Spisi Ordinarijata (Ser. 1), kutija 2.; ABD, Sig. 5, Posebne pozicije, kutija 1, fascikl 4, omot 2 (ABD).*

2.4.5. Prapatnica

Prema osmanskome defteru iz 1475-77. godine u Prapatnici je popisano vlaško stanovništvo u 23 doma, te pet neoženjenih muškaraca.²⁸⁸ Potom se spominje u izvještaju iz 1589. godine, a 1639. godine u Prapatnici je popisano osam kuća.²⁸⁹ Godine 1733. popisano je 116 stanovnika, da bi 1765. broj pao na 95, na što je vjerojatno neizravno utjecala kuga, koja se pojavila u okolici. Broj stanovnika je tijekom 19. stoljeća varirao, te je 1855. godine ponovno popisano 95 stanovnika. U sljedećih 55 godina naselje doživljava demografski "procvat", te je 1910. godine zabilježen maksimum od 203 stanovnika.²⁹⁰ U nepuna dva stoljeća (1733-1910) u Prapatnici je zabilježeno povećanje broja stanovnika za 75% (tablica 18).

2.4.6. Zelenikovac

Osmanski defteri ne spominju naselje Zelenikovac. Dominikanac Daniel 1589. godine navodi ga kao jedno od naselja Zažablja, a 1639. godine u njemu je popisano sedam domova.²⁹¹ Andrijaševićev izvještaj iz 1733. godine donosi podatak da je na Zelenikovcu živjelo 38 stanovnika. Do najvećeg povećanja došlo je zapravo već 1765. godine, kad se broj stanovnika gotovo udvostručio, te je popisano 72 ljudi.²⁹² Stanovništvo Zelenikovca je do polovice 19. stoljeća bilježilo konstantan rast, da bi 1851. godine došlo do pada od 11,36%. U drugoj polovici 19. stoljeća broj stanovnika bio je u porastu, a tek je u popisu iz 1895. godine zabilježen ponovni pad. Do 1910. godine broj stanovnika se povećao na 130, što je predstavljalo povećanje od 242,11% u odnosu na 1733. godinu (tablica 19).²⁹³

2.4.7. Drijen

U Drijenu je prema osmanskome defteru iz 1475-77. godine popisano vlaško stanovništvo, te je zabilježeno 17 domova i dvojica neoženjenih muškaraca.²⁹⁴ Restijev izvještaj 1639. godine spominje četiri doma na Drijenu, 1733. godine broj kuća se povećao za

²⁸⁸ A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*: 145.

²⁸⁹ B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 118; I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 45.

²⁹⁰ *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*: 376-377.

²⁹¹ B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 118; I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 45.

²⁹² SAŽG 1765.

²⁹³ *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*: 376-377.

²⁹⁴ A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*: 140.

jednu, te je popisano 40 stanovnika.²⁹⁵ U prvoj polovici 19. stoljeća, u nepunih deset godina, zbog nepoznatog je razloga došlo do pada broja stanovnika za 30,14%, što je predstavljalo jedini veći zabilježeni pad u 19. stoljeću.²⁹⁶ Najveći broj stanovnika zabilježen je 1892. godine, kad ih je popisano ukupno 123.²⁹⁷ Za čitavo razdoblje od 1733. do 1921. godine zabilježeno je povećanje broja stanovnika za 192,50% (tablica 20).

2.4.8. Radetići

Naselje Radetići prvi je put spomenuto u izvještaju iz 1639. godine kad su popisane dvije kuće. Jednak broj kuća zabilježen je 1733. godine s ukupno 18 stanovnika.²⁹⁸ Broj stanovnika se do 1921. godine tek neznatno povećao, kad je popisano 26 stanovnika, što je predstavljalo povećanje za 44,44% (tablica 21).

2.4.9. Vlaka

Vlaka je bilo naselje smješteno 2,5 kilometra istočno od Hotnja u pravcu Zelenikovca koje izvori spominju tijekom 17. i prve polovice 18. stoljeća. Prema izvještaju iz 1639. godine na Vlaku je postojala jedna kuća, a 1733. godine dvije kuće s 13 stanovnika.²⁹⁹ Već u Stanju duša iz 1763. godine nema spomena tom naselju.

2.4.10. Hotanj

Naselje Hotanj spominju izvještaji iz 1589. godine, te 1639. godine, kad je popisano pet kuća.³⁰⁰ Broj stanovnika je od popisa 1733. godine, kad je popisano 78 osoba, bio u stalnom porastu do druge polovice 19. stoljeća.³⁰¹ Najveći broj zabilježen je 1855. godine, kad je u naselju živjelo 154 stanovnika, a minimum je uslijedio 1878. godine, kad je broj

²⁹⁵ B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 118.; M. Krešić, »Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije«: 449.

²⁹⁶ *Biskupija Trebinjsko-mrkanska (Sig. 5), Spisi Ordinarijata (Ser. 1), kutija 2.; ABD, Sig. 5, Posebne pozicije, kutija 1, fascikl 4, omot 2 (ABD)*.

²⁹⁷ *Schematismus dioecesis Mandetriensis et Dumnensis itemque Marcano-tribuniensis pro anno 1892*: 64.

²⁹⁸ M. Krešić, »Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije«: 449.

²⁹⁹ B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 118; M. Krešić, »Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije«: 449.

³⁰⁰ B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 118; I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 45.

³⁰¹ M. Krešić, »Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije«: 448.

stanovnika pao za 50%. Do povećanja broja stanovnika Hotnja ponovno dolazi krajem 19. i početkom 20. stoljeća. U razdoblju 1733-1910. godine zabilježen je porast od 35,90% (tablica 22).

2.4.11. Žukovice

Žukovice se prvi put spominju u defteru iz 1475-77. godine, kad je popisano ukupno 13 vlaških domova, te dva neoženjena muškarca.³⁰² Iako je naselje zasigurno postojalo i u kasnijim stoljećima, kao zasebno naselje ponovno se spominje tek 1851. godine, kad je zabilježen 61 stanovnik.³⁰³ Sljedećih četrdesetak godina izvori ponovno "šute" o broju stanovnika naselja, da bi 1892. godine bio zabilježen 91 stanovnik. Samo tri godine kasnije broj se smanjio za 18,68%, da bi početkom 20. stoljeća naselje doživjelo povećanje broja od 29,73% stanovnika. U razdobljima gdje Žukovice izostaju s popisa za pretpostaviti je da je stanovništvo popisano u sklopu obližnjeg naselja Hotanj (tablica 23).

2.4.12. Broćanac

Naselje Broćanac po prvi put se spominje u izvještaju iz 1589, odnosno 1639. godine kad su popisane četiri kuće.³⁰⁴ Jednak broj kuća bilježi i Andrijašević u svom izvještaju, te navodi da u njima živi 46 stanovnika. Godine 1765. navedena je jedna kuća manje, a broj stanovnika je ostao isti.³⁰⁵ Broj stanovnika se po sljedećem popisu iz 1829. godine povećao za 34,78%. Najmanji broj stanovnika zabilježen je 1855. godine, kad ih je popisano 54. Uslijedio je trend povećanja broja, koji je obilježio drugu polovicu 19. stoljeće. Od prvog brojčanog izvještaja 1733. do popisa 1910. godine došlo je do povećanja broja stanovnika za 95,65% (tablica 24).

³⁰² A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*: 141.

³⁰³ *Schematismus dioecesium Mandetriensis et Dumnensis itemque Marciano-tribuniensis pro anno 1892*: 64.

³⁰⁴ B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 118; I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 45.

³⁰⁵ SAŽG 1765; M. Krešić, »Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije«: 448.

2.4.13. Dubravica

U Dubravici je 1639. i 1733. godine popisano pet kuća, s tim da je u potonjem popisan i 61 stanovnik.³⁰⁶ Potom je uslijedio pad broja stanovnika sve do 1838. godine, kad je popisano tek 40 stanovnika.³⁰⁷ Shematizmi Dubrovačke biskupije prilikom popisivanja naselja župe Gradac spominju Dubravicu sve do 1878. godine, kad je pogreškom nehotice ispuštena. Budući da su podaci o broju stanovnika do 1890. godine samo prepisivani, broj stanovnika ostao je nepoznanica sve do 1892. godine, kad je prema shematizmu Mostarske biskupije zabilježeno 88 stanovnika, što je predstavljalo povećanje od 120%.³⁰⁸ Prema popisima do 1910. godine broj stanovnika lagano je opadao, pa je te godine na Dubravici popisano 75 stanovnika. Od svih naselja župe Gradac Dubravica je za razdoblje od 1733. do 1910. godine zabilježila najmanji porast broja stanovnika, koji je iznosio tek 22,95% (tablica 25).

2.4.14. Grabovica

Grabovica, granično naselje prema Topolom i Republici Hrvatskoj, spomenuto je u izvještaju iz 1589, a potom i 1639. godine, kad su pobrojane tri kuće. Godine 1765. na Grabovici je postojala tek jedna obitelj s 13 članova. Ostali izvještaji i popisi ne donose Grabovicu kao zasebno naselje, već kao jedno od zaselaka Graca.³⁰⁹

2.4.15. Brestica

Osmanski defter iz 1475-77. godine spominje naselje Bresticu u kojoj su se nalazile tri kuće. To granično naselje prema Republici Hrvatskoj također se spominje u izvještajima iz 1589. i 1639. godine kad je popisano ukupno pet domova. Tijekom 18. i prve polovice 19. stoljeća izvori ne donose podatke o njenom postojanju, tek je 1878. godine u njoj popisan 21 stanovnik. Prema popisu iz 1910. godine broj stanovnika povećao se za 166,67% u odnosu na 1878. godinu (tablica 26).

³⁰⁶ B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 118; I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 45.

³⁰⁷ *Biskupija Trebinjsko-mrkanska (Sig. 5), Posebne pozicije, kutija 1, fascikl 4, omot 2 (ABD)*.

³⁰⁸ *Schematismus dioecesium Mandetriensis et Dumnensis itemque Marcano-tribuniensis pro anno 1892*: 64.

³⁰⁹ *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895., sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*: 568-569.

2.4.16. Duži

Duži se prvi put javljaju u izvještaju 1733. godine, kad je popisano 21 stanovnik.³¹⁰ Broj stanovnika do 1829. godine smanjio se za 28,10%. Po završetku Hercegovačkog ustanka broj stanovnika se gotovo utrostručio kad je popisano 46 stanovnika, što je predstavljalo povećanje od 142,11% u odnosu na 1855. godinu. Duži su u razdoblju od 1733. do 1910. godine zabilježili povećanje broja stanovnika za 333,33%, odnosno 1910. godine popisano je ukupno 91 stanovnik (tablica 27).³¹¹

2.4.17. Ilino Polje

Naselje Ilino Polje se kao i Duži spominje tek u izvještaju 1733. godine, kad je popisano deset stanovnika.³¹² Ilino Polje je od svih naselja župe Gradac do 1910. godine zabilježilo najveće povećanje od 420%. Godine 1910. popisana su ukupno 52 stanovnika (tablica 28).³¹³

2.4.18. Kiševo

Iako je Kiševo kao naselje spomenuto u izvještaju iz 1589. godine, ponovno se spominje tek 1733. godine kad je popisano 21 stanovnik, kao i u Dužima.³¹⁴ Broj stanovnika naselja tijekom sljedećeg stoljeća i pol varirao je od 14 do 30 stanovnika, da bi tek 1895. godine došlo do znatnijeg povećanja, kad je popisano ukupno 41 stanovnik.³¹⁵ Od 1733. do 1910. godine broj stanovnika povećao se za 100% (tablica 29).

2.4.19. Vranjevo Selo

Vranjevo Selo, jedno od rubnih naselja župe Gradac prvi put je spomenuto u izvještaju iz 1589. godine, da bi ga nakon toga spomenuo izvještaj tek iz 1733. godine kad je popisano

³¹⁰ M. Krešić: »Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije«: 448

³¹¹ *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910:* 378-379.

³¹² M. Krešić: »Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije«: 448

³¹³ *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.:* 378-379.

³¹⁴ M. Krešić: »Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije«: 448; I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 45.

³¹⁵ *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895., sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima:* 568-569.

deset stanovnika u tri kuće. Nakon toga ni matice, ni izvještaji ne spominju Vranjevo Selo sve do kraja 18. stoljeća,³¹⁶ odnosno do popisa 1829. godine kad je popisano sedam osoba. U razdoblju od 1733. do 1910. godine broj stanovnika povećao se za 260% (tablica 30).

2.4.20. Kljenovac

Naselje Kljenovac spominje se u Andrijaševićevom izvještaju iz 1733. godine, kad je popisano 18 stanovnika, te se nakon toga više ne spominje.³¹⁷ Matične knjige uopće ne spominju naselje tog imena, pa se može pretpostaviti da se zapravo radi o nekom drugom naselju, ili je bila riječ tek o privremenom naselju, koje je tijekom povijesti nestalo.

2.4.21. Klek

Klek se prvi put spominje u Stanju duša 1763. godine, te je dvije godine kasnije popisano ukupno sedam stanovnika. Devedeset godina kasnije, 1855. godine popisano je 18 stanovnika. Daljnji porast prekinut je Hercegovačkim ustankom, nakon čijeg je završetka popisana tek polovica stanovništva u odnosu na 1855. godinu.³¹⁸ Prema shematizmu iz 1892. godine u Kleku je živjelo 26 stanovnika, ili 188,89% više u samo 14 godina.³¹⁹ U službenim popisima iz 1895. i 1910. godine Klek se navodi s Neumom (tablica 31).

2.4.21. Crkvice

Crkvice su kao naselje zapravo sastavni dio Kleka, ali su se u pojedinim popisima navodile kao samostalno naselje. One su također po prvi puta popisane 1765. godine, kad je u tom naselju živjelo deset stanovnika.³²⁰ Do 1829. godine broj stanovnika povećao se za 80%,

³¹⁶ Prilikom krštenja Jele Nikoline Lopin iz Duži 11. veljače 1787. godine za njenu kumu Ivanu Leženić upisano je da je nastanjena u Vranjevu Selu. Vidi u: *MKŽG (1709-1845): f. 169.*

³¹⁷ M. Krešić: »Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije«: 449.

³¹⁸ *SAŽG 1765.*; M. Krešić: »Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije«: 448

³¹⁹ *Schematismus dioecesium Mandetriensis et Dumnensis itemque Marcano-tribuniensis pro anno 1892:* 64.

³²⁰ *SAŽG 1765.*

a 1838. godine tamo je živjelo 26 stanovnika.³²¹ Crkvice su kao sastavni dio Kleka u popisima 1895. i 1910. godine navedene u okviru Neuma (tablica 32).

2.4.22. Neum

Crkveni izvještaji po prvi put spominju Neum kao naseljeno mjesto 1829. godine, kad je popisano ukupno 48 stanovnika. Devet godina kasnije taj broj se povećao za 39,58%, a po završetku Hercegovačkog ustanka pao na 44.³²² Sva manja mjesta Neuma i Kleka prema popisu iz 1895. godine brojala su 108 stanovnika,³²³ a 1910. godine zabilježen je pad od 26,32% (tablica 33).³²⁴

2.4.23. Dračevice

Dračevice se kao i Neum prvi put spominju u izvještaju iz 1829. godine, kad su popisana 22 stanovnika.³²⁵ S izuzetkom 1878. godine, broj tamošnjeg stanovništva u stalnom je porastu, pa 1910. godine bilježi 44 stanovnika, ili 100% više u odnosu na popis iz 1829. godine (tablica 34).

2.4.24. Radež

Naselje Radež prvi put se u popisima spominje tek 1851. godine. Te godine u Radežu je popisano deset stanovnika.³²⁶ Do 1910. godine broj stanovnika povećao se za 28,57%. Popisano je ukupno 36 stanovnika (tablica 35).

³²¹ *Biskupija Trebinjsko-mrkanska (Sig. 5), Spisi Ordinarijata (Ser. 1), kutija 2.; ABD, Sig. 5, Posebne pozicije, kutija 1, fascikl 4, omot 2 (ABD).*

³²² *Biskupija Trebinjsko-mrkanska (Sig. 5), Spisi Ordinarijata (Ser. 1), kutija 2 (ABD); Biskupija Trebinjsko-mrkanska (Sig. 5), Posebne pozicije, kutija 1, fascikl 4, omot 2 (ABD); Schematismus cleri Dioecesis Ragusinae pro anno MDCCCLXXVIII: 58.*

³²³ Uz trajno naseljeno stanovništvo 1895. godine popisano je i 25 vojnika, te je ukupan broj prisutnog stanovništva u naselju Neum-Klek iznosio 133.

³²⁴ *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895., sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima: 568-569; Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910: 378-379.*

³²⁵ *Biskupija Trebinjsko-mrkanska (Sig. 5), Spisi Ordinarijata (Ser. 1), kutija 2 (ABD).*

³²⁶ *SAŽG 1855: 285.*

2.4.25. Babin Do

Babin Do prvi je put zasebno spomenut 1851. godine. U ranijim popisima uvijek je bio vezan uz Moševiče. Godine 1851. popisan je 31 stanovnik, 1895. godine broj se povećao na 55. Petnaest godina kasnije, popisan je tek jedan stanovnik manje (tablica 36).

3. PRIRODNO KRETANJE STANOVNIŠTVA

3.1. Natalitet

Visoka smrtnost, siromaštvo, te izoliranost župe bili su osnovni uzroci negativnih demografskih procesa na području župe. Zbog toga je natalitet bio najvažniji činitelj opstanka tamošnjeg stanovništva kojim su se nadoknađivali svi demografski gubici, a matice krštenih predstavljaju najvrjedniji izvor za njegovo istraživanje. Roditelji su nastojali što prije krstiti svoju djecu zbog visoke smrtnosti dojenčadi, ali bilo je i slučajeva kad su djeca dulji period ostajala nekrštena.³²⁷ U slučajevima smrtne opasnosti djeca su se znamenovala, da bi svećenici u slučajevima kad je dijete preživjelo nadopunili obred crkvenim krštenjem.³²⁸ Dio djece, za koju se sa sigurnošću može utvrditi da su rođena na području župe, nije upisan u gradačke matice jer su ih njihovi roditelji, zbog nemogućnosti dolaska ili udaljenosti župne crkve, nosili na krštenje u susjedne župe.

3.1.1. Godišnja distribucija rođenih i stope nataliteta

U župi Gradac u razdoblju od 1709. do 1918. godine rođeno je ukupno 5.819 djece, to jest 3.026 muškaraca (52%), 2.786 žena (47,88%), dok se za sedmero djece (0,12%) nije mogao utvrditi spol dijelom zbog oštećenosti matičnih knjiga, a dijelom zbog nepotpuno unesenih podataka u iste.³²⁹ Prosječno se godišnje rađalo 29,99 djece. Za pojedine godine³³⁰ u potpunosti nedostaju upisi, dok se za neke druge primjećuje manjkavost u njihovu vođenju.³³¹ Sva djeca upisana u gradačkim maticama nisu bila s područja župe Gradac, već ih je bilo i iz

³²⁷ Isusovački misionar Vinko Basile u svom izvještaju Propagandi 1846. godine između ostalog navodi: "Djeca se nisu krstavala gotovo nikada u crkvi, tako da se događalo da bi im se odugovlačilo po dva ili tri mjeseca spasenjsko preporođenje, tj. sve dotle dok misionar ne bi stigao u selo. A možda je ovaj izvraćeni običaj nastao zbog nedostatka krsnog zdenca, koji sam dao izraditi kako sam najbolje umio, a sada vidim kako donose djecu u crkvu da ih očiste u vodama spasenja, osim u slučaju kada sam ja moram poći krstiti ih ili zbog vremenskih nepogoda ili jer su u životnoj pogibelji". Vidi: M. Krešić, *Don Vidoje Maslač i Trebinjsko-mrkanska biskupija*: 174.

³²⁸ Primjerice prilikom upisa krštenja Katarine Martinove Raič 16. rujna 1760. godine gradački župnik Petar Milošević upisao: "Michael Matich olim de Brochianaz in casu necessitatis baptizavit infantem natam die 15 eiusdem mensis... Ego supradictus ceremonias perfecti". Vidi: *MKŽG 1709-1845*: 112v.

³²⁹ Spol se ne može utvrditi za sedam upisa, i to za po jedan 1710, 1712, 1721, 1722, 1746, 1751 i 1828 godine.

³³⁰ To su redom 1709, 1715-1717, 1781, 1784-1786, 1788-1789, 1792, 1794-1797 i 1799. godina.

³³¹ Tako su za vrijeme župnikovanja svećenika Mata Bogoja u Gracu od 1778. do 1802/3. godine matice vođene u posebnoj knjizi, koja nije sačuvana ili je izgubljena. Jedini podaci o rođenjima iz tog razdoblja sačuvani su nam preko naknadnih upisa Bogojeva nasljednika don Grgura Matuška, koji je naknadno upisao 18 slučajeva rođenja. Upravo na temelju jednog don Grgurova pisma razotkriva se da su postojale matice iz tog vremena. Naime on 24. veljače 1816. godine izdaje krsni list Jele Kužić, te navodi da je podatke izvadio iz matice krštenih za 1791. godinu. Vidi. *MKŽG (1709-1845); Biskupija Trebinjsko-mrkanska (sig. 5), Spisi Ordinarijata (ser. 1), kutija 1 (ABD)*.

susjednih župa.³³² Ipak ukupna brojka uzeta je kao mjerodavni ekvivalent budući da je i određeni dio djece s područja župe Gradac kršten u susjednim župama. Broj rođene djece varirao je iz godine u godinu, pa je tako najviše rođenih (89) zabilježeno 1913. godine, a najmanje (1) 1710. godine (tablica 37).³³³

Distribucija rođenja po desetogodišnjim razdobljima dala je nešto jasniju sliku kretanja broja rođene djece. Njihov broj rastao je do polovice 18. stoljeća, da bi potom došlo do stagnacije i blagog, gotovo neznatnog pada. Šezdesetih godina 18. stoljeća broj rođenih je naglo počeo rasti, da bi taj proces bio prekinut epidemijom kuge koja je pogodila župu 1764. godine. Posljednja tri desetljeća 18. stoljeća obilježila su pad broja rođene djece, koji nije bio tako izražen zbog negativnih prirodnih kretanja, već je preuveličan nedostatkom vrela. Tijekom prve polovice 19. stoljeća broj rođenja bilježi stalni rast, osim u razdoblju od 1809. do 1818. godine, na što je ponajviše utjecala epidemija kuge 1815-16. godine. Početak druge polovice 19. stoljeća donio je pad broja rođenih, da bi po završetku Hercegovačkog ustanka 1878. godine uslijedio novi porast. U posljednja četiri desetogodišnja razdoblja zabilježen je najveći broj rođene djece.³³⁴ Novi pad broja rođenih zabilježen je u zadnjem desetogodišnjem razdoblju, a njegov glavni činitelj bio je početak Prvog svjetskog rata (tablica 38, grafikon 2).

Za čitavo istraživano razdoblje teško je donositi egzaktne stope nataliteta zbog manjkavosti podataka u maticama rođenih, odnosno nepostojanju službenih popisa stanovništva prije 1879. godine.³³⁵ Najraniji mogući izračun stope nataliteta izrađen je za razdoblje od 1733. do 1743. godine, kad je iznosio 24,31%, što odmah dovodi u sumnju vjerodostojnost podataka, ali mogući razlog tako niske stope može se potražiti u vidu velikih gubitaka stanovništva i iseljenja s područja župe Gradac uzrokovanih ratnim zbivanjima.³³⁶ Do povećanja nataliteta došlo je sredinom stoljeća, te je od 1765. do 1775. godine stopa

³³² U trenutku djetetova rođenja ili krštenja njegovi roditelji, koji su se zbog različitih razloga našli na području župe Gradac, krstili su dijete upravo tu. Tako su na primjer krajem 1764, odnosno početkom 1765. godine zbog epidemije kuge koja je zavládala na području župe Dubrave, tamošnja djeca krštena u župama Gradac i Trebinja Vidi: *MKŽG (1709-1845)*: f. 126.

³³³ Svakako treba biti na oprezu prilikom zaključivanja minimalnog broja rođenih, jer je 1710. godina razdoblje Rusko-turskog rata (1710-1711), te je već sljedeće godine gradački župnik don Andrija Šumanović izbjegao na prostor Dubrovačke Republike. Vidi: B. Pandžić, »Trebinjska biskupija u tursko doba«: 106-107.

³³⁴ Koliki je bio porast broja rođenih najbolje svjedoči činjenica da je u kratkom četrdesetogodišnjem razdoblju (1879-1918) rođeno 40,89% od ukupnog broja rođene djece za čitavo istraživano razdoblje. U preostalih 170 godina (1709-1878) rođeno ih je "tek" 59,11%.

³³⁵ Izostavljanje samo jednog slučaja rođenja u matici smanjuje stopu nataliteta za 2%. Vidi: N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala I*: 142

³³⁶ Gradački župnik don Andrija Šumanović 1715. godine javlja dubrovačkoj vladi da mu se župa raspala odmah na početku Malog rata (1714-1718) jer su Turci udaljili 40 obitelji s granice, a drugih 40 je mletačka vojska silom odvela pod tvrđavu Klek u neretvanskom kraju. Također, dio je stanovništva izbjegao na sjever prema župi Dubrave u strahu od bolesti, uzrokovanih preseljenjem u neretvanske močvare. Vidi: B. Pandžić, »Trebinjska biskupija u tursko doba«: 107; I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 54-55.

nataliteta iznosila 45,52‰, dok je primjerice 1765. godine iznosila vrlo visokih 50,6‰. Prijelazom u novo stoljeće dolazi i do pada nataliteta, pa je polovicom 19. stoljeća (1855-65) stopa iznosila 30,89‰, da bi krajem stoljeća (1885-95) porasla na 34,08‰ (tablica 39). Ovaj pad ne treba tumačiti kao odraz demografskih kretanja već političkih zbivanja koja su bila jedan od najvažnijih čimbenika, podjednako prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva. Može se zaključiti da zbog visokih stopa nataliteta krajem 19. stoljeća još nije nastupilo razdoblje demografske tranzicije u župi Gradac.

Usporedbe radi krajem 17. i početkom 18. stoljeća u Konavlima se stopa nataliteta kretala između 30-35‰,³³⁷ a slične stope zabilježene su i na Pelješcu i Dubrovniku, te su se kretale oko 33‰.³³⁸ Tijekom 19. stoljeća stopa nataliteta u župi Gradac bila je slična susjednim, poljoprivredno orijentiranim područjima kao što su hercegovačka župa Ravno (32,11‰),³³⁹ Ponikve na Pelješcu (kretala se između 33,51‰ i 37,27‰),³⁴⁰ Pridvorje u Konavlima (30,73‰),³⁴¹ dok je u župi Lisac u Dubrovačkom primorju (1870-80) stopa bila viša (40,13‰).³⁴² Niže stope nataliteta bilježile su pomorski orijentirana naselja poput Vignja (22,59‰),³⁴³ Cavtata (27,06‰),³⁴⁴ ili pak Dubrovnika (27,7‰),³⁴⁵ što je i razumljivo budući su ta područja gospodarski bila razvijenija od župe Gradac.

3.1.2. Ritam začeca

Ritam začeca ovisio je o nekoliko važnih čimbenika, kao što su klimatski utjecaj (lijepo vrijeme stvaralo je uvjete za veći broj začeca, kao i početak "seksualnog buđenja" u proljeće) gospodarske prilike (doba radova i doba dokolice), te društveno-vjerske prilike (razdoblje karnevala/korizme i adventa).³⁴⁶ Sezonski maksimum začeca odvijao se na prijelazu proljeća u ljeto, to jest tijekom svibnja (10,66%) i lipnja (12,43%), a minimum u jesenskim mjesecima, listopadu (5,65%) i studenom (6,21%) (tablica 37 i grafikon 3).

³³⁷ N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala I*: 243-244.

³³⁸ N. Vekarić, *Stanovništvo Pelješca I*: 89; S. Krivošić, *Stanovništvo Dubrovnika*: 76.

³³⁹ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 124.

³⁴⁰ N. Vekarić, *Stanovništvo Pelješca I*: 89.

³⁴¹ N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala I*: 244-247.

³⁴² Marina Gjurašić, Minela Fulurija i Nenad Vekarić: »Zakašnjela demografska tranzicija: stanovništvo Lisca u Dubrovačkom primorju (1870-1880)«, u: *Početak demografske tranzicije u Hrvatskoj*. HAZU Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Zagreb-Dubrovnik, 2009: 348.

³⁴³ N. Vekarić, *Stanovništvo Pelješca I*: 89.

³⁴⁴ N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala I*: 244-247.

³⁴⁵ S. Krivošić, *Stanovništvo Dubrovnika*: 76.

³⁴⁶ N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala I*: 250-251; M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 126-127.

Vrijeme začeća dovodi se u korelaciju sa sezonskom distribucijom vjenčanja. Budući da je maksimum vjenčanja bio u veljači (31,87%), očekivano je bilo da će najveći broj začeća uslijediti u ožujku, što se ipak nije dogodilo. Posredni utjecaj crkvenih zabrana nije bio prevelik, jer je tek neznatan broj djece začet prije prve bračne noći (tablica 40, grafikon 4).

Dominirajući utjecaji na ritam začeća nisu uvijek bili isti niti jednakog intenziteta. Promatrajući period od 1709. do 1778. godine³⁴⁷ može se zaključiti da je postojala istaknutija korelacija između ritma vjenčanja i začeća. U tom su razdoblju sezonski maksimumi vjenčanja bilježeni u prosincu (23,98%) i siječnju (19,88%), dok je nešto manji broj bilježen u svibnju (14,33%). Upravo taj postotak u svibnju ima svoj odraz u maksimumu broja začeća u lipnju (11,97%). Također se u ovom razdoblju bilježi i znatno manji broj vjenčanja u veljači (korizma), što dovodi do zaključka da je u 18. stoljeću crkveni utjecaj bio snažniji nego u 19. stoljeću, odnosno početkom 20. stoljeća (grafikon 5).

Usporedba sezonskog kretanja začeća po polustoljetnim razdobljima³⁴⁸ pokazuje zakonitost u sezonskoj distribuciji uz par iznimki. Maksimum je u četiri od pet polustoljetnih razdoblja zabilježen u lipnju (samo razdoblje od 1709. do 1750. godine bilježi maksimum u svibnju), dok je minimum bilježen u jesenskim mjesecima. Izuzetak predstavlja minimum u veljači u razdoblju od 1801. do 1850. godine. U istom razdoblju zabilježena je još jedna specifičnost, a to je izraziti maksimum u lipnju i približna ujednačenost kretanja broja začelih od srpnja do prosinca (tablica 41, grafikon 6).

Bilo je za pretpostaviti da je ritam začeća u župi Gradac usporediv s onim župama, odnosno mjestima s najbližnjim društvenim i gospodarskim prilikama. U susjednoj župi Ravno broj začeća također je dosežao svoj sezonski maksimum u svibnju (10,18%) i lipnju (10,50%), dok je minimum za razliku od župe Gradac zabilježen u veljači (6,21%) i ožujku (6,33%).³⁴⁹ Sličnosti su vidljive i u Konavlima, u župi Pridvorje, gdje je maksimum nastupao već u travnju (10%), odnosno lipnju (10%), a minimum u kolovozu (6%) i rujnu (5,90%), te se oba ekstrema mogu objasniti ranijim klimatskim zatopljenjem u Konavlima, kao i obimom poljskih poslova u rujnu i listopadu.³⁵⁰ Župe doline Neretve pokazuju približne trendove, pa je najveći broj začeća bilježen u travnju i svibnju, a najmanji u kolovozu i listopadu.³⁵¹ Izraženiji

³⁴⁷ Nije obuhvaćeno čitavo 18. stoljeće zbog već spomenutog nedostatka matica krajem 18. stoljeća.

³⁴⁸ Posljednje razdoblje 1901-18, ne obuhvaća period od 50 godina, ali se očituje sličan trend kretanja kao i u ostalim istraživanim polustoljetnim razdobljima.

³⁴⁹ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 126.

³⁵⁰ N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala I*: 251-252.

³⁵¹ Ž. Dugandžić, *Stanovništvo općine Metković*: 185.

ekstremi u ritmu začeca bilježeni su župi Veljaci (Ljubuški), gdje je najviše začeca bilo u lipnju (13,74%), a najmanje u listopadu (5,23%).³⁵² U župi Orah (Vrgorac) bio je sličan odnos, te je najveći broj začeca bilježen u lipnju (15,96%), a najmanji u listopadu (3,77%).³⁵³ Župa Gradac bilježila je slične ritmove začeca i s nekim gradskim naseljima, koji nisu u toj mjeri ovisili o društvenim i gospodarskim prilikama. Tako je primjerice Dubrovnik (1659-1857) također bilježio maksimum u lipnju, a minimum u listopadu. Slična kretanja bila su i na sjeveru Hrvatske, u Križevcima i Zagrebu, gdje su maksimumi bili u svibnju, a minimumi u rujnu.³⁵⁴ Na Lastovu, kao primjeru otočke župe, ritam začeca bio je nešto drugačiji (maksimum u siječnju), ali je najmanji broj začeca također bio u ljetnim mjesecima i početkom jeseni (od srpnja do rujna).³⁵⁵

Napravljena je usporedba na desetogodišnjem uzorku (1870-80) sezonskih ritmova začeca dvanaest hrvatskih župa, te dviju hercegovačkih Ravno i Gradac.³⁵⁶ Rezultati su pokazali da najbližnje kretanje maksimuma i minimuma župi Gradac ima župa Pupnat na Korčuli. Slične maksimume imale su i župe Ravno, Lisac i Drenovci u Slavoniji (lipanj, odnosno potonja svibanj), a ista je župa imala i približno sličan minimum (veljača) (tablica 42).³⁵⁷

3.1.3. Mjesečna (sezonska) distribucija rođenja

Prikazani ritam začeca za rezultat je imao maksimalni broj rođenih na sezonskom prijelazu zime u proljeće, to jest u veljači (10,57%) i ožujku (12,32%), dok je minimum zabilježen ljeti u srpnju (5,6%) i kolovozu (6,15%) (tablica 37 i grafikon 3). U polustoljetnim razdobljima trendovi pokazuju međusobne sličnosti s maksimumima u ožujku, te minimumima u srpnju i kolovozu, s iznimkom u razdoblju od 1801. do 1850. godine gdje je

³⁵² Vlado Pavičić, *Na razmeđu imperijalnih sustava: Demografski i ekohistorijski procesi na mletačkoosmanskoj granici u ranonovovjekovno doba - primjer župa Orah i Veljaci*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, magistarski rad, 2010: 139-140.

³⁵³ V. Pavičić, *Na razmeđu imperijalnih sustava*: 119.

³⁵⁴ N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala 1*: 258-259.

³⁵⁵ Nenad Vekarić i drugi, *Vrijeme ženidbe i ritam poroda (Dubrovnik i njegova okolica od 17. do 19. stoljeća)*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2000: 90.

³⁵⁶ Župa Gradac je prvotno bila izabrana kao 13. župa prilikom istraživanja uzoraka na dvanaest hrvatskih župa, ali se zbog sumnje u kvalitetu matičnih knjiga odustalo od nje. Vidi: Nenad Vekarić i Božena Vranješ-Šoljan, »Početak demografske tranzicije u Hrvatskoj«, u: *Početak demografske tranzicije u Hrvatskoj*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2009: 27.

³⁵⁷ N. Vekarić i B. Vranješ-Šoljan, »Početak demografske tranzicije u Hrvatskoj«: 42; M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 127

dodatno izražen maksimum u ožujku, a minimum je prenesen u studeni (tablica 38, grafikon 7).

3.1.4. Spolna struktura rođenih

Za sedam slučajeva (0,12%) od ukupno 5.819 rođenja nije se mogao utvrditi spol djeteta, pa je za izračun spolne strukture uzet uzorak od 5.812 rođenja. Od tog broja rođeno je 3.026 muškaraca (52,06%) i 2.786 žena (47,94%) (tablica 43, grafikon 8). Kao što je bilo i za očekivati, udio rođene muške djece nadmašivao je udio ženske, što se i očituje u odnosu koeficijenta maskuliniteta prema feminitetu koji je iznosio 1086:920.

Od ukupno 193 istraživane godine, u 108 godina rođeno je više muškaraca nego žena, u 65 godina rođeno je više žena, dok je u 20 godina rođen jednak broj pripadnika oba spola. Na godišnjoj razini primjetne su velike oscilacije u spolnoj strukturi, pa je primjerice 1814. godine rođeno 78,57% muškaraca, dok je 1733. godine rođeno 78,95% žena. Postotak rođenih muškaraca bio je u svim mjesecima viši od postotka rođenih žena, osim u travnju, svibnju, srpnju i studenom. Analiza sezonske distribucije pokazala je da je broj rođenih kod oba spola dosezao maksimum u ožujku (udio muškaraca u ukupnom udjelu iznosio je 6,60%, a žena 5,72%), a minimum u srpnju (udio muškaraca iznosio je 2,75%, a žena 2,84%). (tablica 44, grafikon 9).

Identična spolna struktura rođene djece prisutna je i u susjednim župama. U župi je Ravno primjerice rođeno 52,61% muške djece i 47,39% ženske,³⁵⁸ a u župama općine Metković rođeno je 52% muškaraca i 48 % žena.³⁵⁹

3.1.5. Interval rađanja (vrijeme rođenja prvog djeteta, predbračna i izvanbračna rođenja)

Slučajevi nezakonito rođene djece nosili su sa sobom društvenu stigmju, kako za dijete tako možda i više za djetetovu majku. Postojanje nezakonitog djeteta u nekim je slučajevima predstavljalo prepreku za sklapanje braka zbog društvene norme o vođenju "časnog života".³⁶⁰ Gradačke matice izrijekom spominju 25 slučajeva nezakonito rođene djece u razdoblju od

³⁵⁸ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 129

³⁵⁹ Ž. Dugandžić, *Stanovništvo Općine Metković*: 78

³⁶⁰ Slaven Bertoša, »Nezakonita djeca u pulskim matičnim knjigama krštenih od 1613. do 1678.«, *Croatia Christiana periodica* 42 (1998.): 38.

1709. do 1918. godine. Genealoškim istraživanjem utvrđena su još tri slučaja, koje župnik nije okarakterizirao kao nezakonita, iako su se djeca rodila prije vjenčanja roditelja. Tih 28 slučajeva nezakonito rođene djece predstavljao je udio od 0,48% od ukupnog broja rođene djece. U šest slučajeva radilo se o izvanbračno rođenoj djeci roditelja, koji nisu nastanjeni ili su tek privremeno nastanjeni u župi Gradac. U dvanaest slučajeva nepoznato je ime djetetova oca, a od tog broja četiri majke nisu bile s područja župe Gradac, već su donijele dijete na krštenje iz susjednih ili nepoznatih župa (Turkovići, Hrasno i Ošlje). Posebnost čine dva slučaja nezakonite djece, rođene u izvanbračnoj zajednici, čiji roditelji, oboje nastanjeni u župi Gradac, ni nakon djetetova rođenja nisu sklopili pravovaljani brak (tablica 45). Spolna struktura nezakonito rođene djece pokazuje da je omjer među spolovima bio gotovo 2:1, odnosno rođeno je 64% muškaraca i 36% žena (grafikon 10). Broj nezakonito rođene djece u župi Gradac nešto je viši nego u župama Ravno (0,15%)³⁶¹ i Brotnjo (0,24%),³⁶² a manji je nego u župi Rogotin na prijelazu iz 18. stoljeća u 19. stoljeće (2,58%).³⁶³ Svakako je uočljivo povećanje udjela nezakonite djece u razdoblju od 1884. do 1913. godine, kad je rođeno 24 (1,24%) nezakonite djece od ukupno 1935 zabilježenih slučajeva rođenja u tom razdoblju. Mogući razlog tolikog broja nezakonito rođene djece je promjena moralnih normi, uzrokovanih djelovanjem novih društvenih i demografskih trendova (izmjena razdoblja "raskalašenosti" i "čistunstva"). Uspostava austrijske uprave 1878. godine nakon Hercegovačkog ustanka, te dolazak raznih austrijskih službenika vjerojatno su bili jedni od važnijih čimbenika u tom procesu.³⁶⁴

Analizom³⁶⁵ intervala između datuma vjenčanja roditelja i rođenja njihova prvog djeteta utvrdilo se približno vrijeme začeća, te su se dobiveni podaci klasificirali u tri skupine, predbračna začeća (djeca rođena do 7 mjeseci nakon sklapanja braka), začeća u prvoj i prvoj produženoj bračnoj noći (djeca rođena više od 7 mjeseci do godina dana nakon sklapanja braka), te odgođena začeća (djeca rođena godinu ili više dana od sklapanja braka).³⁶⁶ Udio

³⁶¹ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 132.

³⁶² R. Jolić, *Stanovništvo Brotnja u tursko doba*. Čitluk-Tomislavgrad: Naša ognjišta, 2009: 256.

³⁶³ M. Šunjić, »Stanovništvo Rogotina na kraju 18. i u prvoj polovini 19. stoljeća na temelju matičnih knjiga i stanja duša«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 45 (2007): 356.

³⁶⁴ N. Vekarić i drugi, *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 92-93. Vrijedno je istaknuti da su prilikom istraživanja kretanja stanovništva župe Ravno korištene matice rođenih upravo do 1883. godine, dok su za kasnije razdoblje matice uništene. Bilo bi zanimljivo primijetiti je li se sličan proces povećanja broja nezakonite djece pojavio u tom razdoblju i u toj župi. Vidi: M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 21-22.

³⁶⁵ Analiza je rađena na uzorku od 1.062 vjenčanja u razdoblju od 1709. do 1918. godine. Na tolikom broju vjenčanja zabilježeno je 1.067 slučajeva rođenja (u 5 slučajeva prvorodena djeca bili su blizanci). U 240 slučajeva (22,47%) se nije moglo utvrditi je li bilo poroda, odnosno u manjoj mjeri se radi o parovima bez poroda.

³⁶⁶ N. Vekarić i drugi, *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 97-98.

predbračnih začeca u župi Gradac iznosio je 3,56%, a djece začete u prvoj i produženoj prvoj bračnoj noć čak 20,51%. Ipak najveći broj djece, njih 30,65% rođen je nakon prve godine braka. Nakon druge godine rođeno je 10,68% djece, a nakon treće i više godina rođeno ih je 10,97% (tablica 46, grafikon 11). Broj predbračnih rođenja i začeca u župi Gradac u 19. i početkom 20. stoljeća povećao se u odnosu na 18. stoljeće. U istom se razdoblju povećao i broj djece začete u prvoj i produženoj prvoj bračnoj noći, te one rođene nakon treće godine braka, dok je udio djece rođene nakon prve godine braka i dalje ostao dominantan (tablica 47).

Može se zaključiti da je postotak predbračnih i izvanbračnih rođenja bio zanemariv. Udio predbračnih začeca u župi Gradac nije bio visok, kao što je to primjerice bio na Lastovu ili u Dubrovniku³⁶⁷, ali je ipak nešto viši nego što je to slučaj u župi Ravno.³⁶⁸ Crkvene zabrane i društveni stav imali su znatan utjecaj na pojavu predbračnih začeca, da bi krajem 19. stoljeća taj utjecaj počeo popuštati, te je došlo do određene promjene u moralnim normama, koje su uzrokovale i promjene u ritmu začeca i poroda.

3.1.6. Blizanci

Istraživanja su pokazala da se na svakih 89 poroda rodi po jedan par blizanaca. Stopa učestalosti rađanja jednojajčanih blizanaca iznosi oko 3,5 na 1000 porođaja, dok se stopa rađanja dvojajčanih blizanaca kreće od oko 5 do 49 na 1000 porođaja. Ipak, rađanje dvojajčanih blizanaca ovisilo je o dobi majke, rasi i paritetu.³⁶⁹

U župi je Gradac u istraživanom razdoblju 1709-1918 zabilježeno rođenje 53 para blizanaca, te jednog slučaja trojki. Udio blizanaca u ukupnom broju rođene djece iznosio je 1,87%, što je bilo manje od hrvatskog prosjeka (2,70%), odnosno blizanci su se u župi rađali na svakih 107 poroda.³⁷⁰ Udio jednojajčanih blizanaca (59,26%) prevladavao je nad udjelom dvojajčanih (40,74%), među kojima su bile i jedne trojke. Udio blizanaca rođenih u župi Gradac bio je niži nego primjerice u župama Lisac (2,89%)³⁷¹, Ravno (2,32%)³⁷² i župama

³⁶⁷ N. Vekarić i drugi, *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 98-100.

³⁶⁸ M. Marić, *Stanovništvo Popova*: 132.

³⁶⁹ N. Vekarić i drugi, *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 70; M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 132.

³⁷⁰ Aida Cvjetković, Dubravka Mehaković i Jakov Gelo, "Središnja etapa demografske tranzicije: Stanovništvo otoka Lopuda (1870-1880)" *Početak demografske tranzicije*: 332.

³⁷¹ N. Vekarić i B. Vranješ-Šoljan, "Početak demografske tranzicije": 49

³⁷² M. Marić, *Stanovništvo Popova*: 132.

Općine Metković (2,80%)³⁷³, a bio je viši nego u otočkim župama poput Lopuda (1,44%) i Maranovića na Mljetu (1,14%).³⁷⁴

3.1.7. *Imenski fond*

Ime osobe može ukazivati na njegovu vjersku ili nacionalnu pripadnost, odnose unutar obitelji i šire društvene odnose ili pak služi kao sredstvo vjerovanja zaštite od nedaća.³⁷⁵ Primjena zaključaka Tridentskog koncila (1545-63) izazvala je velike promjene imenskog fonda Katoličke Crkve, pa tako i na području župe Gradac. Zbog teških prilika u kojima su živjeli katolici čitave Trebinjsko-mrkanske biskupije, te slabijeg utjecaja svećenstva na nadijevanje kršćanskih imena, ona su postala brojnija od narodnih tek početkom 17. stoljeća.³⁷⁶ Prema Petru Šimunoviću hrvatsko stanovništvo je od kraja 18. stoljeća iznova koristilo narodna imena kao prijevod kršćanskih imena.³⁷⁷ Tako su u fond imena gradačke župe ušli članovi Svete obitelji, novozavjetni sveci i starozavjetni proroci, ali jednako tako zadržao se i određeni broj narodnih imena (Boško-Božica, Stojan-Stojka, Cvijeta, Ruža i slično) za koja se također vjerovalo da imaju moć zaštititi nosioca,³⁷⁸ odnosno korišteni su kao prijevodi svetačkih imena.³⁷⁹

Imenski fond župe Gradac sastojao se od 103 imena, i to 62 muška, te 41 žensko. Najčešća muška imena bila su Ivan (11,27%), Nikola (10,34%) i Mato (9,65%), dok su najčešća ženska imena bila Marija (14,43%), Ana (10,98%) i Ivana (9,66%). Upravo je žensko ime Marija najzastupljenije od svih imena, a slijede ga muška imena Ivan i Nikola (tablica 48, grafikon 12, 13). Zabilježena su ukupno 62 višečlana imena, od toga su 42 muška, a 20 je ženskih imena. Među njima najviše je dvočlanih imena, njih 50 (30 muških i 20 ženskih). Tročlana imena (deset slučajeva) zabilježena su samo kod muškaraca, kao i

³⁷³ Ž. Dugandžić, *Stanovništvo Općine Metković*: 79

³⁷⁴ N. Vekarić i B. Vranješ-Šoljan, "Početak demografske tranzicije": 49

³⁷⁵ Božić Bogović Dubravka, »Osobna imena u matičnim knjigama krštenih za naselja Draž i Popovac krajem 18. stoljeća«, *Povijesni prilozi* 40 (2011): 177-178.

³⁷⁶ D. Vidović, *Začapska onomastika*: 62.

³⁷⁷ Petar Šimunović, *Hrvatska prezimena*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006: 22.

³⁷⁸ Ivan Zovko navodi da su u Hercegovini roditelji čija su djeca umirala u ranoj dobi davali novorođenčadi imena Stojan, Stojana ili Stojka, jer su smatrali da će pod tim imenom dijete preživjeti. Također je postojalo vjerovanje da će osobe kojima je dano ime Cvjetko, Cvijeta, Ruža ili ime po bilo kojem cvijeću umrijeti u onom razdoblju kad je to cvijeće u najvećem cvatu. Vidi: Ivan Zovko, »Narodna imena (Bosna i Hercegovina)«, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 26/1 (1926): 156, 162.

³⁷⁹ Matice krštenih župe Gradac pokazuju da su župnici u nekoliko navrata muško ime Stanislav i žensko ime Stanislava (Stana) upisivali, odnosno skraćivali pod imenom Stojan, Stojka ili Stojana. Vidi za primjer *MKŽG 1709-1845, f. 51v, 64v*.

slučajevi četveročlanih imena (dva slučaja). Zanimljivo je primijetiti da se broj višečlanih imena u župi Gradac počeo pojavljivati svega nekoliko mjeseci nakon dolaska isusovačkih misionara 1845. godine.³⁸⁰ Uspostava isusovačke misije u Gracu, te otvaranje malog isusovačkog kolegija 1848. godine, zasigurno su imali utjecaja u toj pojavi.³⁸¹ O snazi vjerskog utjecaja u davanju imena djeci svjedoči i činjenica da su dva najčešća ženska imena, Marija i Ana, istovjetna s titularima dviju, tada jedinih crkava u župi Gradac, župne crkve Gospina Uznesenja (Velika Gospa) i crkve sv. Ane.

Iako je bilo za očekivati da će patrijarhalna struktura imati veliki utjecaj na imenski fond župe Gradac, njen je utjecaj bio manji od očekivanog.³⁸² Genealoška metoda³⁸³ pokazala je da je 41,44% prvorodne muške djece dobilo ime u čast djeda s očeve strane, a 33,44% prvorodne ženske djece u čast bake s očeve strane. Udio prvorodne muške djece, koja su dobila ime u čast sveca koji se slavio istog ili približnog datuma kad je dijete rođeno, bio je dvostruko veći u odnosu na broj ženske djece koja su dobila ime u svečevu čast. Dobiveni rezultati mogu se povezati s činjenicom da su roditelji u strahu za život muškog nasljednika češće posezali za svetačkom zaštitom nego što je to bio slučaj sa ženskom djecom.³⁸⁴ S druge pak strane, prvorodena ženska djeca češće su dobivala imena u čast svojih kumova, a kod njih je zamijećen i veći udio imena dobivenih u čast bake s majčine strane. Bilo je slučajeva gdje se nije moglo utvrditi u čiju je čast dijete dobilo ime. Kod muške djece taj je udio bio niži (18,75%), dok je kod žena činio gotovo trećinu (31,85%). Slučajevi davanja imena roditelja djeci su bila rijetkost, pa je tek 1,61% djece nosilo ime u čast vlastitih roditelja (tablica 49, 50, grafikon 14, 15). Za zaključiti je da je na području župe Gradac prevladavala mješavina patrijarhalno-vjerskog utjecaja na imenski fond, ali ne u tolikoj mjeri kao primjerice u župi

³⁸⁰ Među prvim zabilježenim osobama (druga po redu) s višečlanim imenom bio je sin Pava Daničića i Ane Zvono, rođen 31.12.1845. godine. Njemu su roditelji nadjenuli ime Frano Marija Ksaver, upravo u čast jednom od najvažnijih svetaca isusovačkog reda, sv. Franji Ksaverskom (koji je i sam bio isusovac). O njihovom utjecaju dodatno svjedoči i izvještaj Vinka Basilea, gradačkog župnika, i voditelja trebinske misije, 29. studenog 1846. godine Kongregaciji za širenje vjere. U njemu posebno ističe slučaj egzorcizma jedne pravoslavne djevojčice, koju su njeni roditelji doveli iz naselja udaljenog dva dana od Graca. Basile je izjavio da je tom prilikom, pokazujući sliku Svetog Franje Ksaverskog uspio istjerati demona iz djevojčice. (M. Korade, »Izvještaji isusovačkih misionara iz XIX. st.«: 126-127.) Ovakvi primjeri zasigurno predstavljaju odraz misijskoga rada isusovaca. Njihov je utjecaj na stanovništvo bio golem, pa su i roditelji po njihovom učenju tražili spas za svoju tek rođenu djecu upravo u zaštiti pojedinih svetaca.

³⁸¹ I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 60-61.

³⁸² M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 218

³⁸³ Analiza je napravljena na uzorku od 741 rođenja. Budući da kod rođenja neke djece nije moguće saznati imena praroditelja (slučajevi gdje barem jedan od roditelja nije rodnom iz župe Gradac), ti slučajevi nisu uzimani u obzir.

³⁸⁴ Dubravka Božić Bogović prilikom istraživanja naselja Draž i Popovac u južnoj Baranji zaključila je da nije bilo statistički važnije podudarnosti između dodjeljivanja imena djeci i svetačkih spomen-dana, iako postoje podudarnosti za pojedina imena. Vidi: Božić Bogović Dubravka, »Osobna imena u matičnim knjigama krštenih za naselja Draž i Popovac krajem 18. stoljeća«, *Povijesni prilozi* 40 (2011): 183-185.

Ravno, gdje je 95,44% prvorodne muške djece dobilo ime po djedu, a 53,08% ženske po baki s očeve strane.³⁸⁵

Osam najčešćih imena nosilo je 61,50% rođenih muškaraca, te 68,72% rođenih žena. Imenski fond župe Gradac dosta je sličan onome župe Ravno. Od šest najčešćih muških imena njih pet se ponavlja u obje župe, a kod žena se od šest najčešćih imena ponavljaju njih četiri.³⁸⁶

3.1.8. Prezimenski fond

Prezimana predstavljaju stalnu, nasljednu i nepromjenjivu antroponimijsku kategoriju druge determinacije.³⁸⁷ Međutim ono što je obilježilo onomastički sustav prezimana u župi Gradac tijekom 18. i 19. stoljeća bila je nestabilnost prezimana, te promjena postojećih i nastanak novih prezimana.³⁸⁸ U maticama krštenih zabilježeno je 151 prezime prilikom krštenja djece. Najučestalije prezime u župi Gradac bilo je Raič, koje je brojilo 312 nositelja (5,36%), a slijedilo ga je prezime Pavlović (5,47%) (tablica 51). Ono što predstavlja problem prilikom istraživanja činjenica je da su se pojedina prezimana istovremeno pisala na dva različita načina. Tako su se članovi obitelji Krmek s Drijena (inače peto prezime po učestalosti u župi Gradac) tijekom 18. i početkom 19. stoljeća bilježili i pod prezimenom Pavlović. Istovremeno neki su članovi obitelji Pavlović s Hotnja ili iz Graca nosili prezime Salata ili Salatić. Prilikom ove analize fond prezimana izrađen je prema doslovnom upisu u matične knjige, bez obzira na genealošku pripadnost pojedinca.

Najčešćih šest prezimana u župi Gradac nosilo je ukupno 30,45% rođene djece (grafikon 16). Prezimana su u župi Gradac nastajala kao nadimci (Begić, Bjelopera, Kalauz, Konjevod, Obad i slično), patronimi (Lovrić, Matković, Perić, Matić i slično) ili metronimi (Katić). Sve veći broj nositelja istog prezimana doveo je do nastanka nadimaka, a postupno i do većeg broja novih prezimana. Nisu svi nadimci postali prezimana, ali je jedan dio njih tijekom istraživanog razdoblja u potpunosti zamijenio prijašnja prezimana (tablica 52).³⁸⁹

³⁸⁵ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 218

³⁸⁶ Usporedi M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 220.

³⁸⁷ Ankica Čilaš Šimpraga, »Razvoj prezimenskog sustava na Miljevcima«, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 33/1 (2008): 43.

³⁸⁸ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 223.

³⁸⁹ Primjer je obitelji Vukasović u kojoj su u 18. stoljeću zabilježeni nadimci Kuduz i Begić. Dok se nadimak Kuduz u obitelji zadržao do danas, odvjetak obitelji s nadimkom Begić uskoro je ostao bez muških potomaka. U

3.2. Nupcijalitet

Pomoćni splitski biskup Vicko Palunko, opisujući ženidbene običaje Popova za vrijeme svog župnikovanja u Ravnome u drugoj polovici 19. stoljeća (1869-71) istaknuo je da su brakovi na tom prostoru sve do kraja stoljeća bili uglavnom dogovoreni.³⁹⁰ Praksa je pak pokazivala da su postojala dva načina ženidbe, odnosno udaje. Jedan je bio redoviti, koji se obavljao po pravilima Rimskog obrednika, te je bio odobren od crkve, a popraćen uz svadbu i svatove. Drugu su vrstu predstavljale otmice (umaknuća) djevojaka, što nije bilo u skladu s crkvenim zakonima.³⁹¹ Koliki je bio udio umaknuća teško je zaključiti, ali je takva praksa predstavljala "trn u oku" tamošnjem svećenstvu koje ju je nastojalo iskorijeniti.³⁹²

3.2.1. Godišnja distribucija vjenčanja i stope nupcijaliteta

Na području župe Gradac u istraživanom razdoblju od 1719. do 1918. godine vjenčalo se ukupno 1.205 parova, što je u prosjeku iznosilo 7,82 vjenčanja godišnje. Kao i kod matice krštenih u potpunosti nedostaju upisi za pojedine godine, kao i matice iz razdoblja župnikovanja Mata Bogoja.³⁹³ Najveći broj vjenčanja zabilježen je 1869. godine, kad su se vjenčala 24 para (tablica 53). Promatrajući distribuciju vjenčanja po desetogodišnjim razdobljima, primjećuje se da je u razdoblju od 1899. do 1908. godine zabilježen najveći broj vjenčanja, što je i razumljivo, budući da je sljedeće desetogodišnje razdoblje obilježio Prvi svjetski rat i odlazak mladića u vojsku (tablica 54, grafikon 17).

Stopa nupcijaliteta u prvoj polovici 18. stoljeća (1733-43) iznosila je 6,56%, da bi u drugoj polovici (1765-75) porasla na 7,91%. U oba slučaja stope su bile izrazito niže, nego što su to bile u sjevernoj Hrvatskoj u 18. stoljeću, gdje je primjerice ludbreška župa bilježila stope od 10,4% do 22,6%, a kuzminečka župa od 10,2% do 23,8%. U drugoj polovici 19.

tu je kuću kao domazet došao Marković, te je dobio nadimak Begušić, u spomen na obitelj u čiju je kuću doselio, te je nadimak s vremenom prerastao u prezime.

³⁹⁰ Vicko Palunko, »Ženidba (Običaji u Popovu u Hercegovini)«, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 13 (1908): 241-242.

³⁹¹ Ivica Puljić, »Život i okružje«, u: *Hutovo, Dobri Do, Glumina, Mramor, Prapratnica, Previš, Tuhinje, Vjetrenik, Zelenikovci*. Mostar: Crkva na Kamenu, 1994: 396; M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 133.

³⁹² Gradački župnik Vinko Basile 1846. godine pišući Propagandi navodi: "Brakovi koji su se zbog uvedenih zloporaba sklapali uvečer i u dotičnim selima, sada se slave u crkvi ujutro sa sv. Misom za mladence, obredni običaj koji je također očišćen od nekih praznovjerja ovdje nadodanih više iz neznanja nego iz zlobe". Vidi: M. Krešić, *Don Vidoje Maslač i Trebinjsko-mrkanska biskupija*: 174.

³⁹³ U potpunosti nedostaju upisi za 1805, 1807, 1810, 1815-1816, 1831-1837, 1839-1844, 1867, 1873 i 1883, dok je za razdoblje od 1778. do 1803. godine naknadno upisano tek deset vjenčanja.

stoljeća (1855-65) stopa nupcijaliteta je u župi Gradac iznosila 8,96‰, da bi se krajem stoljeća (1885-95) smanjila na 7,1‰ (tablica 39). Slične stope sredinom 19. stoljeća zabilježene su Janjini (8,0‰) i Vignju (8,0‰), dok su one krajem stoljeća približne stopama nupcijaliteta u Ponikvama (7,5‰), Pridvorju (7,05‰) i Cavtatu (6,88‰).³⁹⁴

3.2.2. Mjesečna (sezonska) distribucija vjenčanja

Iako je datum sklapanja braka ovisio tek o izboru supružnika, sezona sklapanja braka ipak je bila pod utjecajem društvenog determinizma.³⁹⁵ Sezonsko kretanje broja vjenčanja u župi Gradac obilježio je zimski maksimum, u siječnju (25,89%) i veljači (31,87%), te ljetni minimum u srpnju (0,91%) i kolovozu (0,58%) (tablica 53, grafikon 18). Velika razlika u broju vjenčanih između prva dva mjeseca u godini, te sljedeća dva, može se objasniti vjerskim utjecajima. Iako Katolička crkva izrijekom nije zabranjivala vjenčanja tijekom adventa³⁹⁶ i korizme,³⁹⁷ bio je zabranjen svečani blagoslov ženidbe (*solemnis benedictio nuptiarum*). Svečani se blagoslov vjenčanja mogao dobiti samo dozvolom Ordinarijata u posebnim slučajevima, držeći se pritom liturgijskih propisa.³⁹⁸ Zaručnici su se nastojali vjenčati u razdoblju između Božića i korizme, kad nije postojalo niti vjerskih niti običajnih zabrana. Svakako, zabilježen je određeni broj vjenčanja u oba crkvena razdoblja. Tijekom korizme vjenčala su se 24 para (1,99%) (tablica 55), dok je broj vjenčanja u vrijeme adventa bio veći, te se vjenčalo 39 parova (3,27%) (tablica 56). Sličan trend većeg broja vjenčanja u adventu zabilježen je i u župi Ravno, te je veći broj vjenčanja objašnjen slobodnijim ponašanjem u vrijeme adventa, koje je za razliku od pokore u korizmi, obilježen veselijim razdobljem iščekivanja Božića.³⁹⁹ Kao što je to već pokazala analiza ritma začeca, crkveno-vjerski utjecaj na stanovništvo župe Gradac bio je značajniji tijekom 18. stoljeća. U tom razdoblju sklopljeno je tek 6 brakova, dok je ostalih 18 zabilježeno tijekom 19. i početkom 20. stoljeća. Međutim tijekom 18. stoljeća u adventu je sklopljeno 18 brakova, što je bilo tek neznatno manje od 22 sklopljena braka u adventu tijekom 19. i 20. stoljeća. Prema tradiciji smatralo se da je blagdan

³⁹⁴ N. Vekarić, *Stanovništvo Pelješca I*: 112-114.; N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala I*: 309.

³⁹⁵ Jasna Čapo: »Sezonske varijacije demografskih pokazatelja u sjevernoj Hrvatskoj u 18. i 19. stoljeću«, u: *Zbornik Slavonija, Srijem, Baranja i Bačka*. Zagreb, Matica hrvatska, 1993: 122.

³⁹⁶ Advent je predbožićno razdoblje koje u Katoličkoj Crkvi traje četiri nedjelje prije Božića. Najranije advent može započeti 27. studenoga, dok uvijek završava 24. prosinca na Badnji dan.

³⁹⁷ Korizma je preduskrsno razdoblje koje u Katoličkoj Crkvi traje 40 dana. Započinje Čistom srijedom (Pepelnicom), a završava na Veliki četvrtak. Datum početka i kraja korizme je pomičan, budući da ovisi o datumu Uskrsa, koji najranije pada 21. ožujka, a najkasnije 25. travnja.

³⁹⁸ N. Vekarić i drugi, *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 5.

³⁹⁹ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 137.

Sv. Katarine (25. studeni) bio datum na koji ili oko kojeg su se sklapali brakovi.⁴⁰⁰ U župi Gradac pak, brakovi su se najčešće sklapali na Božić (25. prosinca), što je rezultiralo sa 72 sklopljena braka (5,97%), a na isti datum sklopljeno je najviše brakova (4,10%) i u župi Ravno.⁴⁰¹

Promotri li se sezonsko kretanje vjenčanja po desetogodišnjim razdobljima vidi se da su sezonski maksimumi u razdoblju od 1719. do 1838. godine bili u prosincu (26,44%) i siječnju (19,54%), dok su minimumi bilježeni u ožujku (1,15%), srpnju (1,15%) i kolovozu (0,69%) (tablica 57, grafikon 19). Važno je naglasiti da su upravo u navedenom razdoblju sklopljeni svi "božićni" brakovi. To bi značilo da je njihov udio u ukupnom broju u tom razdoblju iznosio visokih 15,38%. Još jedan pokazatelj promjene bilo je i smanjenje broja brakova sklopljenih u adventu, pa je do 1838. godine u adventu vjenčano 30 parova, a u idućih 80 godina tek 10 parova. Promjena ovog trenda može se također objasniti dolaskom isusovačkih misionara 1845. godine u Gradac, koji su svojim aktivnim djelovanjem i vjerskom podukom utjecali na pomicanje sezonskog maksimuma u post-božićno i predkorizmeno razdoblje u siječnju i veljači.⁴⁰² Treba napomenuti da je u tom razdoblju znatan dio brakova (13,56%) sklopljen u svibnju što se također može objasniti prethodnim korizmenim razdobljem, te nadolazećim radovima u polju koji nisu dozvoljavali previše slobodnog vremena potrebnog za vjenčanja i popratne ženidbene običaje.

Drugi važan čimbenik sezonske distribucije vjenčanja bile su gospodarske prilike. Budući da je stanovnicima župe Gradac poljoprivreda predstavljala jedan od najvažnijih, ako ne i jedini izvor preživljavanja, razumljivo je da se broj vjenčanja u jeku poljskih radova u proljeće i ljeto smanjivao. Teorija po kojoj zimski maksimum vjenčanja prevladava kod stanovništva čije se gospodarstvo temelji na ratarstvu i uzgoju krupne stoke, primjenjiva je i na slučaju župe Gradac, čiji su stočari, planišтари čitavo ljeto provodili na ispaši u planinama.⁴⁰³

Na temelju dosadašnjih istraživanja utvrđena su dva razdoblja sezonskih maksimuma pri sklapanju brakova. U južnoj Hrvatskoj brakovi su se najčešće sklapali nakon završetka

⁴⁰⁰ N. Vekarić i drugi, *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 52.

⁴⁰¹ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 139.

⁴⁰² Vinko Basile u izvještaju iz 1846. godine navodi: "Brakovi koji su se zbog uvedenih zloporaba sklapali uvečer i u dotičnim selima, sada se slave u crkvi ujutro sa sv. Misom za mladence, obredni običaj koji također očišćen od nekih praznovjerja ovdje nadodanih više iz neznanja nego iz zlobe". Vidi: M. Krešić, *Don Vidoje Maslač i Trebinjsko-mrkanska biskupija*: 174.

⁴⁰³ Jasna Čapo Žmegač, »Sezonske varijacije vjenčanih u sjevernoj Hrvatskoj«, *Etnološka tribina 19* (1989): 11-12.

poljskih radova, a prije božićnih praznika u studenome, dok je u sjevernoj Hrvatskoj prevladavao maksimum u veljači, razdoblju prije korizme.⁴⁰⁴ Sezonsko kretanje vjenčanja u župi Gradac prema tome sličnije je onome u sjevernoj Hrvatskoj. Slične linije kretanja zabilježene su u Križevcima i drugim sjevernohrvatskim župama, gdje je više od 60% brakova bilo sklopljeno u siječnju i veljači.⁴⁰⁵ Slična kretanja zabilježena su i u župi Ravno, gdje je 52,73% brakova sklopljeno u siječnju i veljači⁴⁰⁶, dok je u Rogotinu (1796-1857) taj udio iznosio 55,17%.⁴⁰⁷ Za razliku od tih primjera, na području Dubrovnika maksimumi su bilježeni u studenom (Lisac 31%, Konavle 20,55% brakova), dok je zimski maksimum bio niži (Lisac 11%, Konavle 13% brakova).

3.2.3. Distribucija vjenčanja po danima u tjednu

Najveći broj brakova sklopljen je subotom (28,88%), a najmanje utorkom (4,48%). Početkom tjedna u prva tri dana sklopljeno je bilo tek 15,19% brakova, dok je s druge strane zabilježen veliki postotak brakova sklopljenih petkom (16,68%). Ta je činjenica iznenađujuća uzme li se u obzir da se na svadbama uglavnom konzumiralo meso, te da je crkvena preporuka bila o suzdržavanju od mesa petkom (tablica 58, grafikon 20). U susjednoj župi Ravno, upravo je petkom zabilježen najmanji broj vjenčanja (5,85%).⁴⁰⁸

Analizom distribucije vjenčanja po danima u tjednu tijekom desetogodišnjih razdoblja pokazalo se da je tijekom 18. stoljeća (1719-1768) četvrtak bio najčešći izbor mladenaca za dan vjenčanja. Subota je kao uobičajeni dan vjenčanja postala dominantna tek u 19. stoljeću, pa se može pretpostaviti da je dolazak isusovaca krajem prve polovice 19. stoljeća utjecao i na sam odabir dana vjenčanja.

⁴⁰⁴ N. Vekarić i drugi, *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 51-52.

⁴⁰⁵ N. Vekarić i drugi, *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 52-53.

⁴⁰⁶ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 139.

⁴⁰⁷ M. Šunjić, "Stanovništvo Rogotina": 362-363.

⁴⁰⁸ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 140.

3.2.4. Ženidbena dob

Budući da se u maticama vjenčanih nije upisivala dob mladenaca prilikom vjenčanja sve do 1915. godine, trebalo je uz pomoć matica rođenih i genealoške analize utvrditi točnu ženidbenu dob.⁴⁰⁹

U razdoblju od 1709. do 1918. godine ženidbena dob kod muškaraca iznosila je 30,58 godina, dok su žene bile nešto mlađe 25,73 godine (tablica 59). Muškarci su stupali u brakove u širokom rasponu godina, od 15. do 67. godine, a žene od 15. do 47. godine. Muškarci su najvećim dijelom stupali u brak od 23. do 38. godine života (76,35%) s tim da ih je najviše stupilo u brak u 27. godini. Žene su pak najvećim dijelom u brak ulazile od 20. do 30. godine (82,79%), a ponajviše su se udavale u 24. godini. Primjerice, veći je postotak žena (12,62%) stupao u brak poslije navršene 30. godine života, negoli prije navršene 20. godine (4,59%). S druge strane broj oženjenih muškaraca poslije navršene 40. godine (8,80%) i dalje je bio značajan. U župi Gradac pri sklapanju braka su zabilježena trojica maloljetnih muškaraca (dvojica 15-godišnjaka i jedan 17-godišnjak), te sedam maloljetnica (dvije 15-godišnjakinje, dvije 16-godišnjakinje i tri 17-godišnjakinje). Najmlađi bračni par u župi Gradac bili su petnaestogodišnji Ivan Vukasović iz Graca i šesnaestogodišnja Magdalena Salatić s Hotnja, koji su se vjenčali 25. prosinca 1729. godine.⁴¹⁰ Nasuprot njima brak sklopljen među najstarijim supružnicima bio je onaj 67-godišnjeg udovca Josipa Džone iz Prapatnice, koji je 7. studenog 1900. godine oženio 47-godišnju udovicu Magdalenu Vukasović iz Graca.⁴¹¹

Dobna razlika među supružnicima je varirala, pa su muškarci u pojedinim slučajevima bili stariji od žena do 27 godina, dok su žene znale biti starije od muškaraca 21 godinu. Prosječna dobna razlika među supružnicima iznosila je 5,19 godina u korist muškaraca. U

⁴⁰⁹ Ispitana je na uzorku od 523 para (43,40%), to jest samo u onim slučajevima gdje se utvrdila dob obaju supružnika.

⁴¹⁰ Navedeni par pruža jedan zanimljiv slučaj maloljetničkog braka. Njihovo prvorodeno dijete, kćer Anđela rodila se tek 12. kolovoza 1737. godine, punih sedam godina nakon sklapanja braka. Postavlja se pitanje je li postojala crkveno-pravna zapreka u takvim slučajevima maloljetničkog vjenčanja. Katolička crkva je dopuštala maloljetnim zaručnicima sklapanje braka i prije punoljetnosti, ali samo ako su mogli dokazati da posjeduju psihički i fizičku zrelost. Ipak, ne može se sa sigurnošću utvrditi je li prilikom sklapanja maloljetničkih brakova u župi Gradac postojao neki običaj unutar same župe i šire kojim se odgađala konzumacija braka (treba imati na umu da Katolička Crkva nije smatrala brak izvršenim ako nije došlo do izvršenja bračnog čina). Također, može se pretpostaviti da se u konkretno ovom slučaju radilo samo o biološkoj nezrelosti supružnika prilikom sklapanja braka. Vidi: Nikola Škalabrin, *Ženidba pravno-pastoralni priručnik*, Đakovo: Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu Teologija u Đakovu i Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Pravni fakultet, 1995: 65, 134-135.

⁴¹¹ Genealoškom analizom otkrilo se da su najmlađi zabilježeni supružnici Ivan i Magdalena zapravo šunkundjed i šunkunbaba Magdalene Vukasović, najstarije žene koja je stupila u brak.

gotovo tri četvrtine slučajeva (74,38%) muškarci su bili stariji od žena, žene su bile starije u 18,74 slučajeva, dok su u 6,88% slučajeva supružnici bili vršnjaci.

Supružnici u župi Gradac bili su stariji od onih u župi Ravno (muškarci 24,62 godine, žene 21,68 godina).⁴¹² Približno jednaka ženidbena dob kod supružnika zabilježena je u Liscu (1841-70), te je iznosila 30,87 godina, dok su supružnice bile nešto starije od onih u župi Gradac, te su bile u prosjeku stare 28,03 godine. Slična ženidbena dob zabilježena je i kod dubrovačkih pučana u drugoj polovici 18. stoljeća (muškarci 32,50, žene 27,10 godina), te na Lastovu sredinom 19. stoljeća (muškarci 31,53, a žene 28,54 godine).⁴¹³ Za razliku od župe Gradac prosjek godina u župama sjeverozapadne Hrvatske bio je znatno niži. Tako su se u Križevcima muškarci ženili s prosječno 24,60 godina, a žene 21,75 godine, a u župi Kuzminec prosjek je bio još niži, muškarci su u brak stupali u prosjeku 22,50 godina, a žene 18,75 godina.⁴¹⁴ Budući da je župa Gradac primjer zakašnjele demografske tranzicije, bilo je za očekivati da će ženidbena dob biti niža. Međutim, može se zaključiti da i ona spada u skupinu župa poput Ravnoga i Lisca gdje je unatoč zakašnjeloj demografskoj tranziciji ženidbena dob bila visoka.

3.2.5. Ponovni brakovi i ženidbena dob kod ponovnih brakova

U župi Gradac do ponovnih brakova dolazilo je samo u slučajevima smrti jednog od supružnika. Tijekom istraživanog razdoblja zabilježeno je 111 ponovnih brakova, što je predstavljalo udio od 10,04% od ukupnog broja vjenčanih. Muškarci su za razliku od žena češće sklapali nove brakove (8,55% muškaraca naspram 1,49% žena), što je i razumljivo uzme li se u obzir ondašnja društvena i gospodarska situacija. Budući da su muškarci uglavnom živjeli u svojim kućama, nije bilo nikakvih prepreka da nakon smrti svoje prve žene dovedu drugu ženu. Pogotovo je to bilo uobičajeno u slučajevima gdje su nakon prvog braka za pokojnicom ostala malodobna djeca, pa bi to udovce ponukalo na što žurniju ponovnu ženidbu. S druge strane, većina žena je po udaji živjela u muževoj kući, te joj je poslije njegove smrti bilo gotovo nemoguće dovesti drugog čovjeka zbog protivljenja muževljeve rodbine. Povratak u rodnu kuću joj je u većini slučajeva bio nemoguć, pa su se najčešće ponovno udavale samo one udovice koje nisu imale žive djece iz prethodnog braka, ili one

⁴¹² M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 141.

⁴¹³ N. Vekarić i drugi, *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 111.

⁴¹⁴ S. Krivošić, *Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*: 80.

koje bi se udale za nekog od muževljevih srodnika u istoj kući.⁴¹⁵ Zabilježeno je ukupno devet slučajeva (0,75%) gdje je oboma bio drugi brak, sedam slučajeva (0,58%) gdje je bio treći brak za muškarca, te dva slučaja (0,17%) gdje je bio četvrti brak za muškarca. Nije zabilježen nijedan slučaj trećeg ili četvrtog braka žena (tablica 60).

Prosječna dob muškaraca prilikom stupanja u ponovni brak bila je 39,63 godine, a žene su očekivano bile mlađe, te su u ponovni brak stupale s prosječno 30,52 godine.⁴¹⁶ Udovice su uglavnom stupale u novi brak između 30. i 40. godine (40,35%), a najviše ih je ušlo s 34 godine (8,77%). Udovci su najvećim dijelom nove brakove sklapali nakon 40. godine (49,12%), a najveći broj ih je sklopio brak upravo u 40. godini (8,77%). Muškarci su u ponovnim brakovima najčešće bili stariji od žena (u 84,21% slučajeva), dok su žene od muškaraca bile starije u 10,53% slučajeva. Vršnjaci su bili tek u 5,26% slučajeva. U prosjeku muškarci su kod novih brakova bili 9,61 godinu stariji od svojih supruga (tablica 61).

Udio ponovnih brakova u župi Gradac bio je sličan modelu južne Hrvatske gdje je zabilježen nizak udio novih brakova. Tako je u župi Ravno drugi brak sklopilo 5,47% muškaraca i 2,12% žena,⁴¹⁷ a u Liscu (1841-1870) je 10% muškaraca i 3% žena sklopilo novi brak.⁴¹⁸ U sjevernoj Hrvatskoj tip gospodarenja i obiteljske strukture uvjetovao je nužnost većeg broja ponovnih ženidbi nego što je to bilo slučaj u južnoj Hrvatskoj, pa se primjerice u Zagrebu u 18. stoljeću udio ponovnih brakova kretao oko 30%, dok je u drugoj polovici 19. stoljeća (1870-1880) udio bio još veći u Drenovcima (58,78%) i Donjem Miholjcu (54,36%).⁴¹⁹

3.2.6. Brakovi u srodstvu

Katolička Crkva je na Tridentskom koncilu (1545-63) donijela zaključak o zabrani sklapanja braka do trećeg i četvrtog stupnja srodstva bez dobivenog oprosta (*dispenze*) od crkvenih vlasti.⁴²⁰ Trebinjsko-mrkanski biskup Krizostom Antić je već 1631. godine dobio

⁴¹⁵ N. Vekarić i drugi, *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 62.

⁴¹⁶ Za istraživanje dobi supružnika prilikom stupanja u ponovni brak korišten je uzorak od 57 vjenčanja u kojima se mogla utvrditi dob za oba supružnika.

⁴¹⁷ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 143

⁴¹⁸ N. Vekarić i drugi, *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 135.

⁴¹⁹ N. Vekarić i B. Vranješ-Šoljan, »Početak demografske tranzicije«: 54-55.

⁴²⁰ Dispensa je djelomično ukidanje zakona samo crkvenoga, tj. oslobođanje od njegova obdržavanja u nekom posebnom slučaju. Vidi: N. Škalabrin, *Ženidba*: 122-123.

dozvolu od rimske kurije da može vjenčavati osobe u trećem i četvrtom stupnju srodstva.⁴²¹ U župi Gradac zabilježeno je samo deset slučajeva gdje je tražena i dobivena *dispensa*, što čini tek 0,83% od ukupnog broja sklopljenih brakova. Od toga četiri su slučaja bila krvnog srodstva u četvrtom stupnju, tri su slučaja krvnog srodstva u trećem stupnju, a dva su slučaja bila u trećem u odnosu na četvrti stupanj srodstva. Zabilježen je i jedan slučaj *dispenze* od drugog stupnja afiniteta.⁴²² Primjenom metode izonimije (kojom se izračunava broj bračnih parova istog prezimena), uočena su tri bračna para istog prezimena, od čega su dva u srodstvu, a treće nije bilo.⁴²³

Brakovi u srodstvu bili su rijetkost u župi Gradac. Može bitno objašnjenje tako malog broja treba potražiti u stalnom gravitiranju stanovništva prema susjednom dubrovačkom području, ali i ženidbama po susjednim hercegovačkim župama. Kao što će se vidjeti u sljedećem poglavlju, kod trećine sklopljenih brakova u župi Gradac barem jedan od supružnika dolazio je izvana. Ni u župi Ravno nije zabilježen visok postotak brakova u srodstvu (3,10%), dok je u Liscu (1841-1870) taj postotak znatno viši (17%). Malen postotak je prisutan i u Dubrovniku (s izuzetkom vlastele) u 18. i 19. stoljeću, gdje nije zabilježen nijedan slučaj braka u srodstvu, što je i razumljivo budući da se u Dubrovniku stalno slijevalo novo stanovništvo, te je bio široki izbor partnera.⁴²⁴

3.2.7. Distribucija vjenčanja po mjestu rođenja supružnika

Osim migracijskih procesa, vjenčanja su jedan od najboljih pokazatelja otvorenosti i zatvorenosti stanovništva. Postoje četiri moguće kombinacije brakova prema mjestu rođenja kako je to već ranije pokazao Yvan Lepage: Oba mladenca su rođena u istom mjestu (SS), supružnik je rođen u mjestu, a supružnica izvan mjesta (SM), supružnica je rođena u mjestu, a supružnik izvan mjesta (MS), i oba supružnika su rođena izvan mjesta (MM).⁴²⁵ U više od

⁴²¹ Marijan Sivrić, »Pismo rimske kurije trebinjsko-mrkanskom biskupu Krizostomu Antiću godine 1631.«, *Tribunia* 3 (1977): 159.

⁴²² Jedini zabilježeni slučaj dispense od afiniteta je kod ponovnog braka Luke Mustapića iz Hutova. On je 30. siječnja 1888. godine oženio Božicu Mišković, a nakon njene smrti (19. kolovoza 1893.) oženio je njenu prvu rodicu Ivanu Ljiljanić 24. veljače 1895. godine. Vidi: *MVŽG 1845-1906: 115, 143.*

⁴²³ Miho Pavlović i Marija Pavlović nisu bili rodbinski povezani (*MVŽG 1719-1845: 127*), dok su Ilija Džono i Ruža Džono rodbina u 3. koljenu (*MVŽG 1845-1906: 114*). Đuro Koncul i Stana Koncul su rodbina tek u 5. koljenu (*MVŽG 1845-1906: 134.*).

⁴²⁴ N. Vekarić i drugi, *Vrijeme ženidbe i ritam poroda: 57-58, 133.*

⁴²⁵ Radoslavka M. Radojević, »Promene strukture populacije stanovnika prema mestu rođenja supružnika u opštini Herceg-Novi u XIX i XX stoleću.«, *Boka-Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti* 23 (2003): 253-280.

polovice slučajeva (66,14%) oba supružnika bila su rodom iz župe Gradac. Muškarci su u 263 slučaja (21,83%) bili podrijetlom iz župe Gradac, a žene izvan župe, dok su u 122 slučaja (10,12%) žene bile podrijetlom iz župe Gradac, a muškarci izvan nje. Najmanje je slučajeva bilo gdje su oba supružnika potjecala izvan župe Gradac (1,91%) (tablica 62, grafikon 21). Budući da su dvije trećine brakova bile sklopljene među supružnicima rođenim unutar župe Gradac, može se zaključiti da je stanovništvo bilo zatvorenog tipa, ali s primjetnim priljevom jednog od supružnika iz susjednih župa. Prilikom sklapanja brakova s osobama rođenim izvan župe, sjeverna i istočna naselja župe Gradac gravitirala su prema susjednim hercegovačkim župama Dubrave, Hrasno i Trebinja, dok su južni dijelovi župe Gradac uglavnom bili orijentirani prema župama Dubrovačkog primorja (Ošlje, Topolo i Lisac).

Analizirajući distribuciju vjenčanja po naseljima župe Gradac, vidi se da je najveći broj muškaraca bio podrijetlom iz Graca (157 ili 13,03%), Hutova (142 ili 11,78%), Prapatnice (93 ili 7,72%), Moševića (79 ili 6,56%) i Dobrova (74 ili 6,14%). Žene su najčešće potjecale iz Graca (146 ili 12,12%), Hutova (8,38%), Prapatnice (99 ili 8,22%), Hotnja (76 ili 6,31%) i Moševića (72 ili 5,98%). Gotovo polovica muškaraca i više od trećine žena potjecali su dakle iz navedenih pet naselja (tablica 63). U slučajevima gdje su mladoženje dolazile izvan područja župe Gradac, najveći broj ih je potjecao iz Hrasna (27 ili 2,24%) i Imotice (11 ili 0,91%). Najveći broj mladenki također je dolazio iz Hrasna (51 ili 4,23%), te iz Trebinje (36 ili 2,99%) (tablica 64).

U župi Ravno još je očitija zatvorenost stanovništva prilikom sklapanja braka što se očituje u činjenici da je 75,24% brakova bilo sklopljeno među supružnicima rođenim u toj župi.⁴²⁶

⁴²⁶ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 146.

3.3. Mortalitet

Glavne uzročnike smrtnosti u župi treba tražiti u nedovoljno razvijenim gospodarskim prilikama (siromaštvo, glad, loša prehrana) i niskom stupnju zdravstvene zaštite. Prethodno su tanje potaknuli i klimatski čimbenici, koji su ponajviše djelovali upravo na privredu, te su razdoblja suše ili pak vremenskih nepogoda uzrokovale duža razdoblja gladi.⁴²⁷ Geografska izoliranost s druge strane utjecala je na nemogućnost dobivanja adekvatne liječničke skrbi, što je poglavito dolazilo do izražaja kod povećane smrtnosti djece i žena pri porodu.⁴²⁸

3.3.1. Godišnja distribucija umrlih i stope mortaliteta

U razdoblju od 1754. do 1918. godine u župi Gradac umrlo je 2.088 osoba, odnosno 16,18 osoba godišnje. Prilikom izračunavanja nisu uzeta u obzir razdoblja kad su u potpunosti nedostajali upisi umrlih.⁴²⁹ Najveći broj umrlih zabilježen je 1918. godine kad je umrlo 117 osoba, dok je po jedan smrtni slučaj zabilježen u pet navrata (1756, 1777, 1787, 1834 i 1864. godine) (tablica 65).⁴³⁰

Budući da su od svih matica u župi Gradac matice umrlih najlošije vođene, izračune stopa mortaliteta treba uzeti s velikom dozom opreza. Prvi put je izračunata za razdoblje od 1765. do 1775. godine, te je iznosila 23,69%, što odgovara kretanju istih stopa u Dubrovniku u drugoj polovici 18. stoljeća, koje su iznosile 28,7%.⁴³¹ U drugoj polovici 19. stoljeća (1855-65) stopa mortaliteta u župi Gradac se prepolovila i iznosila je 10,42%, da bi krajem stoljeća (1885-95) porasla na 16,13% (tablica 39). Ovakve se stope mortaliteta čine nemoguće pogotovo ako se uzme u obzir da su se tijekom 19. stoljeća u Dalmaciji kretale od 24,76% do 28,75%, u Dubrovniku 22,8%, u Konavlima od 19,07% do 25,82%, a na Pelješcu od 16,75% do 30,61%. Treba također imati na umu da je i tijekom 19. stoljeća bilo stalno poprište ratnih sukoba, epidemija bolesti i gladi. Ti su čimbenici utjecali u tolikoj mjeri da su stope zasigurno bile više od onih dobivenih u analizi. Glavni razlog niske stope mortaliteta

⁴²⁷ U već spominjanom izvještaju Vinko Basile 1846. godine, navodi: "U posljednjem periodu trpio sam i u žeđi zbog velike suše koja je bila ove godine". Vidi: M. Krešić, *Don Vidoje Maslač i Trebinjsko-mrkanska biskupija*: 161.

⁴²⁸ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 146-147.

⁴²⁹ Nedostaju upisi za 1757-1758, 1761-1762, 1778-1786, 1789-1802, 1831-1833, 1835-1837, 1839, 1841 i 1872. godinu.

⁴³⁰ Kao i kod matica krštenih i vjenčanih nedostaju upisi za razdoblje od 1777. do 1802. godine, odnosno postoje tek naknadni upisi koji ne daju pravu sliku o kretanju smrtnosti u župi Gradac.

⁴³¹ S. Krivošić, *Stanovništvo Dubrovnika*: 80.

treba potražiti u prvom redu u neredovito vođenim maticama, koje su samim tim iskrivljivale stvarnu sliku mortaliteta.

3.3.2. Mjesečna (sezonska) distribucija umrlih

Najveća smrtnost⁴³² zabilježena je u zimskim mjesecima, te početkom proljeća, odnosno krajem ljeta, s najvećim maksimumom u prosincu (10,63%), a minimumi su pak zabilježeni u lipnju (5,03%) i srpnju (5,27%) (tablica 66, grafikon 22). Linija kretanja smrtnosti po pedesetogodišnjim razdobljima⁴³³ ocrta izmjenu sezonskih maksimuma, koji nisu zabilježeni samo u jesen. Sezonski minimum je pak bio stalan, ljetni, varirajući između lipnja i srpnja. U drugoj polovici 18. stoljeća zabilježeno je najbližnje kretanje kao na ukupnoj slici. Tijekom prve polovice 19. stoljeća došlo je do promjene u kretanju smrtnosti, te je maksimum zabilježen u ožujku (14,79%). Takva linija kretanja s proljetnim maksimumom karakteristična je za sjevernu Hrvatsku, poput Križevaca u travnju (11,83%) i Zagreba u ožujku (11,58%) (18. st.).⁴³⁴ Do promjene maksimuma došlo je i u drugoj polovici 19. stoljeća kad je najveći broj umrlih zabilježen u kolovozu (11,25%), a minimum u ostala dva ljetna mjeseca, dok je tijekom ostatka godine smrtnost gotovo ravnomjerno raspoređena. U prva dva desetljeća 20. stoljeća maksimum je zabilježen u prosincu (11,39%), a značajni su i oni u ožujku (11,21%) i studenome (11,21%). Razlog novoj promjeni linije kretanja, odnosno maksimuma u studenom i prosincu trebamo, između ostaloga, potražiti u pojavi španjolske gripe, koja je prvi put zabilježena u rujnu, a najviše žrtava odnijela je upravo u posljednja dva mjeseca (tablica 67, grafikon 23).⁴³⁵ Zbog manjkavosti izvora, odnosno neupisivanja uzroka smrti u matice umrlih tijekom 18. i 19. stoljeća, teško je sa sigurnošću objasniti zbog čega je došlo do takvih promjena u kretanju smrtnosti. Klimatski utjecaji bili su jedan od najznačajnijih čimbenika u sezonskom kretanju smrtnosti. Maksimum smrtnosti u zimskom razdoblju veže se ne samo uz velike hladnoće nego i uz već spomenuti nedostatak hrane, što je ponajviše pogađala odrasle i starije osobe.⁴³⁶ Ljeti se pak povećavao rizik raznih epidemija

⁴³² Analiza sezonskog kretanja broja umrlih učinjena je na uzorku od 2078 osoba, a u 10 slučajeva se nije mogao utvrditi točan datum smrti.

⁴³³ Zbog nedostatka matičnih knjiga krajem 18. i početkom 19. stoljeća nije bilo moguće analizirati 50 godina u kontinuitetu.

⁴³⁴ N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala 1: 276-277*.

⁴³⁵ Tijekom studenog i prosinca 1918. godine 40 ljudi je umrlo od španjolske gripe, što je 7,23% od ukupnog broja umrlih u razdoblju 1901-1918.

⁴³⁶ Razni izvještaji isusovačkih misionara svjedoče o lošim uvjetima stanovanja povezanim s klimatskim ekstremima. Tako Vinko Basile svjedoči da su ga na putu više puta zatekle velike kiše s pahuljama snijega i jakom zimom. Basile za kuće tamošnjih seljaka kaže "... Ako se u oštroj zimi i nađe gdje odsjesti to je isto ili čak

crijevnih bolesti, što je ponajviše pogađalo djecu, najčešće dosežući maksimum u kolovozu.⁴³⁷

Ukupno kretanje smrtnosti u župi Gradac odgovaralo je kretanju istoga i u okolnim područjima. Tako je u župi Ravno najveći broj umiranja zabilježen u siječnju (11,57%), a najmanji također u lipnju (6,14%).⁴³⁸ U Liscu (1870-1880) maksimum je umiranja dosezao 10,36% u prosincu, dok je minimum bio u svibnju (5,30%).⁴³⁹ Rogotin je maksimum bilježio u siječnju (15,91%) i veljači (12,50%), ali je minimum padoo tek u srpnju (3,41%).⁴⁴⁰ Slično kretanje smrtnosti zabilježeno je u Dubrovniku (1718-1857), gdje se maksimum pojavljuje u siječnju (9,81%), a minimum u svibnju (6,57%).⁴⁴¹ Za razliku od južnog dijela Hrvatske i Hercegovine, u sjevernoj Hrvatskoj sezonsko kretanje je umiranja bilo drugačije, pa su maksimumi bilježeni početkom proljeća, u ožujku, dok su minimumi, kao i u južnom dijelu, bilježeni u ljetnim mjesecima.⁴⁴²

3.3.3. Spolna i dobna struktura umrlih

Spolna struktura umrlih pokazuje, kao i u slučaju rođenja, značajnu prevagu broja umrlih muškaraca. Zabilježena je smrt ukupno 1.121 muškarca (53,69%) i 967 žena (46,31%) (tablica 65, grafikom 24). Najveća smrtnost kod oba spola zabilježena je 1918. godine, kad je umrlo 62 muškaraca i 55 žena. Najmanji broj umrlih muškaraca, jedan godišnje zabilježen je u osam navrata, dok u tri navrata nije zabilježen nijedan slučaj, što se može opravdati neažurnim vođenjem matica umrlih.⁴⁴³ Kao i kod muškaraca najmanje umrlih žena, jedna

i gore nego ostati na otvorenom, jer kolibe ovih siromašnih vjernika su tako loše građene... Krov je napravljen od slame na piramidu ali jedna strana ostaje skoro otvorena da izlazi dim iz ognjišta pa tu snažno nadire vjetar i hladnoća". Opisujući njihovu prehranu Basile navodi da se tamo "... jede samo da se preživi, nema opasnosti da se poda osjetilima...". Vidi: M. Korade: »Izvjestaji isusovačkih misionara iz XIX. st.«: 122; Damir Zorić, »Način života u istočnoj Hercegovini sredinom XIX stoljeća«, *Studia ethnologica I* (1989): 101, 111.

⁴³⁷ U istom izvještaju iz 1846. godine Vinko Basile navodi: "Ovog ljeta sam zbog velike suše skoro i žeđao: Isušeni su zdenci, pa je trebalo donijeti vodu iz jednog izvora udaljenog tri, četiri pa i pet sati, ovisno o selu iz kojeg se išlo po vodu. Ta voda je bila tako mutna da se nije razlikovala od mulja...". Vidi: M. Korade: »Izvjestaji isusovačkih misionara iz XIX. st.«: 123; Damir Zorić, »Način života u istočnoj Hercegovini sredinom XIX stoljeća«: 111; J. Čapo: »Sezonske varijacije demografskih pokazatelja«: 121.

⁴³⁸ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 149.

⁴³⁹ M. Gjurašić, M. Fulurija i N. Vekarić: »Zakašnjela demografska tranzicija: stanovništvo Lisca«: 352.

⁴⁴⁰ M. Šunjić, »Stanovništvo Rogotina«: 369-370.

⁴⁴¹ N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala I*: 276-277.

⁴⁴² S. Krivošić, *Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*: 59; Tihana Luetić: »Demografska analiza stanovništva grada Samobora od kraja 18. stoljeća do 1857. godine«, *Zbornik odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 21 (2004): 222-223

⁴⁴³ Po jedan slučaj zabilježen je 1759, 1777, 1806, 1817, 1822, 1828, 1834. i 1864. godine, a nijedan 1755, 1756 i 1840. godine.

godišnje, zabilježena je u deset navrata, a nijedna u pet navrata.⁴⁴⁴ U istraživanom razdoblju broj umrlih muškaraca je u 75 godina bio veći nego broj umrlih žena, dok je broj žena bio veći u 39 godina, a podjednaka smrtnost među spolovima zabilježena je u 15 godina. Istražujući spolnu strukturu umrlih po desetogodišnjim razdobljima primjećuje se da je kretanje smrtnosti bilo ujednačeno kod oba spola. Tijekom 18. stoljeća smrtnost žena je tek neznatno veća nego kod muškaraca, da bi se taj odnos izmijenio tijekom 19. stoljeća. U preostalim desetogodišnjim razdobljima smrtnost žena bila je veća samo u dva razdoblja (1834-43 i 1884-93), a u ostalim je prevladavala veća smrtnost muškaraca (tablica 68, grafikon 25).

Župnici su prilikom upisivanja pokojnika u matice nerijetko unosili netočne podatke o njegovoj dobi, te su ne poznajući točnu dob upisivali približnu dob pokojnika. Zbog toga je trebalo izvršiti analizu upisa svakog pokojnika, te na temelju matice krštenih utvrditi njihovu točnu dob prilikom smrti.⁴⁴⁵ Prosječna doživljena dob stanovništva župe Gradac iznosila je 38,12 godina, te je stanovništvo bilo starije u usporedbi sa stanovništvom župa Ravno (36,94 godine)⁴⁴⁶ i Rogotin (33,62).⁴⁴⁷ Muškarci su u pravilu bili stariji od žena, te su u prosjeku imali 39,21 godinu, dok su žene imale 36,83 godine. Razlog tako niskog prosjeka je visoka smrtnost dojenčadi i male djece. Izuzme li se dojenčad iz ukupnog broja umrlih, prosječna dob stanovništva povećala bi se za pet godina, te bi iznosila 43,97 godina. Muškarci (45,07 godina) su i u tom slučaju bili stariji od žena (42,53 godine). Ako se izuzme i sljedeća rizična skupina, djeca do četiri godine, prosječna dob bi ponovno porasla za pet godina, te bi iznosila 48,88 godina. Dobna razlika između muškaraca i žena se u tom slučaju pak smanjila, te su muškarci u prosjeku imali 50,53 godine, a žene 49,07 godina. Na kraju izuzimanjem i treće rizične skupine, žena u fertilnoj dobi od 20 do 39 godine, ukupna prosječna dob rasla je na 52,4 godine, a time i dob žena na 55,41 godinu. Povećanje prosječne dobi stanovništva može se prikazati i na primjerima desetogodišnjeg razdoblja.⁴⁴⁸ Tako je prosječna dob s 28,30 godina koliko je zabilježena u razdoblju od 1764. do 1773. godine porasla za pet godina u drugoj polovici 19. stoljeća (1874-83), te je iznosila 33,06 godina. Početkom 20. stoljeća,

⁴⁴⁴ Po jedan slučaj zabilježen je 1756, 1806, 1818, 1824, 1828, 1830, 1849, 1863, 1865-1866, a nijedan 1760, 1826, 1834, 1852. i 1864. godine.

⁴⁴⁵ Kod 95 slučajeva (39 muškaraca i 56 žena), što je 4,55% od ukupnog broja slučajeva, nije se mogla utvrditi točna dob prilikom smrti.

⁴⁴⁶ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 150.

⁴⁴⁷ M. Šunjić, "Stanovništvo Rogotina": 371.

⁴⁴⁸ Treba uzeti u obzir da zbog neažurnog vođenja matice nedostaje dio upisa za pojedina razdoblja. Primjerice za razdoblje 1834-1843 zabilježeno je tek 16 slučajeva u kojima je prosječna dob iznosila nevjerojatnih 46,63 godine bez ijednog slučaja smrti dojenčadi. Zbog tog razloga u ovoj analizi koristit će se tri desetogodišnja razdoblja (1764-1773, 1874-1883, te 1904-1913) s nešto brojnijim uzorkom.

1904-13, doživjela je još veći porast, te je stanovništvo u prosjeku živjelo 45,33 godine. Navedeni rezultati pokazatelj su činjenice da je smanjenje smrtnosti dojenčadi uzrokovalo produljenje životnog vijeka stanovništva župe Gradac. Razlog tome je što su tijekom čitavog istraživanog razdoblja dojenčad i djeca do četvrte godine predstavljali dobne skupine s najvećim postotkom smrtnosti. Pritom je smrtnost muške djece (12,59%) bila nešto izraženija u odnosu na smrtnost ženske djece (11,44%) (tablica 69, 70, grafikon 26, 27).

Pomnija analiza smrtnosti dojenčadi pokazala je da je više od polovice (66,16%) dojenčadi umrlo u periodu od navršenog jednog do 11. mjeseca života. U razdoblju od 7. do 29. dana života umrlo ih je 20,53%, dok je najmanja smrtnost zabilježena u prvih šest dana (13,31%). Promatrajući udio u ukupnoj godišnjoj smrtnosti, najveći postotak dojenčadi (40,91% ili devet slučajeva) umro je 1775. godine, dok je brojčano najviše smrti zabilježeno 1902. godine, kad je umrlo ukupno 12 dojenčadi, što je bilo nešto više od trećine ukupne smrtnosti te godine (38,71%) (tablica 71, grafikon 28). Nedostatak matica, odnosno nepostojanje kontinuiranog upisivanja uzroka smrti prije 1913. godine onemogućuje utvrđivanje razloge tako visoke smrtnosti. Primjerice najveća smrtnost dojenčadi u župi Ravno (33,33%) zabilježena je upravo 1900. godine. Kao uzrok smrti u maticama se navodila *slabost*, iako je vjerojatno bila riječ o nekoj nepoznatoj epidemiji.⁴⁴⁹ Može se samo posumnjati da je ista ili slična bolest pogodila i župu Gradac dvije godine kasnije. Smrtnost dojenčadi u Hrvatskoj u razdoblju 1831-69 bila je viša nego u župi Gradac, i iznosila je oko 23%, dok je slično kretanje smrtnosti zabilježeno u župi Ravno (14,86%) i Ponikvama (oko 15%).⁴⁵⁰

Promatra li se kretanje smrtnosti pojedinih dobnih skupina po desetogodišnjim razdobljima, očituje se da je u drugoj polovici 19. stoljeća (1874-83) prvo došlo do izrazitog povećanja udjela smrtnosti osoba starijih od 50 godina, te blagog porasta kod osoba između 15. i 49. godine života. Potom je krajem 19. stoljeća (1884-93) uslijedio pad broja smrtnosti djece od 1. do 4. godine, da bi tek početkom 20. stoljeća (1904-13) došlo do značajnijeg pada smrti dojenčadi. Jedino je u dobnj skupini od 5. do 14. godine tijekom čitavog razdoblja udio bio niži od 10% (tablica 72, grafikon 29). Za zaključiti je da je tranzicija mortaliteta u župi

⁴⁴⁹ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 151.

⁴⁵⁰ N. Vekarić, *Stanovništvo Pelješca I*: 94; M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 151.

Gradac, kao i u Hrvatskoj, a za razliku od zapadne Europe, započela produljenjem životnog vijeka, a ne smanjenjem smrtnosti dojenčadi.⁴⁵¹

3.3.4. Uzroci smrti

U gradačkim maticama uzroci smrti redovito su se počeli upisivati tek od 1913. godine. Dotadašnja praksa župnika bila je upisivati samo one slučajeve za koje su smatrali da ih je važno istaknuti, pa su najčešće upisivane osobe koje su umrle nasilnom smrću ili kao posljedica epidemije. Ukupno je u maticama zavedeno 347 slučajeva u kojima je zabilježen nekakav uzrok smrti, što je tek 16,62% svih slučajeva. Budući da pokojnike prilikom smrti nisu pregledale stručno osposobljene osobe (liječnici ili mrtvozornici), već su župnici na temelju izjava pokojnikove rodbine ili pak na temelju vlastitih zaključaka upisivali uzroke smrti. Zbog toga zapisane uzroke smrti u većini slučajeva treba uzeti s velikim obzirom.⁴⁵² Ipak, koliko god pojedini slučajevi bili upitni, predstavljaju jedinu moguću informaciju o smrti pojedinca. U pojedinim slučajevima gotovo se sa sigurnošću može utvrditi točnost uzroka smrti, a to se ponajprije odnosi na slučajeve nasilne smrti i pogibije. Među takve uzroke također se ubraja zabilježenih šest slučajeva utapanja, dva slučaja frakture glave i vrata kao posljedica pada, te tri slučaja smrti uslijed udara groma.

Kada se govori o uzrocima smrti, za istraživače su možda najzanimljiviji podaci o epidemijama. Prva, u maticama, zabilježena epidemija kuge poharala je župu Gradac 1764. godine. Ista je kuga tijekom 1763. godine pogodila Mostar, Ljubinje, Gacko i Nevesinje, a 1764. i 1765. godine zabilježena je u Popovu polju, Mostaru, Stocu, Ljubinju i okolici Trebinja, Herceg Novog i Nikšića, te je prestala 1766. godine.⁴⁵³ Ova je kuga u župi Gradac, u razdoblju od 8. veljače do 16. travnja odnijela ukupno šest života (30,77% ukupnog broja umrlih te godine), a prema maticama pogodila je samo rubni dio župe, naselje Hutovo (tablica 73).⁴⁵⁴ Ne može se sa sigurnošću utvrditi jesu li to bile i jedine žrtve kuge u župi Gradac, jer

⁴⁵¹ Jakov Gelo, »Kretanje ukupnog stanovništva Hrvatske«, u. Jakov Gelo, Anđelko Akrap i Ivan Čipin, *Temeljne značajke demografskog razvoja Hrvatske*, Zagreb: Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti RH, 2005: 60.

⁴⁵² Primjerice, prilikom smrti Stane Pažin 22. kolovoza 1768. godine, župnik nije znao ustanoviti uzrok smrti, tek je napisao "Stomachi vomitum non poutit", pa tek se može nagađati da se u tom slučaju možda radilo o nekoj crijevnoj bolesti.

⁴⁵³ V. Miović, *Na razmeđu*: 118.

⁴⁵⁴ Umrla su dva muškarca i četiri žene, sve članovi triju hutovskih obitelji Konjevod, Raič i Mustapić. Vidi: *MUŽG 1754-1845*: f. 144.

je još 12. listopada iste godine župnik u matici upisao da nije mogao udijeliti sakrament posljednjeg pomazanja 16-godišnjoj Ani Curić iz Graca, zbog straha od kuge.⁴⁵⁵

Sljedeća, ujedno i posljednja, epidemija kuge pogodila je župu Gradac 1815. i 1816. godine. Kuga se prvo tijekom siječnja 1815. godine pojavila na jugoistočnim granicama župe, u naselju Drijen,⁴⁵⁶ te se tijekom veljače i ožujka proširila prema Zelenikovcu na sjeveroistoku. Potom je uslijedilo njeno širenje prema samom centru župe, pa je u travnju zahvatila Hotanj, a zatim i sam Gradac, te Dubravicu. Posljednja žrtva kuge bio je Filip Begić iz Graca, koji je od kuge preminuo 20. lipnja 1816. godine u Gabeli.⁴⁵⁷ Tijekom 1815. godine od posljedica kuge preminulo je 11 osoba (osam muškaraca i tri žene), a 1816. godine devet osoba (sedam muškaraca i dvije žene), što je u obje godine bio 100% udjel od ukupnog broja umrlih (tablica 73). Kuga se iz brdskih dijelova župe proširila prema njenom središtu, ali čini se da su pojedini dijelovi župe (Hutovo i Prapatnica na sjeveru, Dobrovo na zapadu, te sva naselja južno od Babina Dola i Moševića) ostali pošteđeni njenog širenja zbog same izoliranosti i loše prometne povezanosti među naseljima. Najviše, sedam (35%) osoba umrlo je u samom Gracu. Zbog neažurno vođenih matrica postavlja se pitanje je li realno prikazan broj umrlih osoba, budući da je u župi Ravno od iste epidemije umrla 181 osoba.⁴⁵⁸

Dok je epidemija kolere 1855. godine u maticama župe Gradac ostala gotovo neprimijećena,⁴⁵⁹ najviše je ljudi pokosila epidemija španjolske gripe 1918. godine, kad je u nešto više od dva mjeseca umrlo 43 ljudi (36,75% umrlih te godine). Prvi slučaj zabilježen je krajem rujna, kad je istovremeno zahvatila čitavi prostor župe, i gotovo ravnomjerno pogodila oba spola (23 žene i 20 muškaraca).

Osim epidemija, treba istaknuti i značajan broj slučajeva nasilne smrti u župi Gradac.⁴⁶⁰ Ukupno je na takav način život izgubilo 29 osoba, što je možda na prvi pogled predstavljalo tek neznatan udio u ukupnoj smrtnosti (1,39%). Njihova važnost leži u činjenici da pomažu u rasvjetljavanju političkih događaja u župi Gradac, ali i na širem prostoru. Početkom 19. stoljeća, čitavo se područje župe našlo usred sukoba među braćom Rizvanbegović, osmanlijskim upraviteljima ovog dijela Hercegovine. Krajem ljeta 1807. godine hutovski kapetan Hadži Mehmed-beg (poznatiji pod nazivom Hadži-beg) našao se pod

⁴⁵⁵ MUŽG 1754-1845, f. 145.

⁴⁵⁶ Prva žrtva bio Petar Pavlović Krmek, koji je umro 10. siječnja. Vidi: MUŽG 1754-1845: f. 179.

⁴⁵⁷ MUŽG 1754-1845: f. 182.

⁴⁵⁸ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 154-155.

⁴⁵⁹ Zabilježena su samo dva smrtna slučaja u studenom te godine, jedan u Broćancu, a drugi u Prapatnici.

⁴⁶⁰ Budući da je nemoguće utvrditi je li pojedina osoba poginula u borbi, ili je pak ubijena, primjerice u činu razbojstva, svi su takvi slučajevi svedeni pod zajednički nazivnik nasilne smrti.

opsadom svoje polubraće u Hutovu, te mu je upomoć u nekoliko navrata priskočila i saveznička francuska vojska.⁴⁶¹ Pod hutovskom utvrdom razvilo se više otvorenih sukoba, a matice umrlih su u razdoblju od 20. kolovoza 1807. do 19. ožujka 1808. zabilježile šestoricu poginulih s područja župe Gradac, ne otkrivši na čijoj su se strani poginuli borili.⁴⁶² Još veći broj poginulih osoba zabilježen je u vrijeme Hercegovačkog ustanka (1875-78), kad su matice u razdoblju od 1. kolovoza 1875. do 15. kolovoza 1876. godine zabilježile ukupno 12 slučajeva pogibije.⁴⁶³ Prve, a ujedno i najstarije žrtve bili su 75-godišnji Josip Kužić i 69-godišnja Cvijeta Šagarjelo u Moševićima. Muškarci su češće bili žrtve ubojstava u župi Gradac, ubijeno ih je ukupno 27, naspram tek dva slučaja pogibije žena (tablica 74).

Osim navedenih, u drugom desetljeću 20. stoljeća matice bilježe i sljedeće uzroke smrti: starost, slabost, ludilo, nerv (nervna bolest), kašalj, prehlada (nahlada), glavobolja, naravna bolest, upala pluća, upala mozga, vodena bolest, reuma, posljedica teškog poroda, nagla smrt, TBC, sušica, zaduha, astma, srdobolja, skrlet, padavica, dječja bolest, plućni katar, želučani katar, tifus i ognjica.

3.3.5. Distribucija umrlih po mjestu smrti

Na prostoru župe Gradac umrlo je ukupno 1.998 ljudi (95,69%) dok ih je 90 (4,31%) umrlo izvan župe. Najviše ljudi preminulo je u Gracu (14,27%), Hutovu (11,69%) i Hotnju (7,85%), dok su oni umrli izvan župe Gradac u najviše slučajeva umrli u Imotici (0,67%), te Topolom (0,29%) i Morinama (0,29%) (tablica 75).⁴⁶⁴

⁴⁶¹ Hörmann Kosta, »Hadži begova kula u Hutovu«, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 2 (1890): 165-175.

⁴⁶² Trojica ubijenih bili su iz Moševića, dvojica iz Broćanca, te jedan s Hotnja.

⁴⁶³ Upisi ubijenih osoba tijekom Hercegovačkog ustanka omogućuju i praćenje kretanja osmanlijske vojske kroz područje župe Gradac. Tako je između ostaloga gradački župnik don Mijo Jerinić prilikom pogibije Martina Obada u Prapatnici 29. rujna 1875. godine zapisao da su pokojnika ubili Turci, te su mu odrubili glavu bez koje je i pokopan: "interfectus a Turcis... sepultus in loco sine capite". Vidi: *MUŽG 1845-1912*: 60.

⁴⁶⁴ Župnici su u 7 slučajeva (0,34%) smrti planišlara, kao mjesto smrti naveli *in montibus*, te se može samo pretpostaviti da se radi o Morinama, Planinici ili Busovači, uobičajenim odredištima planišlara.

4. STRUKTURE STANOVNIŠTVA

4.1 Strukture stanovništva na dan 31. prosinca 1765. i 31. prosinca 1855. godine

Mali broj sačuvanih i pouzdanih izvora, prije nastanka službenih popisa stanovništva, onemogućavao je detaljnija istraživanja struktura stanovništva, ne samo područja župe Gradac, nego i šireg područja Trebinjsko-mrkanske biskupije. Knjige Stanja duša župe Gradac iz druge polovice 18., te druge polovice 19. stoljeća pripadaju skupini tih iznimno vrijednih, sačuvanih izvora. Starije Stanje duša je u prvotnim istraživanjima datirano u 1745. godini, a prvi ga je Ivica Puljić, na temelju usporedbi upisa u Stanje duša i matice okvirno smjestio u 1763. godinu.⁴⁶⁵ Dodatni argument toj pretpostavci predstavlja i rukopis kojim je knjiga pisana, a pripadao je gradačkom župniku Josipu Pažinu, koji je na službu u Gracu imenovan 18. lipnja 1763. godine.⁴⁶⁶ Te iste godine započeta je i nova matica umrlih. Na temelju detaljnijeg pregleda upisa rođene djece uz pomoć matice rođenih, te usporedbe rukopisa i tinte kojom je pisano, može se zaključiti da je navedeno Stanje duša nastalo neznatno kasnije, to jest negdje u veljači ili ožujku 1765. godine.⁴⁶⁷ Popis se u dva navrata naknadno popunjavao, tako da posljednji upisi potječu zapravo s kraja 18. i početka 19. stoljeća.⁴⁶⁸ Pisan je narativnim stilom, latinskim jezikom, te je župnik ostavljao prostora za upisivanje novih članova obitelji, te napomena o pojedincima. Kako župnik nije upisivao dob stanovništva, svi su se podaci trebali provjeriti pomoću podataka iz matica, te drugih vrsta izvora.

⁴⁶⁵ Koliko je poznato ovaj je izvor za svoja istraživanja prvi koristio Vlajko Palavestra. On spominje da ga je "Don Đuro Kulaš, upravitelj gradačke župe, koji mi je sve župske knjige ljubazno stavio na raspolaganje, obavijestio me je da spomenuti popis pripada generaciji iz 1745 godine". Vidi: V. Palavestra, »Porijeklo stanovništva«: 98. Kasnije su Palavestrino datiranje u svojim radovima preuzeli Đuro Kriste i Marijan Sivrić. Vidi primjerice: Đ. Kriste: »Usmena tradicija o porijeklu, razvoju i kretanju rodova na području Trebimlje i Cicine«: 158; M. Sivrić: *Migracije iz Hercegovine na dubrovačko područje*: 199. Sljedeći iskorak u datiranju napravio je Stjepan Batinović. On je prilikom svojih istraživanja stanovništva župe Gradac naveo da je "Stanje Duša' župe Gradac, napravljeno i vođeno od 1750. pa do 1800. poprilično...". Vidi: *Dumo i njegov narod. Vjesnik župe Hrasno-Hercegovina* 19 (1974): 12. Kao što je spomenuto, Ivica Puljić ga je prvi preciznije datirao, pa je vrijeme nastanka Stanja duša pomaknuo za dvadeset godina. U svojim je radovima s oprezom upozoravao da za definitivno utvrđivanje godine nastanka treba provesti dodatna istraživanja. Vidi: I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 57; I. Puljić, »Neum, povijesna domovina Hrvata«: 84.

⁴⁶⁶ M. Krešić, »Svećenici na službi i rodnom iz župe Gradac«: 82.

⁴⁶⁷ Dva granična upisa predstavljaju Miho Mustapić, sin Mata i Katarine Zvone iz Hutova, rođen 7. veljače 1765. godine. Usporede li se rukopisi primjećuje se da je sve osobe rođene do tog datuma u Stanju duša pisala jedna ruka, dok su osobe rođene poslije 28. ožujka 1765. godine, kad je rođen Andrija Pavlović, sin Nikole i Vide Matić s Hotnja, pisane naknadno. Dakako to nužno ne znači da isti župnik nije mogao svega nekoliko godina kasnije upisati nove podatke, budući da se Josip Pažin zadržao u Gracu do 17. studenog 1776. godine. Usporedi SAŽG 1765: 2 (za Miha Mustapića), 82 (za Andriju Pavlovića).

⁴⁶⁸ I. Puljić, »Neum, povijesna domovina Hrvata«: 84.

Oko datiranja drugog sveska nije bilo dileme budući da je sam autor⁴⁶⁹ na naslovnici napisao da ga je sastavio 1855. godine.⁴⁷⁰ Za razliku od ranijeg sveska ovaj je pisan talijanskim jezikom po rubrikama.⁴⁷¹ Iako je bilo za očekivati da će ovo Stanje duša biti bogatije i opširnije informacijama od ranijeg, to nije slučaj. Budući da je župnik iste godine stupio na službu primjećuje se njegovo nedovoljno poznavanje obitelji, pa iako se koristio maticama, učinio je veći broj genealoških pogrešaka. Uzme li se u obzir da matice s kraja 18. i prve polovice 19. stoljeća nisu vođene ili su pak vođene neredovito, postaje jasno zašto je ovaj svezak siromašniji od prethodnog. Kao i kod ranijeg Stanja duša primjećuje se da je u barem dva navrata knjiga nadopunjavana. Prva dopuna zasigurno je bila u vrijeme župnika Uccelinija do 1860. godine, dok su kasniji upisi nastali početkom 20. stoljeća.⁴⁷² Zbog neuredno vođene knjige Stanja duša i nemogućnosti provjere podataka u maticama, izostale su pojedine analize za 1855. godinu, u odnosu na 1765. godinu, a to se u prvom redu odnosi na dobnu strukturu. Za samo istraživanje obiju godina uzeto je stanje stanovništva na dan 31. prosinca.⁴⁷³

4.1.1 Dobna i spolna struktura stanovništva 1765. i 1855. godine

Demografska znanost prema klasifikaciji švedskog demografa Gustava Sundbärga razlikuje tri dobne strukture po kriteriju fertilitnosti, ovisne o odnosu između dječjeg kontingenta (0-14 godina) i kontingenta praroditelja (50 i više godina). Progresivni tip karakterističan je za ranu fazu procesa demografske tranzicije. Njega karakterizira visoki udio dječjeg kontingenta koji uvelike nadmašuje udio kontingenta praroditelja. Prijelazni ili stacionirani tip karakterizira izjednačavanje spomenutih dviju dobnih kategorija, dok u

⁴⁶⁹ Autor ovog Stanja duša bio je fra Lujo Uccellini Tice OFM (1822.-1898.), koji je djelovao u župi Gradac kao apostolski misionar i župnik od 1855. do 1860. godine. Vidi: M. Krešić, »Svećenici na službi i rodnom iz župe Gradac«: 86.

⁴⁷⁰ Potpuni naslov glasi: *Stato delle anime della Parrocchia di Gradac in Erzegovina compilato dal P. Luigi Uccellini missionario Apostolico dell' Ordine Serafico 1855.*

⁴⁷¹ Rubrike su s lijeva na desno bile ime i prezime, datum rođenja, pričesti, krizme, vjenčanja i smrti, a posljednja rubrika je ostavljena za napomene.

⁴⁷² Vidi primjerice upise za obitelj Matuško i Kraljić na Moševićima, *SAŽG 1855*: 327, 343.

⁴⁷³ Prilikom ovog istraživanja korištena je metodologija kojom se koristio Nenad Vekarić u svojim istraživanjima stanovništva Pelješca, Lastova i Konavala (u koautorstvu s N. Kapetanićem). Upravo su podaci o strukturama stanovništva u tim mikrocjelinama korišteni za usporedbu s podacima dobivenim u ovoj analizi. Vidi: N. Vekarić, *Stanovništvo poluotoka Pelješca I*: 107-121; Nenad Vekarić, »Mijene dobnih struktura u procesima demografske tranzicije (dubrovački primjeri)«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 35 (1997): 109-149; N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala sv. I*: 285-395.

posljednjem regresivnom tipu, završnoj fazi demografske tranzicije udio praroditelja nadmašuje dječji kontingent.⁴⁷⁴

Prema toj vrsti klasifikacije može se ocijeniti da je 1765. godine u župi Gradac dobna struktura bila najbliža progresivnom tipu zato što je omjer dječjeg kontingenta (37,64%) i kontingenta praroditelja (13,03%) iznosio 3:1 (tablica 76). Dječji kontingent je bio najviše podložan demografskim krizama, dok je s druge strane udio praroditelja rastao što je kriza bila jača i bliža svome vrhuncu. Čini se da kuga koja je godinu dana ranije poharala susjednu župu Dubrave, te koja je okrnula sjeverni dio župe Gradac u Hutovu, nije previše utjecala na stanovništvo župe Gradac, što daje dodatnu potvrdu da nije uzrokovala dublju demografsku krizu u čitavoj župi. Dok su se na području Dubrovačke Republike slični trendovi u dobnoj strukturi mogli pratiti gotovo stotinu godina ranije, u Hrvatskoj je približna dobna struktura župi Gradac zabilježena 1780. godine.⁴⁷⁵

Ipak takva vrsta klasifikacije po dobnim skupinama možda i nije adekvatna za 18. stoljeće. Kao što je to u svojim istraživanjima ustvrdio Nenad Vekarić, za ovakvu vrstu istraživanja prikladnija bi bila klasifikacija po kriteriju radne dobi, budući da je u 18. stoljeću već devetogodišnje dijete bilo radno sposobno, dok su četrdesetogodišnjaci već smatrani starcima. On smatra da bi trebalo uvrstiti još jedan raniji tip dobne strukture, predtranzicijski stacionirani tip, koji bi prethodio procesu demografske tranzicije.⁴⁷⁶ Uzme se li u obzir da u drugoj polovici 18. stoljeća župa Gradac zasigurno nije ušla u tranzicijsko razdoblje jer još nije došlo do smanjenja stope mortaliteta, ni produljenja životne dobi, a zbog visokih stopa nataliteta dječji kontingent još je uvelike nadmašivao kontingent praroditelja, onda zasigurno i njeno stanovništvo po dobnoj strukturi pripada predtranzicijskom tipu. Također, krajem 17. i početkom 18. stoljeća demografske krize uvelike su utjecale na demografsku sliku župe Gradac, te je njeno stanovništvo tim krizama bilo još podložnije nego stanovništvo obližnje Dubrovačke Republike. Primijeni li se Vekarićeva klasifikacija na župu Gradac očito je da je dječji kontingent nešto niži (28,26%), ali je u odnosu 2:1 s kontingentom praroditelja (14,49%) (tablica 77). Budući da je na dubrovačkom području došlo do izjednačavanja, a i prevage praroditeljskog kontingenta, može se utvrditi postojanje predtranzicijskog

⁴⁷⁴ Nenad Vekarić, »Mijene dobnih struktura«: 111.

⁴⁷⁵ U Lisicu je 1673. godine dječji kontingent iznosio 34,36%, dok je kontingent praroditelja iznosio 23,52%. Istovremeno u Pridvorju odnos je iznosio 31,66% na prema 17,39% u korist dječjeg kontingenta. S druge strane u Hrvatskoj je 1780. dječji kontingent iznosio 39%, a kontingent praroditelja bio je niži u odnosu na župu Gradac, te je iznosio 9,80%. Vidi: N. Vekarić, »Mijene dobnih struktura«: 118.

⁴⁷⁶ N. Vekarić, »Mijene dobnih struktura«: 116; N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala sv. I*: 378-379.

progresivnog tipa u župi Gradac, što bi zapravo predstavljalo još jedan stupanj ranije u odnosu na predtranzicijski stacionirani tip zabilježen u Dubrovačkoj Republici već u 17. stoljeću.⁴⁷⁷

Dobna struktura stanovništva može se mjeriti i prema Rossetovoj klasifikaciji, kojom se računa koeficijent starosti, to jest udio osoba u dobi od 60 i više godina. Prosječna starost rasla je u kriznim, a padala je u razdobljima pozitivnih demografskih trendova.⁴⁷⁸ Prema toj klasifikaciji koeficijent starosti iznosio je 6,58, što je predstavljalo mlado stanovništvo pogotovo u usporedbi sa stanovništvom dubrovačkog kraja (tablica 78). Tako je primjerice u Lisicu 1673. koeficijent starosti iznosio visokih 13,29, dok je u Trstenici na Pelješcu 1751. godine bio 10,2. Jednak koeficijent starosti kao u župi Gradac zabilježen je tek polovicom 1857. godine u Slavoniji (Požega 6,6 i Osijek 6,2), te u Rijeci (6,6). Tako nizak koeficijent starosti u župi Gradac uzrokovan je ponajviše zbog ratnih zbivanja u prvoj polovici 18. stoljeća, koji su uzrokovali demografsku krizu, da bi po njihovu završetku uslijedio blagi demografski oporavak.

Prosječna starost stanovništva u župi Gradac 1765. godine iznosila je 24,32 godine, dok je među spolovima razlika u dobi tek neznatno varirala od ukupnog prosjeka. Muškarci su u prosjeku bili stari 24,44 godine, dok su žene bile nešto mlađe, 24,20 godina (tablica 79, grafikon 30 i 31).

Analiza spolne strukture stanovništva župe Gradac pokazala je da je 1765. godine udio žena (52,74%) u ukupnom broju stanovništva bio veći od udjela muškaraca (47,26%), što je također vjerojatna posljedica ratnih stradavanja tijekom 18. stoljeća, u kojima su muškarci bili učestaliji sudionici (grafikon 32). Devedeset godina kasnije (1855.) došlo je do promjene u spolnoj strukturi, pa su muškarci s 51,59% činili većinu, dok je udio žena iznosio 48,41% (grafikon 33).

Iako je zbog stalnog rađanja većeg broja muške u odnosu na žensku djecu bilo očekivano da će stopa maskuliniteta biti iznad 1000, kao što je to slučaj u većini zemalja, to u župi Gradac ipak nije bio slučaj.⁴⁷⁹ Štoviše, stopa maskuliniteta bila je izrazito niska, iznosila je tek 896 muškaraca na 1000 žena, dok je s druge strane stopa feminiteta iznosila visokih

⁴⁷⁷ Tako je primjerice na Lastovu 1730. godine bila obrnuta situacija, gdje je kontingent praroditelja u odnosu na dječji kontingent iznosio 1,65:1. Godine 1673. u župama Pridvoje i Lastovo odnos između ta dva kontingenta bio je gotovo podjednak, dok je u župi Lisac bio tek neznatno veći u korist praroditeljskog kontingenta. Vidi: N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala sv. I*: 393

⁴⁷⁸ N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala sv. I*: 377; Alica Wertheimer-Baletić, »Starenje stanovništva kao svjetski proces«, *Rad HAZU* 47 (2009): 115.

⁴⁷⁹ J. Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj*: 202.

1115 žena na 1000 muškaraca (tablica 80). Sličan odnos među koeficijentima zabilježen je 14 godina ranije i u Trstenici na Pelješcu gdje je koeficijent feminiteta (1.011) bio nešto veći od koeficijenta maskuliniteta (989).⁴⁸⁰ U gotovo svim zemljama koeficijent maskuliniteta posebno je izražen i visok u predfertilnom kontingentu (0-14 godina) upravo zbog rađanja većeg broja muške djece. U župi Gradac taj je koeficijent maskuliniteta iznosio tek 931, a slično stanje zabilježeno je primjerice u konavoskoj župi Pridvorje, ali tek 1880. godine, kad je koeficijent maskuliniteta predfertilnog kontingenta iznosio 985.⁴⁸¹ U odrasloj dobi (15-49) nerazmjer odnosa muškaraca i žena bio je još izraženiji, pa je koeficijent maskuliniteta iznosio tek 849 muškaraca na 1000 žena, dok je koeficijent feminiteta bio izrazito visok, te je iznosio 1177. Još veća razlika zabilježena je u Konavlima, pa je tako u Pridvorju 1673. godine koeficijent feminiteta iznosio 1421, a u Cavtatu 1830. godine čak 1447 žena na 1000 muškaraca. Do izjednačavanja odnosa muškaraca i žena došlo je tek u praroditeljskoj dobi (50 i više godina). Koeficijent maskuliniteta je i dalje bio niži, iznosio je 981, a feminiteta 1.018. Kao odraz odnosa u spolnoj strukturi koeficijent maskuliniteta je 1855. godine iznosio 1.065, što je potvrda je došlo do "normalizacije" u spolnoj strukturi, dok je koeficijent feminiteta iznosio 938. Gotovo identični koeficijenti zabilježeni su u župi Pridvorje 1831. godine (tablica 81).⁴⁸²

4.1.2. Struktura domaćinstava 1765. i 1855. godine

Struktura i veličina domaćinstava uvelike je bila ovisna o političkim, gospodarskim, te demografskim promjenama u određenom prostoru. Na području župe Gradac tijekom 18. i 19. stoljeća prevladavao je model proširenih obitelji, odnosno za pojedina se domaćinstva može utvrditi da su živjeli u zadrugama.⁴⁸³ Takav model sasvim je razumljiv za područja kao što je župa Gradac, u kojima su gospodarske osnovice bile ratarstvo i stočarstvo, pa je obitelj predstavljala ne samo društveni, nego i gospodarski temelj.

⁴⁸⁰ N. Vekarić, *Stanovništvo poluotoka Pelješca I*: 111.

⁴⁸¹ N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala sv. I*: 380.

⁴⁸² N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala sv. I*: 394.

⁴⁸³ U župi Gradac gotovo jednako su bili zastupljeni modeli vertikalno proširene obitelji (gdje su roditelji stanovali s više sinova) i lateralno proširene obitelji (gdje su oženjena braća nastavila zajednički živjeti u istom domaćinstvu).

4.1.2.1. Broj članova u domaćinstvu 1765. i 1855. godine po naseljima župe Gradac

Ukupno je u župi Gradac 1765. godine bilo popisano u 82 domaćinstva 821 stanovnik, što je prosječno iznosilo 10,01 članova po domaćinstvu. Od svih naselja župe Gradac najveći je prosjek zabilježen u Broćancu, gdje je iznosio 15,33 člana, a najmanji u Dužima gdje je po domaćinstvu u prosjeku živjelo tek 4,75 osoba (tablica 82).

Najviše domaćinstava (10) imalo je devet članova, a 57,32% domaćinstava sastojalo se do devet članova. Deset i više članova imalo je 37,81% domaćinstava, a 4,87% njih imalo je 20 i više članova. Najveći broj članova u domaćinstvu zabilježen je u Prapatnici, gdje je u obitelji Butigan popisano ukupno 36 članova, a u kući Matića u Broćancu 26 članova.⁴⁸⁴ U usporedbi sa susjednim područjima taj je prosjek izrazito velik. Tako je primjerice 1733. godine u župi Trebinja prosječan broj članova po domaćinstvu iznosio 7,33, dok je iste godine u župi Ravno bio 7,70. Župa Gradac je već i tada bilježila veći prosjek, 10,51 članova po domaćinstvu, dok se tridesetak godina kasnije taj prosjek tek neznatno smanjio. Na obližnjem Pelješcu, u Trstenici je 1751. godine prosječno živjelo tek 6 članova, a u Konavlima je prosjek 1673. godine bio još niži (4,83 člana po domaćinstvu). Obližnje Dubrovačko primorje 1807. godine bilježilo je samo 6,27 članova po kućanstvu.⁴⁸⁵ Unatoč smanjenju broja stanovnika i prosječnog broja članova župe Gradac u odnosu na 1733. godinu ipak se može govoriti o pozitivnim prirodnim demografskim kretanjima, budući da je upravo u prvoj polovici 18. stoljeća veliki dio stanovništva emigrirao (najvećim dijelom prema Neretvi), a prirodni procesi su uspjeli nadoknaditi te gubitke. Ovako veliki prosjek dodatni je pokazatelj tih pozitivnih prirodnih demografskih kretanja, koja su uslijedila u drugoj polovici 18. stoljeća, a prethodila su samom procesu demografske tranzicije.

Prosječni broj članova domaćinstava počeo se smanjivati već u prvoj polovici 19. stoljeća, pa je prema sačuvanim izvještajima 1829. godine iznosio 7,82, 1838. godine 7,39, da bi 1855. godine u domaćinstvima živjelo prosječno 7,10 osoba. Te je godine popisano ukupno 1.257 stanovnika i 177 kuća. Najveći prosjek zabilježen je na Drijenu gdje je prosječno 21,25 osoba živjelo u domaćinstvu, a najniži prosjeci od pet članova po domaćinstvu zabilježeni su

⁴⁸⁴ U oba slučaja radilo se o kućama koje su ostale nepodijeljene te su braća ostala živjeti zajedno. Tako su kuću Butigana nastavala tri brata, te njihov prvi rođak, dok su u kući Matića zajednički živjela tri brata. Upravo je slučaj obitelji Butigan jedan od najboljih primjera obiteljske zadruge u župi Gradac.

⁴⁸⁵ M. Krešić: *Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije*: 448-451; M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 216; N. Vekarić, *Stanovništvo poluotoka Pelješca I*: 112; N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala sv. I*: 301-303.

u Prapratnici i Kiševu (tablica 83).⁴⁸⁶ Za razliku od devedeset godina ranije najveći broj domaćinstava (27) brojalo je šest članova, a čak 67,80% domaćinstava imalo je do sedam članova. Broj domaćinstava s deset i više članova se prepolovio, te ih je zabilježeno tek 18,10%. U susjednim hercegovačkim župama Ravnom i Trebinji 1842. godine prosjek je bio neznatno više, te je iznio 7,42 i 7,23. Godine 1851. u Ravnome se domaćinstvo sastojalo od prosječno 7,46 članova.⁴⁸⁷ Prosječan broj članova domaćinstava ostao je gotovo nepromijenjen sve do kraja 19. stoljeća, pa se 1892. godine domaćinstvo u prosjeku sastojalo od 7,31 članova (tablica 84, grafikon 34).⁴⁸⁸

Struktura domaćinstava po generacijskoj udaljenosti izvrstan je pokazatelj proširenosti i veličine domaćinstava u župi Gradac. Ona pokazuje udaljenost najmlađeg ukućana od zajedničkog pretka s ostalim ukućanima.⁴⁸⁹ U 56,10% kuća župe Gradac ta je udaljenost bila tri (djeca-praroditelji), dok je u 40,24% ona iznosila tek dvije generacije (djeca-roditelji). Samo je u 2,44% kuća najmlađi ukućanin bio udaljen četiri generacije od zajedničkog pretka (pradjeda) (tablica 85). Veliki udio domaćinstava s generacijskom udaljenosti od tri posebno dolazi do izražaja prilikom usporedbe sa župom Pridvorje, koja je bila sličnog ruralnog karaktera. Tamo je 1673. godine taj udio iznosio tek 35,10%, dok je prevladavao udio s generacijskom udaljenosti od dva (51,66%). Do promjene u župi Gradac došlo je 1855. godine, kad je u 68,36% domaćinstava generacijska udaljenost iznosila dvije generacije, a u 25,42% domaćinstava iznosila je tri generacije (tablica 86). S druge strane, u Pridvorju 1880. godine generacijska udaljenost od tri iznosi 57,78%, međutim, istovremeno rastu i udjeli generacijske udaljenosti od četiri i pet, koje čine 28,89%. Ovakva strukturalna slika župe Gradac ne svjedoči samo o očekivanom modelu proširenih domaćinstava u 18. stoljeću, već i potvrđuje činjenicu da se župa nalazila u predtranzicijskom razdoblju, u kojem tranzicija mortaliteta još nije započela, pa je i samim time udio kuća s generacijskom udaljenosti od četiri i više bio relativno nizak i u 19. stoljeću. U domaćinstvima je 1765. godine uglavnom prevladavala roditeljska generacija (53,11%), dok su dječja (23,63%) i praroditeljska (22,41%) bile podjednako zastupljene (tablica 87). Nadalje, u Pridvorju, u kući su rijetko bile

⁴⁸⁶ U Stanju duša 1855. godine upisano je da je na Donjem Drijenu u kući živjela proširena obitelj Stanislava (Stanka) Krmeka Grgurova, koja je brojala ukupno 62 člana, dok je primjerice obitelj Butigan iz Dobrova iste godine imala "tek" 34 člana. Veličina Krmekove kuće ostala je zabilježena i u narodnoj predaji koja kaže da je u vrijeme Petra Krmeka Ordonje brojila preko 70 članova. Isti Petar zapravo je umro kao prva zapisana žrtva epidemije kuge u župi Gradac 1815. godine, pa se ne može utvrditi istinitost da je i u njegovo vrijeme ta kuća imala toliki broj članova. Vidi: S. Vukorep i S. Katić, »Naša sela-prošlost i sadašnjost«: 312.

⁴⁸⁷ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 210-211.

⁴⁸⁸ *Schematismus Dioecesium Mandetriensis*: 64.

⁴⁸⁹ N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala sv. I*: 332.

četiri generacije, tek njih 0,85%, što je također bilo uzrokovano biološkim ograničenjima.⁴⁹⁰ Udio roditeljske generacije ostao je dominantan i 1855. godine, te je iznosio 58,28%. Također je porastao i udio praroditelja na 29,38%, a dječji kontingent je pao na 11,94%. Još manje je bilo domaćinstava s četiri generacije, te ih je zabilježeno tek 0,40% (tablica 88).

4.1.2.2. Bračne zajednice - temelji obitelji 1765. godine

Bračna zajednica, kao osnovica obitelji, predstavljala je stvarni društveni i gospodarski temelj. Njena se važnost tako očituje i u udjelu supružnika u župi Gradac 1765. godine, koji je iznosio 35,32% od ukupnog broja stanovnika. Udio među spolovima bio je sličan, pa je 37,37% muškaraca i 33,49% žena bilo u bračnoj zajednici. Uzmu li se u obzir i obudovjele osobe, koje nisu stupile u novu bračnu zajednicu, onda zajednički udjel iznosi 39,71%, dok je udio muškaraca bio 38,66%, a žena 39,72% (tablica 89).

Prosječna dob supružnika 1765. godine iznosila je 41,76 godina za muškarce, a kod žena 38,64 godine. Analizom brakova po dobnim skupinama pokazalo se da je najveći broj oženjenih muškaraca pripadao dobnim skupinama 30-34 (19,31%) i 35-39 (17,24%) godina. Iste su dobne skupine najzastupljenije i kod udanih žena, pa je 19,31% njih pripadalo prvoj skupini, a 15,86% drugoj (tablica 90). Promatrajući udjele u ukupnom broju stanovnika, već je u dobnoj skupini 25-29 godina u braku bilo 54,84% muškaraca i 52,78% žena, a u starijim dobnim skupinama taj prosjek je bio iznad 70%.⁴⁹¹ U Trstenici je 1751. godine tek 15,9% muškaraca u toj dobi bilo u braku, dok je udio žena gotovo jednak (54,2%). Gotovo stoljeće ranije u Pridvorju udio je žena bio još izraženiji (80%), a muškaraca (45,83%) nešto manji nego u župi Gradac. Iz dobne skupine 20-24 godine bilo je tek 22,86% oženjenih muškaraca i 36% udanih žena. Dok je Pridvorje 1673. godine bilježilo sličan udio muškaraca (25%), udio žena je ponovno bio izraženiji (57,69%). Na drugom kraju Dubrovačke Republike, u Trstenici 1751. godine, udio muškaraca u toj dobnoj skupini iznosio je tek 2,6%, a žena 28,9%. Od ukupnog broja osoba u braku 54,48% muškaraca, te 62,07% žena bili su u dobi od 20. do 39. godine.⁴⁹² Ovako visoki udjeli osoba u braku do 39. godine predstavljali su odgovor na razdoblje demografske krize u prvoj polovici 18. stoljeća, i s kojim se pokušao stvoriti "višak"

⁴⁹⁰ N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala sv. I*: 333-335.

⁴⁹¹ Izuzetak predstavljaju muškarci u dobnoj skupini 70-74 godine, gdje je prosjek 50%.

⁴⁹² N. Vekarić, *Stanovništvo poluotoka Pelješca I*: 117; N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala sv. I*: 314.

stanovništva, potreban zbog stalnog odljeva u negativnim prirodnim i mehaničkim kretanjima stanovnika.

Od ukupno 326 osoba, koje su 1765. godine živjele i u jednom trenutku svoga života bile u bračnoj zajednici, njih 14,41% bili su obudovjeli. Udio udovica bio je veći, iznosio je 16,28% što se može opravdati njihovim većim udjelom u starijoj životnoj dobi. S druge strane udio udovaca iznosio je 12,34% (tablica 91). Muškarci su za razliku od žena češće stupali u nove brakove, što se potvrdilo i na primjeru župe Gradac. Više od polovice udovaca (52,63%) ponovno se oženilo, a manji dio (47,47%) ih je do kraja 1765. godine ostalo udovcima. Žene su pak u 96,43% slučajeva ostajale udovice, a tek je jedna (udio od 3,57%) zasnovala novu obitelj po muževoj smrti.⁴⁹³ Usporede li se odnosi među spolovima, proizlazi da je ukupni omjer udovica i udovaca bio 1,47:1, odnosno u slučajevima kad nije došlo do sklapanja novog braka omjer je bio 3:1 u korist udovica (tablica 92). Četrnaest godina ranije u Trstenici udio je udovaca bio približan (16,6%), dok je udio udovica bio dvostruko veći (33,7%), jer je to bilo pomorski orijentirano područje pa su žene češće ostajale udovice.⁴⁹⁴

Što se tiče broja brakova što su ih supružnici nastanjeni u župi Gradac sklopili do kraja 1765. godine, od ukupno 145 zabilježenih brakova, muškarcima je u 93,10% slučajeva to bio prvi brak, u 5,52% drugi brak, a u tek 1,38% slučajeva treći brak. Udio žena u prvom braku je još izraženiji, te iznosi 99,31%, a 0,69% (što predstavlja spomenuti jedan slučaj) radilo se o drugom braku (tablica 93).⁴⁹⁵

Promatraju li se bračne zajednice na temelju podrijetla bračnih partnera, 19,31% muškaraca bilo je iz naselja Gradac, 13,79% ih je bilo iz Hutova, a 11,03% iz Prapatnice. Navedena tri naselja su dominantna i kod žena, pa je njih 13,10% iz Graca, 12,41% iz Hutova, te 9,66% iz Prapatnice. Ukupno je 78,62% supruga bilo s područja župe Gradac, a 21,38% ih je bilo izvana. Tu je prednjačilo naselje Hrasno odakle je podrijetlom bilo 3,45% žena, a slijedilo ga je naselje Pećina u tadašnjoj župi Rupni Do s 2,07%. Za 5,52% supružnica se ne zna mjesto podrijetla (tablica 94).

⁴⁹³ Marija Gustin Ivanova sa Zelenikovca udala se drugi put za Vidu Stojanovića Vukorepa iz Hutova, koji je došao u kuću njenoga oca za zeta. Upravo u toj činjenici leži i osnovni razlog njene ponovne udaje. Budući njeni roditelji nisu imali muškoga potomka, a ona iz prvog braka nije imala djece, bila je "poželjna" za rješavanje problema osiguranja nasljedstva domaćinstva.

⁴⁹⁴ N. Vekarić, *Stanovništvo poluotoka Pelješca I*: 116.

⁴⁹⁵ U Trstenici se u 88,07% slučajeva radilo o prvom braku za muškarce, 11,58% o drugom, te 0,35% o trećem braku. Udio žena u prvom braku iznosio je 95,44%, a u drugom 4,56%. Vidi: N. Vekarić, *Stanovništvo poluotoka Pelješca I*: 116.

4.1.2.3. Roditelji i djeca 1765. i 1855. godine

Udio potpunih obitelji (supružnici i njihova djeca) u ukupnom broju stanovnika predstavlja jedan od pouzdanih pokazatelja "zdravstvenog stanja" jednog društva. Taj je udio veći, što su opće, time i demografske prilike bolje, a udio ostalih skupina je manji.⁴⁹⁶ U župi Gradac 1765. godine udio potpunih obitelji bio je izrazito visok, te je iznosio 82,46% (tablica 95, grafikon 35). Primjerice, u Trstenici je 1751. godine taj udio iznosio 71,2%, a u Pridvorju 1673. godine 66,34%. Udio je bio veći čak i od uzorka u Pridvorju 1831. godine, kad je iznosio 80,87%.⁴⁹⁷ Udio nepotpunih obitelji u župi Gradac činio je 17,42% od ukupnog broja stanovnika, a tome treba pridodati i vikara Trebinjsko-mrkanske biskupije Andriju Lazarevića,⁴⁹⁸ koji je živio u svojoj obiteljskoj kući na Hotnju, gdje je i popisao. (0,12%). Razlog ovako visokog udjela potpunih obitelji u župi Gradac visoke su stope nataliteta koje su u drugoj polovici 18. stoljeća prelazile 45 %, dok je udio neoženjenih osoba u fertilnoj dobi bio nizak. Visoki udjel potpunih obitelji zadržao se i 1855. godine, kad su činile 76,35% od ukupnog broja, a udio nepotpunih iznosio je 23,65% (tablica 96). Slična struktura zabilježena je 1880. godine u Pridvorju (72,08% potpunih obitelji naprema 27,92% nepotpunih) i Grudi (74,91% potpunih obitelji naprema 25,09% nepotpunih).⁴⁹⁹

Iz ukupno 145 postojećih brakova zabilježenih 1765. godine, rođeno je ukupno 398 djece, što je iznosilo prosječno 2,67 djeteta po bračnom paru (tablica 97). Naravno, prosjek je varirao od naselja do naselja. Izuzmu li se ona naselja gdje je zabilježena samo jedna obitelj, najveći prosjek zabilježen je u Broćancu, gdje je bilo 3,86 djece po paru, a najmanje ih je zabilježeno u Dužima, gdje je prosjek iznosio tek 1,33 dijete. Najbrojniji su bili bračni parovi s dvoje djece (37 parova), dok je više od polovice parova imalo do troje djece (67,59%). Udio onih koji su imali sedmero ili više djece bio je nizak (3,45%). Značajan udio (10,34%) predstavljali su parovi koji su do kraja 1765. godine bili bez djece, što ne znači da se iz tih brakova nakon tog datuma nisu rodila djeca. Neredovito vođene matice od sedamdesetih godina 18. do početka 19. stoljeća onemogućavaju praćenje stvarnog i konačnog broja djece za sve bračne parove. U Pridvorju su 1673. godine bračni parovi u prosjeku imali 1,37 dijete, dok je u Trstenici 1751. godine prosjek iznosio 2,3 djece. Također je u potonjoj čak 72,5%

⁴⁹⁶ N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala 1*: 318.

⁴⁹⁷ N. Vekarić, *Stanovništvo poluotoka Pelješca 1*: 113; N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala sv. 1*: 295-296.

⁴⁹⁸ Andrija Lazarević rođen je oko 1691, a umro je 1775. godine. Bio je župnik u Gracu u dva navrata od 1718. do 1737. godine, te nakratko od 1757. do 1758. godine. Cijeli svoj svećenički život proživio je u Gracu, odakle je od 1737. do 1773. godine obnašao dužnost generalnog vikara Trebinjsko-mrkanske biskupije. Vidi: M. Krešić, »Svećenici na službi i rodnom iz župe Gradac«: 80-81; R. Perić: *Da im spomen očuvamo*: 103-104.

⁴⁹⁹ N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala sv. 1*: 298.

bračnih parova imalo do troje djece, dok je u Pridvorju taj udio rastao i iznosio 92,91%. Udjeli bračnih parova bez djece u oba mjesta su bili viši nego u župi Gradac, pa ih je u Trstenici bilo 19,6%, a u Pridvorju 29,79%.⁵⁰⁰ Devedeset godina kasnije prosječni broj djece se tek neznatno povećao, te je iznosio 2,74. Najveći broj parova (41) imalo je dvoje djece, dok je tek 35,20% parova imalo četvero ili više djece. Najveći prosječni broj djece zabilježen je u Kleku (4,50) i na Drijenu (4,18), a najmanji ponovno u Dužima, gdje je prosjek bio identičan kao i 1765. godine (tablica 98).

4.1.3. Imenski i prezimenski fondovi stanovništva 1765. i 1855. godine

Imenski fond župe Gradac 31. prosinca 1765. godine sastojao se od ukupno 48 imena, 25 muških i 23 ženska (tablica 99). Najučestalija muška imena bila su Ivan (12,63%), Nikola (10,57%) i Đuro (9,28%). Sedam najučestalijih muških imena činila su 70,31% od ukupnog muškog imenskog fonda (grafikon 36). S druge strane najčešća ženska imena bila su Marija (12,47%), Ivana (12,24%) i Magdalena (11,09%). Udio sedam najčešćih ženskih imena bio je još veći u odnosu na muška, te je iznosio 78,36% (grafikon 37). Slične je podatke u analizi najučestalijih imena krštenih osoba 1709-1765. godine dobio Domagoj Vidović.⁵⁰¹ On također bilježi sedam istih najučestalijih muških imena s tim da je redosljed po brojnosti nešto drugačiji. Kod žena je gotovo identična situacija, ali umjesto Kate među sedam najučestalijih nalazi se Anđa, koja se u razdoblju 1709-1765 godine nalazi tek na devetom mjestu.⁵⁰² Godine 1855. imenski fond se povećao na 56 imena, 34 muška i 22 ženska (tablica 100). Te je godine među muškim stanovništvom najzastupljenije ime bilo Mato (9,26%), a slijedili su ga Ivan (9,10%) i Nikola (9,10%). Za razliku od 1765. godine, sedam najučestalijih muških imena činilo je 53,86% od ukupnog fonda muških imena (grafikon 38). Kod žena najčešća imena bila su Ana (12,66%), Marija (10,86%) i Ivana (9,54%). U njihovom je slučaju također došlo do pada udjela sedam najčešćih imena u ukupnom fondu, te je iznosio 62,66% (grafikon 39).

Prezimenski fond 1765. godine sastojao se od ukupno 50 prezimena, a deset najučestalijih sačinjavalo je 43,61% od ukupnog broja prezimena (tablica 101). Najčešća prezimena bila su Putica (5,48%), Pavlović (Salatić) s Hotnja i Graca (5,24%), te Raič (Rajči,

⁵⁰⁰ N. Vekarić, *Stanovništvo poluotoka Pelješca I*: 112; N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala sv. I*: 318.

⁵⁰¹ D. Vidović, *Zažapska onomastika*: 62-71.

⁵⁰² D. Vidović, *Zažapska onomastika*: 65.

Goluža) iz Hutova i Prapatnice (4,87%) (grafikon 40).⁵⁰³ Udio deset najčešćih prezimena 1855. godine smanjio se u odnosu na 1765. godinu, te je iznosio 40,84% (tablica 102). Prezime Krmek s Drijena bilo je najučestalije u župi Gradac (6,77%), a slijedila su ga prezimena Raič iz Hutova (4,46%), te Butigan iz Prapatnice i Dobrova (4,38%) (grafikon 41).

4.2. Vjerska struktura od srednjeg vijeka do 1921. godine

Vjerska je struktura na području Trebinjsko-mrkanske biskupije predstavljala izrazito važno obilježje stanovništva. Ona je bila preteča i temelj kasnije etničke, to jest nacionalne pripadnosti, pa su tamošnji katolici bili ujedno i Hrvati, dok su pravoslavci bili Srbi.⁵⁰⁴ Kroz povijest Trebinjsko-mrkanske biskupije župa Gradac predstavljala je uz župu Popovo dva najvažnija središta iz čijih su se temelja ustanovile ostale župe u biskupiji. Za razliku od župe Popovo koja je predstavljala granično područje na kojem je živjelo izmiješano katoličko i pravoslavno stanovništvo, župu Gradac nastanjivalo je većinski, gotovo stopostotno katoličko stanovništvo. Naravno vjerska struktura se kroz povijest mijenjala, ali najvažniji čimbenik za njenu promjenu nije bila migracija, već teritorijalno smanjenje. Naime izvori iz 17. stoljeća spominju da je u župi Gradac živjelo mješovito katoličko, pravoslavno i muslimansko stanovništvo, ali izdvajanjem i stvaranjem novih župa Dubrave i Dobranje (gdje je upravo živio najveći dio stanovnika islamske i pravoslavne vjeroispovijesti) iz nekadašnjeg okvira župe Gradac dolazi i do promjene u vjerskoj strukturi.⁵⁰⁵ Zbog toga je u istraživanom razdoblju (1709-1918) župa Gradac, koja je tada obuhvaćala širi prostor oko istoimenog naselja, bila napušćena većinskim katoličkim stanovništvom. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća, dolaskom austro-ugarske uprave, otvaranjem željeznice, a time i novih radnih mjesta, došlo je i do naseljavanja drugih vjerskih zajednica. Ipak, njihov udio u vjerskoj strukturi

⁵⁰³ Prezime s najvećim udjelom je Pavlović (78 nositelja ili 9,50%), ali se u njihovom slučaju ne radi uvijek o istim obiteljima. Naime obitelji Pavlović koje su naseljavale Hotanj i Gradac javljale su se i pod prezimenom Salatić ili Salata, s tim da je na kraju prezime Pavlović prevladalo u njihovu slučaju. Obitelj Pavlović susreće se i na Drijenu, ali se zapravo radi o obitelji Krmek, koja se povremeno koristila prezimenom Pavlović. Na kraju je kod njih prevladao oblik Krmek. Usporedi: D. Vidović, *Zažapska onomastika*: 125-126.

⁵⁰⁴ Tomo Vukšić, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini (1878.-1903.)*. Mostar: Teološki institut Mostar, 1994: 52.

⁵⁰⁵ Granice župe Gradac formirale su se 1683. godine kad je biskup Antun Primi podijelio tadašnju župu Gradac na dva dijela, Gradac i Dobranje. Od tada pa do osnutka župe Hutovo 1971. godine područje župe Gradac ostalo je nepromijenjeno. Vidi: M. Krešić, »Povijesne okolnosti osnutka i osnutak župe Dubrave«: 106; M. Krešić, »Svećenici na službi i rodnom iz župe Gradac«: 75.

župe predstavljao je tek neznatnu manjinu, koja nije dosegala ni 1% ukupnog broja stanovništva.

4.2.1. Vjerska struktura župe Gradac do 16. stoljeća

Prostor jugoistočne Hercegovine do 13. stoljeća naseljavalo je uglavnom katoličko stanovništvo, pod crkvenom jurisdikcijom Trebinjske i Stonske biskupije.⁵⁰⁶ Osvajanjima Nemanjića u 13. stoljeću kao dodatni čimbenik javlja se i pravoslavlje, da bi u 14. stoljeću potpadanjem Humske zemlje pod bosansku državu došlo i do možebitnog širenja Crkve bosanske.⁵⁰⁷ Kao što ne postoje čvrsti dokazi koji bi potvrđivali njeno širenje i organizirano djelovanje u Humskoj zemlji, tako se ne može sa sigurnošću utvrditi ni to da na tom području nije bilo njenih pripadnika, pogotovo što su tim prostorom od 15. stoljeća upravljali Kosače, pripadnici Crkve bosanske.⁵⁰⁸ Upravo je relativno mali broj sačuvanih izvora za šire područje župe Gradac glavni razlog nepoznavanja vjerske strukture stanovništva u srednjem vijeku. Ipak može se pretpostaviti da je na području župe Gradac prevladavalo katoličko stanovništvo. Iako se prvi spomen organiziranog crkvenog života u župi Gradac spominje tek krajem 16. stoljeća, vrlo je vjerojatno da je svoj povijesni kontinuitet vukla upravo iz predosmanskog razdoblja. Gradac i Moševići, kao jedina dva popisana naselja župe u prvom osmanskome defteru iz 1468-69. godine su navedena kao pusta. U sljedećem defteru 1475-77 popisano je još pet naselja, pa se može pretpostaviti da su prilikom osmanskog osvajanja bila razorena, a stanovništvo izbjeglo. Istovremeno, tijekom druge polovice 15. stoljeća zabilježen je veliki broj izbjeglog kršćanskog stanovništva iz Bosne i Hercegovine na području Dubrovačke Republike.⁵⁰⁹ Uzme li se u obzir da je župa Gradac cijelom svojom južnom granicom graničila s Dubrovačkim primorjem, odnosno Republikom, predstavljala je zapravo prirodni oslonac katoličkom stanovništvu koje je bježalo pred osmanskome okupacijom.

Dolaskom Osmanlija na područje Bosne i Hercegovine počinje i širenje islama. Glavni razlozi prelaska na novu vjeru bili su zadržavanje starih posjeda među višim slojevima, te teško materijalno stanje i nemogućnost plaćanja poreza među nižim slojevima. Prihvatanjem islama viši slojevi zadržavali su pravo posjeda, dok su niži slojevi bili oslobođani većeg dijela

⁵⁰⁶ Karlo Jurišić, *Katolička crkva na Biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1972: 79.

⁵⁰⁷ Usporedi: A. Dračević, »Srednjovjekovna Stonsko-zahumska biskupija«: 87; V. B. Lupis, »Pregled povijesti Stonske biskupije«: 205-206.

⁵⁰⁸ Dijana Korać, »Religijske prilike u Humskoj zemlji od XIII. stoljeća do pada pod osmansku vlast«, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011: 481-482; Ivica Puljić, »Prva stoljeća Trebinjske biskupije«: 78-79.

⁵⁰⁹ B. Pandžić, »Trebinjska biskupija u tursko doba«: 91; N. Vekarić, »Broj stanovnika Dubrovačke Republike«: 21.

poreza, koje je bilo dužno plaćati nevjerničko stanovništvo. Prelazak na islam bio je uzrokovan i *devširmom*⁵¹⁰, koja se provodila na području jugoistočne Hercegovine tijekom 16. stoljeća. Odvedeni dječaci morali su prihvatiti islam, a u slučaju njihova povratka kućama i njihova obitelj je prihvaćala novu vjeru.⁵¹¹ Početkom 16. stoljeća i dalje ne postoje konkretniji podaci o vjerskoj strukturi župe Gradac, ali se zato može dati prikaz na širem području Hercegovine.⁵¹² Na temelju zbirnog popisa Hercegovačkog sandžaka 1519-1520 godine od ukupno 11.640 kuća, njih 7.476 (64,2%) su bile nemuslimanske, a 4.146 (35,8%) pripadalo je muslimanima.⁵¹³ U samom *kadiluku*⁵¹⁴ Foča, u čijem se sklopu nalazio i prostor župe Gradac tek 2,4% kuća bile su muslimanske.⁵¹⁵ Jasniju sliku o vjerskoj strukturi u to vrijeme ne pružaju ni izvori katoličke provenijencije. Splitski dominikanac Daniel u svom izvještaju papi Sikstu V. 1589. godine opisuje tegobe stanovništva Zažablja, kojima su uskoci uz Turke prava prijetnja. On za tamošnje stanovništvo drži da su "veoma dobri kršćani, i drže pravu rimsku vjeru, a njihov je župnik jedan dubrovački svećenik jer oni graniče s Dubrovčanima".⁵¹⁶ Blizina granice s Dubrovačkom Republikom s jedne strane, te Mletačkom Republikom s druge strane predstavljala je sigurne "oaze" za bijeg katoličkog stanovništva gradačke župe. U slučaju bilo koje opasnosti stanovništvo se moglo povući na područja gdje je katolička vjera bila ujedno i državna, što se zapravo i pokazalo u brojnim ratovima od 17. do 19. stoljeća. Pojedinačnih slučajeva prelaska na islam zasigurno je bilo i u župi Gradac, a Ivica Puljić navodi dva razloga zbog kojih se poturčeno stanovništvo nije u njoj dugo zadržavalo. U prvom redu pružala im se prilika za preseljenjem kojim su dobivali plodnije i bogatije posjete u unutrašnjosti. Drugi razlog bila je blizina mora i konstante opasnosti od upada uskoka koji u svojim pohodima nisu štedjeli ni muslimane ni katolike.⁵¹⁷

⁵¹⁰ Devširma ili tzv. "Danak u krvi", predstavljala je oduzimanje i odvođenje zdrave, muške, nemuslimanske djece u janjičarski korpus. Provodila se svake četvrte godine, a od nje su bile izuzete obitelji s jednim djetetom. Vidi opširnije: Nenad Mračanin, *Osmanlijska vlast u hrvatskim zemljama*. Zagreb: Školska knjiga, 2005: 195; Marko Dragić, »Danak u krvi u romanu *Na Drini ćuprija* i u suvremenome pripovijedanju«, *Hum* 8 (2012): 123-140; Jusuf Mulić, *Hercegovina, dio 2. Vojna i upravna jedinica Osmanskog Carstva*. Mostar: Muzej Hercegovine, 2004: 174-176.

⁵¹¹ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 193-194.

⁵¹² Krunoslav Draganović tvrdi da su vjerski prijelazi katolika "u masama bili na dnevnom redu valjda u cijelom XVI. stoljeću". Vidi: K. Draganović, »Tobožnja "Stjepanska biskupija"«: 43.

⁵¹³ J. Mulić, *Hercegovina, dio 2*: 160.

⁵¹⁴ Kadiluk ili kaza predstavljalo je sudsko i upravno područje na teritoriju Osmanskog Carstva, a kasnije ga je zamijenio kotar.

⁵¹⁵ J. Mulić, *Hercegovina, dio 2*: 162.

⁵¹⁶ U istom izvještaju navodi da se senjski uskoci "ne zadovoljavajući se grabežom njihove imovine, nego ih još i zarobljavaju s njihovim obiteljima te da još nesretnije satiru njihove žene, kćeri i dječake, zatim ih prodaju Turcima, koji ih poslije nagone da zaniječu svetu vjeru". Vidi: I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 44-45.

⁵¹⁷ I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 55-56.

4.2.2. Vjerska struktura župe Gradac tijekom 17. i 18. stoljeća

Najbolje podatke o vjerskoj strukturi stanovništva župe Gradac prije službenih popisa u 19. stoljeću pružaju razni izvještaji crkvene provenijencije upućeni najčešće Propagandi ili Kongregaciji Koncila. Tako u svom izvještaju Kongregaciji Koncila 1622. godine skadarski biskup Benedikt Medvjedović i lješki biskup Dominik Andrijašević navode da je cjelokupno stanovništvo Zažablja, Graca i Huma katoličko, a da je pred dvadeset godina bilo shizmatsko. Zasluge za obraćenje stanovništva pripisuju lokalnom župniku fra Blažu, te ističu da su tamošnji stanovnici najbolji katolici.⁵¹⁸ Sličan izvještaj Propagandi 1624. godine šalje upravo spomenuti fra Blaž. On ističe da je prilikom svog dolaska zatekao u Gracu oženjenog svećenika koji je imao djecu, a i sam je bio sin oženjenog svećenika, te je među stanovništvom širio krivovjerje koje bi se moglo usporediti s Kalvinovim. U istom izvještaju navodi da je u njegovo vrijeme u Gracu bilo 50 katoličkih kuća s oko 200 duša.⁵¹⁹ Dominik Andrijašević, biskup Stjepanske biskupije 1629. godine u svom izvještaju navodi da se u Gracu⁵²⁰ nalazi nešto više od sto katoličkih obitelji, te samo tri shizmatske, koje imaju dobru želju ujediniti se s Katoličkom Crkvom.⁵²¹ Kao što je već ranije spomenuto ove izvještaje s početka 17. stoljeća treba uzimati s velikom dozom opreza, imajući na umu da su njegovi autori nastojali dati legitimitet i opravdati postojanje Stjepanske biskupije, a glavna podrška na terenu bio im je upravo gradački župnik Blaž, koji je bio podrijetlom iz tih krajeva. Mihael Resti, biskup Nusca 1639. godine izvijestio je Kongregaciju Koncila da se župa Gradac sastoji od 26 sela nastanjenih većinski Turcima, dok su katolici nastanjeni u 157 kuća, a shizmatici u tri.⁵²² Kao što je već spomenuto, treba imati na umu da je tada župa Gradac obuhvaćala puno veće područje, te je između ostaloga obuhvaćala i područje grada Stoca, središte jedne

⁵¹⁸ "Sassabia, Gradaz et Chelmo hanno li suoi habitatori tutti cattolici, quali prima erano tutti scismatici, ma dalla fel. memoria de Clemente VIII, essendo mandati a loro il Padre Fra Biaggio lor patrioto del Ordine di S. Francesco con un breve, l'ha con opera continua di 20 anni così repurgato e così revocato, che non v'è nessuno scismatico ma tutti buonissimi cattolici..." B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 110.

⁵¹⁹ "Dopo andò in Gradaz, sua patria, nella quale truovò un prete amogliato, qui genuit filios et filias, qual haveva havuto pur un padre prete similimente maritato, i quali sì per ignoranza come per malignità havevano fatti inifiniti mali a quelle anime, che possono paragonare a quelle di Calvino... In questo Gradaz ci sono passa 50 case de' catolici, anime in circa 200". B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 113-114.

⁵²⁰ U sklopu Graca, osim istoimenog naselja navodi još naselja Dubravicu, Zelenikovac, Hutovo, Prapratnicu, Broćanac, Drijen, Vlaku, Moševiče, te još dva manja sela kojima ne navodi ime.

⁵²¹ "Questa Parrochia ha più de 100 famiglie de Cattolici, e di Scismatici solo tre, le quale hanno dato bona intentione di unirsi con la Chiesa Cattolica". K. Draganović, »Tobožnja "Stjepanska biskupija"«: 54.

⁵²² "Quivi si veggono 26 casali habitati universalmente da Turchi, fra questi tre case solamente s'annoverano de' scismatici e non poche dei catholici". B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 118.

osmanske kapetanije, koje je bilo napučeno većinski stanovništvom islamske vjeroispovijesti.⁵²³

Trebinjsko-mrkanski biskup Antun Primi 1684. godine u svom izvještaju Propagandi navodi da je u njegovoj biskupiji nastanjeno 400 katoličkih obitelji s oko 3.000 stanovnika. Ističe da u njegovoj biskupiji nema bogatih katolika, nepismeni su, te se bave poljoprivredom i stočarstvom.⁵²⁴ Osmanlije su dopuštale katolicima vršenje vjerskih obreda, ali je u stvarnosti bilo i više slučajeva netrpeljivosti prema njima, pa se i sam biskup Primi nekoliko puta našao u opasnosti.⁵²⁵ U svom je izvještaju naveo da je propovijedanje katoličke vjere Turcima bilo u potpunosti zabranjeno, dok se smjelo propovijedati shizmaticima, ali s malim uspjehom, zbog njihova nemara i nemogućnosti da prihvate upute.⁵²⁶ Iako je na području Osmanskog Carstva bilo dopušteno ispovijedanje vjere, u stvarnosti su kršćani bili neravnopravni s ostalima, a posebice se s nepovjerenjem gledalo na katoličko svećenstvo i biskupe.⁵²⁷

Smanjenjem prostora župe Gradac krajem 17. stoljeća dovelo je i do promjene u vjerskoj strukturi župe. Katoličko stanovništvo postaje većinsko u ukupnom udjelu stanovništva. U svom izvještaju Propagandi 1728. godine trebinjsko-mrkanski biskup Jeronim Frano Bona ističe da je u župi Gradac nastanjeno 520 stanovnika, te da njeno stanovništvo ima prednost jer nije izmiješano s pripadnicima drugih vjeroispovijesti, osim dviju kuća

⁵²³ Gotovo jednak izvještaje donosi i zadarski misionar Josip Marija Buonaldi 1644. godine, u kojem kaže "in questo luoco di Gradaz vi sono 26 casali habitati di Turchi e Catholici, e puochi Schismatici, che arrivano a 150, e più case Cattoliche e in circa mille anime di comunione". Vidi: M. Jačov, *Spisi Kongregacije*: 640.

⁵²⁴ "In detta diocese non si trovano cattolici ricchi nè letterati per poter far stima e valersi di loro nelli bisogni, essendo tutti poveri et idioti, intenti alli pascoli e lavorar terreni". B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 120.

⁵²⁵ È permesso dai Turchi, che governano, l'esecutio della religione cattolica, potendo i cattolici predicar nelle chiese loro, di messe et administrar i sacramenti e far tutto quello che non pugna contra la setta ottomana. Dai Turchi però particolari non mancano travagli, tanto al vescovo quanto alli parrochi et a quelli cattolici, poichè alcuni Turchi insolenti, per cavar denari, non tralasciano di far dell'insolenza. Il presente vescovo ha havuto più volte di cattivi incontri et se non havesse havuto seco homini di guardia, havrebbe corso gran pericoli". B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 121.

⁵²⁶ B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 120-121.

⁵²⁷ Turci su jednom prilikom opljačkali gradačkog župnika Luku Šimunovića. Budući da se nisu zadovoljili plijenom zarobili su ga i odveli u zatvor u Gabelu, te su tražili otkupninu koju on nije mogao isplatiti. Umro je pod udarcima u zatvoru 1659. godine. Trebinjsko-mrkanski biskup Scipion de Martinis je 1664. godine došao je u župu Gradac podijeliti krizmu u selu Vidonje. Budući da je popisivao krizmanike, netko je obavijestio kadiju u Gabeli da novači vojnike za Veneciju. Pošto je čuo da ga kadija traži, biskup je iste noći pobjegao na dubrovačko područje. (B. Pandžić, »Trebinjska biskupija u tursko doba«: 97-98); Pred progonom stolačkog kapetana Zulfikara Rizvanbegovića morao je bježati i drugi gradački župnik Filip Kuncuo 1757. godine. Posredovanjem Dubrovačke Republike garantiran mu je slobodan povratak u Gradac, ali se on zbog straha ipak ne vraća, te umire u Dubrovniku 1771. godine. Vidi: R. Perić, *Da im spomen očuvamo*: 134; M. Krešić, »Svećenici na službi i rodnom iz župe Gradac«: 82; Goran Ž. Komar, *Ćirilichna dokumenta Dubrovačkog arhiva. Prilozi istoriji svakodnevnog života na tromeđi Dubrovnika, Trebinja i Novog 1395.-1795.* Herceg Novi: Društvo za arhive i povjesnicu hercegnovska, 2012: 299.

shizmatika.⁵²⁸ Uz to navodi da je preobratio dvije shizmatске djevojke, koje su se nakon primanja vjere udale za katolike. Također je krizmao i jednoga dječaka, koji je zajedno s majkom ostao katolik, nakon što je njegov otac odbacio krštenje i prihvatio islam.⁵²⁹ U oba ova slučaja ne navodi je li se radilo o osobama koje su podrijetlom bile iz župe Gradac, ili su pak tamo došli prihvatiti katoličku vjeru.

Izvještaj sofijskog nadbiskupa Marka Andrijaševića iz 1733. godine najbolje ocrtava vjersku strukturu u Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji u 18. stoljeću. Prema tom izvještaju župa Gradac bila je jedina župa koju je nastavalo u potpunosti katoličko stanovništvo, to jest njih 830 u 79 kuća.⁵³⁰ S druge strane, primjerice u župi Dubrave, koja je pred pedeset godina bila sastavni dio župe Gradac, katoličko stanovništvo je bilo u manjini, a većinu su činile muslimanske obitelji (tablica 103, grafikon 42).⁵³¹ Istu konstataciju o vjerskoj strukturi stanovništva župe Gradac donosi i trebinjsko-mrkanski biskup Sigismund Tudisi 1751. godine, kad nabroja tri župe uz dubrovačku granicu koje bi bile pogodne za misije. Samo je župa Gradac u potpunosti naseljena katoličkim stanovništvom, dok se u Trebinji nalaze tri muslimanske kuće, a u Ravnome mnogo shizmatika.⁵³² Iako ne postoje izvori koji bi sa sigurnošću potvrdili činjenicu, može se pretpostaviti da je jednaka struktura zabilježena i 1765. godine, kad je prema Stanju duša popisano 830 stanovnika. Za zaključiti je da je tijekom 18. stoljeća u župi Gradac prevladavalo katoličko stanovništvo s tek malim udjelom "shizmatiskog" stanovništva. Sporadični slučajevi vjerskog prijelaza bili su rijetki, pa se nisu previše odražavali na vjersku strukturu. Već tridesetih godina izvještaji jasno ističu da župu

⁵²⁸ "Anche questa parrocchia gode il vantaggio di non essere framischiata con gl'infedeli a riserva di sole due case, che professano il rito schismatico.

⁵²⁹ "Fu qui compensato il frutto delle nostre fatiche con la conversione di due giovani schismatiche, le quali dopo esserci riconciliate con la Chiesa e sposate con i cattolici furono successivamente unte da me col sagro crismo. Ho confermato ancor un figliuolo ch'ebbe la sorte di conservarsi illibato nella religione ortodossa con la sua madre, dopo l'apostasia del padre, il quale ha empivamente rinunziato al battesimo col farsi Turco". B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 141.

⁵³⁰ M. Krešić, »Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije«: 446-451.

⁵³¹ Prilikom vizitacije župe Dubrave nadbiskup Andrijašević nije popisao muslimansko i pravoslavno stanovništvo Stoca. Milenko Krešić navodi da vjerojatno i nije bilo mnogo stanovnika u samom gradu zbog epidemije kuge koja je tada harala. Može se pretpostaviti da su udjeli muslimanskog i pravoslavnog stanovništva ipak bili nešto veći, nego što je prikazano. Vidi: M. Krešić, »Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije«: 451.

⁵³² "Il più sicuro esercizio delle missioni si è a lungo dello stato di Ragusa nelle tre parrocchie di Gradaz, Trebigna e Rauno, non essendovi in tutte queste tre parrocchie che sole tre case de' maomettani nella sola parrocchia di Trebigna, ove e in quella di Gradaz non v'è veruna casa de scismatici eretici, dove che vi sono moltissime in quella di Rauno, ma in Dubrave è il meno permesso l'esercizio delle missioni per la moltiplicità de' maomettani e schismatici eretici..." B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 147.

nastanjuju samo katolici, pa je moguće da se pojedinci u slučaju prelaska na drugu vjeru nisu zadržavali na području župe Gradac.⁵³³

4.2.3. Vjerska struktura župe Gradac tijekom 19. i početkom 20. stoljeća

Vjerska struktura nije se odviše promijenila ni tijekom 19. stoljeća. Precizan udio pojedinih vjerskih zajednica u ukupnom broju stanovnika teško je utvrditi sve do pojave prvih službenih popisa u drugoj polovici 19. stoljeća. Za pretpostaviti je da je katoličko stanovništvo i dalje činilo gotovo stopostotnu većinu. Prema prvom austro-ugarskom popisu iz 1879. godine na području župe Gradac popisano je 1.600 stanovnika, od toga sve pripadnici katoličke vjeroispovijesti (tablica 12). Do neznatne promjene u strukturi došlo je šest godina kasnije (1885), kad su katolici predstavljali 99,94% udjela stanovnika, a pravoslavci tek 0,06%.⁵³⁴ U svakom sljedećem popisu katolici su predstavljali gotovo potpunu većinu, pa je njihov udio 1895. godine iznosio 99,84%, 1910. godine 99,74%, a 1921. godine 99,72%. Udio pravoslavaca je 1895. godine iznosio 0,16%, 1910. godine 0,26%, a 1921. godine 0,23%. Tek je u posljednjem popisu 1921. godine popisani jedan stanovnik (0,05%) islamske vjeroispovijesti. Austro-ugarsko pripajanje Bosne i Hercegovine obilježilo je gospodarski i demografski razvoj župe. Izgradnja željeznice imala je značajan utjecaj na ekonomski razvoj stanovništva, a njenim dolaskom otvorena su i nova radna mjesta. Upravo s tim promjenama treba povezati i promjene u vjerskoj strukturi stanovništva.⁵³⁵

⁵³³ Spominjući islamizirane pojedince s područja župe Gradac Ivica Puljić navodi primjer izvjesnog Selima Glasova iz Orlje. On se spominje kao vjenčani svjedok 1748. godine prilikom vjenčanja Mata Ivanova Katića s Hotnja i Ivane Andrijine Putica iz Prapatnice. Ne može se sa sigurnošću utvrditi je li podrijetlom bio s područja župe Gradac, ali se isto prezime susreće u naselju Kiševo. Očito je bio poznat tadašnjem župniku Graca, te s njim nije bio u dobrim odnosima jer ga ovaj u maticu zavodi s pridjevom "prokleti Turčin" (*Selimo Turco maledetto de cognomine Glasov de Orglia*). *MVŽG (1719-1830)*: f. 28; I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 55.

⁵³⁴ Od ukupno 1.742 popisana stanovnika, samo je jedan bio pravoslavac.

⁵³⁵ Prema popisima stanovništva iz 1895. i 1910. godine, koji jedini nude detaljniju analizu po naseljima župe, pravoslavno stanovništvo naseljavalo je središta župe. Tako su 1895. godine sve tri osobe pravoslavne vjeroispovijesti popisane u Gracu, a 1910. godine svih šest je popisano u Hutovu, naselju u kojem je bila željeznička stanica. Vidi: *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895., sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*: 566-571; *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*: 376-379

5. MIGRACIJE

Migracije su najbolji demografski pokazatelj "zdravstvenog stanja" stanovništva određenog područja. Odlazak većeg broja stanovnika iz određene sredine znači da na tom području nešto nije u redu, to jest da je društvo "bolesno".⁵³⁶ Migracijski proces u župi Gradac najčešće je bio uvjetovan ratovima, bolestima i nepovoljnom gospodarskom situacijom. Po samom tipu, migracije u župi Gradac bile su prisilne, odnosno izbjegličke (u ratnim razdobljima), te ekonomske, dobrovoljne i stihijske (u mirnodopskim razdobljima).

Smještaj župe na samom rubu Osmanskog Carstva, na tromeđi s Dubrovačkom i Mletačkom Republikom omogućavalo je lakše kretanje stanovništva, što je posebno dolazilo do izražaja prilikom bijega pred ratnim pustošenjima. Sam čin preseljenja pojedinca ili više osoba predstavljalo je tek završni dio migracijskog procesa. Odluka je ovisila o zbroju privlačnih i odbojnih čimbenika na temelju kojih se donosila konačna odluka o odlasku ili ostanku. Sam povod preseljenja bio je povezan s odgovorom na gorući problem potencijalnog migranta, a to je rješenje dvaju glavnih egzistencijalnih pitanja, smještaja i zaposlenja.⁵³⁷ Sve tri navedene države su na neki način motivirale stanovništvo na ostanak ili preseljenje. Unatoč početnim ratnim razaranjima i progonima Osmanlije su shvatile da im je osvojena zemlja bez stanovništva beskorisna, pa su nastojale raznim povlasticama privući staro, odnosno novo stanovništvo.⁵³⁸ Mletačka Republika je politikom preseljavanja stanovništva nastojala oslabiti moć pograničnih dijelova Osmanskog Carstva, te potaknuti kolonizaciju vlastitih područja. U pregovorima su se najčešće služili katoličkim svećenstvom, te narodnim prvacima, kojima su obećavane razne povlastice.⁵³⁹ Dubrovnik i njegova okolica ipak su bili najčešće odredište emigranata iz župe Gradac,⁵⁴⁰ u prvom redu zbog njegove gospodarske moći, a potom i zbog boljeg društvenog i vjerskog položaja u odnosu na Osmansko Carstvo.⁵⁴¹

⁵³⁶ N. Vekarić, *Stanovništvo poluotoka Pelješca 1*: 11.

⁵³⁷ N. Vekarić, *Stanovništvo poluotoka Pelješca 1*: 70.

⁵³⁸ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 166.

⁵³⁹ Tako su osamdesetih godina 17. stoljeća Mlečani pregovarali o preseljenju stanovništva s gradačkim župnicima Petrom Dragobratovićem i Jurom Sentićem, te sa serdarom Nikolom Nonkovićem iz Zažablja. Vidi: M. Glibota: *Povijest Donje Neretve i prvi Mletački katastri*. Zadar, Državni arhiv Zadar, 2006: 76-83.

⁵⁴⁰ Problem u identificiranju gradačkih emigranata na području Dubrovačke Republike predstavlja njihovo označavanje po mjestu podrijetla kako u dubrovačkim maticama, tako i u drugim vrstama izvora. Stanovništvo župe često je bilo identificirano oznakom *de Popovo* što onemogućava precizniju mjesnu identifikaciju pojedinaca ili obitelji. Također se mogu pronaći i nešto širi oblici naziva lokaliteta, kao primjerice "di Selenicouaz di Murlachia di Popouo" ili "di Gradaz de Popouo". Vidi: M. Sivrić, *Migracije iz Hercegovine na dubrovačko područje*: 64.

⁵⁴¹ M. Sivrić, *Migracije iz Hercegovine na Dubrovačko područje*: 28-29.

Važan segment demografskih kretanja u župi Gradac bile su i sezonske migracije stanovništva, a one su se u prvom redu odnosile na stočare-planištare koji su tijekom ljetnih mjeseci stoku izvodili na ispašu u planinske predjele, da bi dolaskom zimskih mjeseci stoku odvodili na Pelješac i Dubrovačko primorje. Ta kretanja bila su rezultat niza prirodnih i društvenih obilježja dinaridskog područja, od položaja i klimatskih prilika do proizvodno-poljoprivrednih odnosa.⁵⁴²

5.1. Iseljavanje iz župe Gradac

5.1.1. Iseljavanje iz župe Gradac u vrijeme osmanskog osvajanja Bosne i Hercegovine u 15. stoljeću

Tijekom svoje povijesti područje župe Gradac bilo je izrazito emigracijsko područje na koje su ponajviše utjecali politički, gospodarski, društveni i vjerski razlozi. Prvi značajni val iseljavanja s područja Hercegovine uzrokovan je provalama akindžija, osmanske prethodnice, krajem 14. i početkom 15. stoljeća. Njihove pohode karakteriziralo je ubijanje, pljačka i odvođenje u roblje zarobljenika, čime su izazivali strah stanovništva koje je pred njima bježalo na sigurnija područja. Prve vijesti o bježanju hercegovačkog stanovništva zabilježene su 1386. godine kad su Osmanlije prodrle do trga Drijeva i zapalile ga, a stanovništvo se spašavalo bijegom u Ston i na Pelješac. Zbog sve češćih osmanskih prodora i osvajanja u 15. stoljeću veliki dio stanovništva je svoj spas tražio u bijegu. Dubrovački senat je krajem 1438. i početkom 1439. godine izašao u susret tim izbjeglicama, te je donio odluku da se na područje Dubrovačke Republike prime svi ljudi hercega Stjepana koji bježe pred Osmanlijama.⁵⁴³ Već 1448. godine dogodio se novi zbjeg stanovništva, pa je Dubrovačka Republika odlučila da se u Ston i na Pelješac prime "seljaci i Vlasi vojvode Stjepana, Radoja Nikolića i Vukašina Grgurevića s obiteljima i stadima, s čelnicima i pastirima".⁵⁴⁴ Dubrovački kroničar Ivan Gondola u svojoj kronici svjedoči da je 1459. godine Dubrovačka Republika naredila straži u Stonu da prihvati hercegovce podanike koji su pobjegli pred strahom od Turaka sa svim njihovim stvarima.⁵⁴⁵ Padom Bosne i upadima osmanske vojske na zemlje

⁵⁴² N. Vekarić, *Stanovništvo poluotoka Pelješca 1*: 73.

⁵⁴³ M. Krešić, »Depopulacija jugoistočne Hercegovine«: 758, 766-767.

⁵⁴⁴ S. Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*: 30.

⁵⁴⁵ "Si mandò guardia a Stagno, e si diedero ordini per tutto il stato per le buone guardie e commissione a tutti li rappresentati della repubblica per salvare li sudditi del herzegh, con tutte le loro robe, in caso che per paura de' Turchi il convenisse fuggire. Al quale si diede licenza di provedersi d' alcune armi et estrarle fuori di Ragusa. Questa paura de' Turchi faceva, che tutti li habitanti di terra ferma procurassero la loro salvatione". Vidi: Natko

hercega Stjepana 1464. i 1465. godine sve veći izbjeglički valovi zapljuskivali su Dubrovnik i njegovu okolicu.⁵⁴⁶ Slika napuštenih naselja Gradac i Moševići prema prvom osmanskom defteru iz 1468-69. godine dodatno potvrđuje činjenicu o bijegu stanovništva.⁵⁴⁷ Osim Dubrovnika dio izbjegličkog vala zasigurno je bio usmjeren prema mletačkim posjedima i otocima u Dalmaciji, a nekima je to bila samo "odskočna daska" za daljnji bijeg u južnu Italiju.⁵⁴⁸ Koliki je broj stanovništva izbjegao kako s područja župe Gradac tako i s područja čitave Hercegovine nemoguće je saznati. Zna se da je ova neočekivana migracija primjerice na Pelješcu ubrzala spor i dugotrajan proces naseljavanja poluotoka zbog manjka radne snage. Također je umjesto stvaranja idealnog odnosa između radne snage i obradive zemlje dovela do demografskog viška, koji je onda doveo do obrnutog procesa s ciljem smanjenja viška radne snage.⁵⁴⁹ U potpunosti ostaje nepoznato i neistraženo u kojoj mjeri su zarobljavanja i deportacije stanovništva Hercegovine utjecale na njenu cjelokupnu demografsku sliku. Sačuvana su tek pojedina svjedočanstva o broju odvedenih stanovnika, koja ipak treba uzeti s oprezom.⁵⁵⁰

5.1.2. Iseljavanje iz župe Gradac od 16. do prve polovice 18. stoljeća

Osmanskim osvajanjem i uspostavom njihove uprave na području Hercegovine došlo je do promjene u političkim, društvenim i vjerskim odnosima. Stanovništvo nenaviknuto na te promjene tražilo je spas u bijegu iz bezizlazne situacije. Nemogućnost plaćanja novouvedenih osmanskih poreza, u prvom redu *džizije*,⁵⁵¹ bio je jedan od važnijih uzroka prilikom iseljavanja tamošnjeg stanovništva. Osmanske vlasti nastojale su spriječiti takvu ekonomsku migraciju zbog straha od gubitka radne snage i smanjenja prihoda od poreza. U takvim su se slučajevima znali poslužiti i represivnim metodama nastojeći oteti ili silom vratiti pojedinca

Nodilo, »Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Ioannis Gundulae (1451-1484)«, u: *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium* 1893 (XXV): 356.

⁵⁴⁶ M. Krešić, »Depopulacija jugoistočne Hercegovine«: 768.

⁵⁴⁷ A. S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosne*: 151, 156.

⁵⁴⁸ M. Sivrić, *Migracije iz Hercegovine na Dubrovačko područje*: 385-386; M. Krešić, »Depopulacija jugoistočne Hercegovine«: 769; D. Vidović, »Gradačka prezimena«: 197.

⁵⁴⁹ N. Vekarić, *Stanovništvo poluotoka Pelješca 1*: 26.

⁵⁵⁰ Herceg Stjepan se 1465. godine požalio Mletačkoj Republici na svog sina Vladislava koji je zajedno s Osmanlijama provalio na njegove zemlje, te su u samo "jednom danu odveli 30,000 ljudi". Vidi: S. Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*: 252.

⁵⁵¹ Džizija ili glavarina bila je jedan od glavnih državnih prihoda Osmanskog Carstva koja se trošila u vojne svrhe. Bili su ga dužni plaćati svi odrasli, radno sposobni nemuslimani. Budući da nisu bili vojni obveznici, džizija je bila obavezni porez kojim su iskazivali svoju lojalnost prema državi. Uбирала se prema imovnom stanju, osim u vrijeme sultana Sulejmana Veličanstvenog kad je džizija iznosila 25 akči za svakoga bez obzira o njegovom imovinskom stanju, a visina davanja i povećanje poreza ovisili su o financijskom stanju države. Vidi: D. Pinjuh, »Položaj seljaka u Hercegovini«: 746.

koji se odselio, a pritom su prijetili njegovoj obitelji koja je ostala u Hercegovini, ili čak cijelom selu. U nastojanju da izbjegnu naplatu poreza stanovništvo je znalo tek privremeno odseliti na dubrovačko područje u vrijeme naplate harača, što je izazivalo određene političke sukobe između Carstva i Republike. Oni iseljenici koji nisu bili odbjegli dužnici ili zločinci mogli su očekivati da će ih Dubrovačka Republika zaštititi od osmanskih službenika, ali se istodobno naseljavanje stranaca u Republici kontroliralo, odnosno zabranjivalo odlukama Senata ili djelovanjem posebno imenovanih senatora.⁵⁵²

Uspostavom nove vlasti islam postaje državna religija, a pripadnici katoličke vjeroispovijesti dolaze u podređeni položaj. Kroz čitavo trajanje osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini njihov je položaj bio nesiguran. Posebno je njihov loš položaj bio izražen u vrijeme protu-turskih ratova, koje su vodile katoličke zemlje često u suradnji i na poticaj pape.

Često se znalo dogoditi da se izbjeglo pučanstvo u ulozu uskoka vraćalo na svoja stara ognjišta robeći i pljačkajući sve koje su tamo zatekli, ne čineći razliku među kršćanima ili muslimanima. U pljačkaške pohode u Zažablje uskoci su najčešće kretali iz Neretve, Popova iz pravca Stona i Slanoga, dok je Trebinje, osim u izuzetnim situacijama, bilo zaklonjeno. Napadi su se izvodili najčešće u proljeće, a rjeđi su bili u jesen. Radilo se o brzim i isplaniranim upadima, tako da su se uskoci na osmanskom području zadržavali tek dan ili dva.⁵⁵³ Prvi spomen uskočke provale zabilježen je 1538. godine kad je dvjesto uskoka iz pravca Slivna provalilo u Gradac. Potom su uz vodstvo dvojice Vlaha iz Graca opljačkali Trebinje, Ravno i Popovo, te su uspjeli odvesti veliki broj stoke i druge imovine s tog područja.⁵⁵⁴ Upravo su ovakve i slične provale uskoka dodatno osiromašivale ionako već siromašno stanovništvo. Pape su u više navrata osuđivale uskočko pljačkanje stanovništva Zažablja i Popova, a posebno jer su u ropstvo odvodili i katoličko stanovništvo.⁵⁵⁵ Situacija je

⁵⁵² V. Miović-Perić, *Na razmeđu*: 104-108.

⁵⁵³ B. Hrabak, »Napadi senjskih uskoka«: 102.

⁵⁵⁴ B. Hrabak, »Napadi senjskih uskoka«: 104-105. Dubrovčani su 1606. godine predali osmanskom eminu na Pločama Ivaniša, sina Vukašinova iz Graca, koji je bio uhvaćen na dubrovačkom području kao uskok. Vidi: V. Miović-Perić, *Na razmeđu*: 23.

⁵⁵⁵ Splitski dominikanac Daniel u svom izvještaju papi Sikstu V. 1589. godine prenosi molbu stanovništva Zažablja navodeći "Budući da su spomenute Morlake okrutno pritisnuli senjski uskoci, vojnici Carskog Veličanstva, i nezadovoljavajući se grabežom njihove imovine, nego ih još i zarobljavaju s njihovim obiteljima te da još nesretnije satiru njihove žene, kćeri i dječake, zatim ih prodaju Turcima, koji ih poslije nagone da zaniječu svetu vjeru, kako i ja mogu djelomično posvjedočiti, jer sam propovijedao dvije korizme u gradu Senju, i ondje vidio veliku opačinu koju čine ovim bijednim kršćanskim robovima". Vidi: Stjepan Krasić »Izvještaj iz 1589. godine. Splitski dominikanac fr. Daniel piše papi Sikstu V. o prilikama u kojima su živjeli katolici u istočnoj Hercegovini«, *Mostarensia* 9 (1998): 105-114, citirano prema I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 44.

za stanovništvo župe Gradac postala gotovo neizdrživa, pa su se tražili različiti načini zaštite od uskoka. Oko 1611. godine 13 sela Popova počelo je plaćati Senjanima tribut, dok su druga, među njima i Gradac sklopila posebne sporazume o međusobnom obavještanju. Prema tome stanovnici Graca trebali su poslužiti uskocima kao vodiči za njihove daljnje prodore u Hercegovinu. Takvi se dogovori nisu pokazali pouzdanima u praksi, pa su se upadi nastavili već sljedeće godine. Tom je prilikom bosanski paša optuživao mletačke vlasti da je sva zemlja na tri dana hoda od Neretve opustošena i uništena, a da je većina stanovnika bila primorana povući se na druga mjesta.⁵⁵⁶

Ratna zbivanja koja su obilježila područje jugoistočne Hercegovine u drugoj polovici 17. stoljeća imala su sličan utjecaj na iseljavanje stanovništva kao i u vrijeme osmanskog osvajanja. Svaki je rat na tom području uzrokovao unutarnje ili vanjske migracije, s privremenim ili trajnim obilježjima. Tamošnje kršćansko stanovništvo nastojalo se osloboditi osmanske vlasti, pa su sudjelovali u ratovima koje su kršćanske države vodile protiv Osmanskog Carstva. Bili su aktivni sudionici Dugog (1591-1606), Kandijskog (1645-1669) i Morejskog rata (1684-1699).⁵⁵⁷ Dva posljednja su imala izraziti utjecaj na demografska kretanja stanovništva župe Gradac, te su se njihove posljedice osjećale još i u 18. stoljeću.

U jeku Kandijskog rata 12 sela Zažablja poslalo je 1656. godine gradačkog župnika Luku Šimunovića mletačkom generalnom providuru s molbom da im on potvrdi povlastice iz 1654. godine kojom se oni primaju pod mletačku zaštitu, te im se daje obećanje da će biti sačuvani od napada uskoka i ostalog pučanstva podložnog mletačkoj vlasti.⁵⁵⁸ Ishod njegova poslanstva ostao je nepoznat, ali su uskoci i Osmanlije u svojim daljnjim pohodima opustošili župu Gradac i primorali njeno stanovništvo na bijeg.⁵⁵⁹ Osim prema Dubrovniku i njegovoj okolini stanovništvo je bježalo i na sjever, prema unutrašnjosti župe, na što upućuje već spominjano pismo gradačkog župnika fra Ivana Bartolučića iz 1664. godine u kojem se požalio biskupu de Martinisu kako su 53 obitelji napustile gradačku župu i povukle se u okolice Blagaja.⁵⁶⁰ Biskup de Martinis sljedeće se godine žalio Propagandi da su mu hajduci u

⁵⁵⁶ B. Hrabak, »Napadi senjskih uskoka«: 124-125.

⁵⁵⁷ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 169.

⁵⁵⁸ M. Krešić, »Povijesne okolnosti osnutka i osnutak župe Dubrave«: 105.

⁵⁵⁹ Kao što je već spomenuto župnik Šimunović bio je opljačkan od strane Osmanlija i preminuo je u njihovom zatvoru u Gabeli 1659. godine. Vidi: M. Krešić, »Svećenici na službi i rodnom iz župe Gradac«: 78.

⁵⁶⁰ "E di più a da sapere Sua Signoria Illustrissima che sono andate 53 famiglie della mia Parochia e così si trovano se lontano tre giornate bone di strada in certi loci intorno di Blagai una montana ciamata Veles, Stolaz, Nevesigne e Dubrave. Intorno di tutti questi loci turcheschi si trovano questi mi Parochiani e questi loci sono chredo della cura di Sua Signoria Illustrissima e tutti questi sono fugiti de questi loci mi parochiani della paura delli Aijduci e fugirò e fugirano questi altri li quali si trovino qui si non farete qualche remedio per queste povere vostre Pecore..." Vidi: M. Jačov, *Le missioni cattoliche* 2: 450.

suradnji s Mlečanima u potpunosti uništili biskupiju, opustošili sela, a ono malo preostalog stanovništva koje nije pobjeglo sakrilo se po špiljama.⁵⁶¹ O silini uskočkih pustošenja svjedoči Pavao Šilobadović, kroničar makarskog samostana koji je u svojoj kronici donio opise više uskočkih napada. Vrijedi istaknuti njegov zapis iz 1669. godine u kojem navodi "mesece veljače na 25. Otiđe naša četa u Zažablje, 4 stotine ljudi, i dognaše konja 80, goveda 120, male živine 200. Opališe kuća 15, izgori u kuća čeljadi, ja ne znam, niko veli 20 a niko 15, ja znam što dovedoše na more harambašu Nikolu Novkovića i još 4 bandura i čeljadi ostale, ženska i muška 10. Naši svi zdravo".⁵⁶²

Do još snažnijeg procesa emigracije došlo je za vrijeme Morejskog rata kad je Mletačka Republika pristupila organiziranom preseljavanju stanovništva s područja župe Gradac na novoosvojena područja u dolini Neretve. Nakon višegodišnjih pregovora i stalnih nastojanja Mletačke Republike postignut je dogovor 1687. godine. Prema tom dogovoru Mlečani su ušli s 2.000 vojnika u Zažablje da bi osigurali prijelaz tamošnjeg stanovništva. Serdar Nonković i njegovi sinovi, kao i gradački župnici Petar Dragobratović i Jure Sentić sa svojim obiteljima proglasili su se mletačkim podanicima i prešli su na mletačko područje. S njima je preselilo 250 naoružanih ljudi sa svojim obiteljima, te su prešli u krajeve u blizinu Opuzena. Kao što je već spomenuto, samo preseljenje nije izvedeno u najpovoljnije vrijeme jer se veliki broj stanovnika ranije povukao sa stokom u planine. Upravo se to stanovništvo po svom povratku kućama našlo na udaru Osmanlija, kao i rodbina onih preseljenika, koja je ostala živjeti na osmanskome području.⁵⁶³

Početak sljedećeg stoljeća obilježio je novi, Mali rat (1714-1718) između Osmanskog Carstva i Mletačke Republike. Stanovništvo župe Gradac ponovno je bilo predmetom prisilnih preseljavanja. Gradački župnik Andrija Šumanović 1715. godine je izvijestio dubrovačku vladu da je gradačka župa opustila, jer su Osmanlije preselile 40 obitelji, dok je drugih 40 mletačka vojska odvela pod Klek. Zaključuje da je područje njegove župe u potpunosti opustjelo, te da je njegov narod izgubio svu imovinu. Čak je i sam Šumanović bio

⁵⁶¹ B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 120; I. Puljić, "Kroz prošlost župe Gradac": 48.

⁵⁶² Stipan Zlatović, »Kronaka o. Pavla Silobadovića o četovanju u Primorju (1662-86.)«, *Starine JAZU* 21 (1889): 106.

⁵⁶³ Iz oporuke koju je sastavio trgovac na veliko (*negoziante all' ingrosso*) Marko Lazarević s Hotnja, saznaje se da je on preselio u Dubrovnik upravo u zadnjim godinama rata, u potrazi za sigurnijim prebivalištem. Njegov je pak brat Andrija ostao na Hotnju, u međuvremenu se zaređio, te postao gradačkim župnikom, a potom i generalnim vikarom Trebinjsko-mrkanske biskupije. Vidi: Marijan Sivrić, »Nešto o obitelji Lazarević s Hotnja u Dubrovniku«, *Neum zemlja i zavičaj Hrvata*. Neum: Općinsko vijeće Neum, 1995: 196; B. Pandžić, »Trebinjska biskupija u tursko doba«: 102-103; M. Glibota, *Povijest Donje Neretve*: 82-83; M. Krešić, »Povijesne okolnosti osnutka i osnutak župe Dubrave«: 109.

prisiljen povući se sa svojim župljanima na mletačko područje.⁵⁶⁴ Sva dotadašnja ratna zbivanja odrazila su se na demografsku sliku župe. Dio stanovništva je izginuo, drugi dio je bio prisiljen iseliti se u Neretvu, dok je treći dio odselio u pravcu Dubrava. Glavni razlozi za odseljavanje u župu Dubrave bili su neprivlačnost mletačkih posjeda u močvarnoj Neretvi, te bogata područja plodnom zemljom u odnosu na dijelove Graca i Popova.⁵⁶⁵ Mlečani su shvaćali teškoću svog položaja u privlačenju stanovništva, pa su posebno nagrađivali i davali povlastice onima koji bi prihvatili njihove prijedloge i naselili se u Neretvi. S druge strane Osmanlije nisu mogle dopustiti da područje župe Gradac ostane ispražnjeno, pa je sultan proglasio amnestiju nad osobama koje su sudjelovale u mletačkim osvajanjima. Glavni razlog povratka stanovništva u župu Gradac bio je nedostatak zemlje za ispašu stoke u Neretvi. Ipak, istaknutijim stanovnicima župe Gradac, koji su sudjelovali u mletačkim nastojanjima, Osmanlije su uskratile povratak. Tako se po odredbi stolačkog kapetana Ahmed-age nisu smjeli u Gradac vratiti župnik Andrija Šumanović i Miho Glavinić.⁵⁶⁶

5.1.3. Iseljavanje iz župe Gradac nakon druge polovice 18. stoljeća do 1918. godine

Po završetku ratova koji su obilježili 17. i početak 18. stoljeća preostalo stanovništvo župe Gradac našlo se u većem dijelu osiromašeno i gladno. Neizdrživa situacija uzrokovala je novi val emigracije, uzrokovane ekonomskim razlozima, te je val kretanja najčešće bio usmjeren prema Dubrovniku. Jedan od rijetkih izvora koji svjedoči o migracijama stanovništva župe je Stanje duša iz 1765. godine. Župnik je u slučajevima kad je pojedinac napustio župu to naknadno bilježio, te bi uz njegovo ime upisao i mjesto iseljenja. Od ukupno 821 stanovnika koji je živio na području župe 31. prosinca 1765. godine, njih 22 (2,68%) je u određenom trenutku života iselilo iz župe. Od tog broja emigranata čak 90,91% činili su muškarci, a 9,09% žene. Najčešće njihovo odredište bio je Dubrovnik (72,73%), a slijedili su u dva slučaja Gabela (9,09%) i u jednom Ston (4,54%). Za trojicu emigranata (13,64%) navedeno je da su na moru (tablica 104). Najveći broj iseljenika zabilježen je u Hutovu (36,36%), a slijedili su ga Hotanj (18,18%) i Drijen (16,64%). Razumljivo, ove brojke ipak treba uzeti s velikom dozom opreza. Moglo se dogoditi da su neurednim vođenjem Stanja duša pojedinci preskočeni, ili da su pak odselili iz župe u kasnijoj životnoj dobi, kad se više nisu upisivali noviji podaci u spomenutu knjigu Stanja duša.

⁵⁶⁴ B. Pandžić, »Trebinjska biskupija u tursko doba«: 107; I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 54.

⁵⁶⁵ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 170.

⁵⁶⁶ I. Puljić, »Kroz prošlost župe Gradac«: 54-55.

Događaj koji je imao veliki utjecaj na iseljavanje bio je Hercegovački ustanak 1875-78 godine. Hercegovačko stanovništvo bježalo je u više pravaca pa je na samom početku oko 2.000 ljudi izbjeglo u Metković, u Dobranje se sklonilo 56 obitelji. Stanovništvo župe Gradac bježalo je najbližim pravcima preko granice u Dubrovačko primorje od Imotice do Čepikuća, te s druge strane u Vidonje.⁵⁶⁷ U Dubrovniku se 6. kolovoza 1875. godine nalazilo već 600 hercegovačkih izbjeglica, a jednako toliko u Čepikućama i Točioniku. Do prosinca u Općini Ston bilo ih je 3.400, a na području čitave Dalmacije 13.403.⁵⁶⁸ Kotarsko poglavarstvo u Dubrovniku je već krajem srpnja 1875. godine izdalo napatke općinskim vlastima da stupe u kontakt s domaćinima izbjeglica, te su sukladno tome trebali izraditi popise s imenima, dobi, podrijetlom izbjeglica, te navesti jesu li naoružani, te imaju li se čime uzdržavati.⁵⁶⁹ Lokalno stanovništvo izašlo je u susret izbjeglicama, te su im u prvi mah ustupali dijelove kuća, staja i pašnjaka, a istovremeno su im austrijske vlasti doznačavale novčanu pomoć (*pagu*). Upravo su zahvaljujući podjeli te pomoći ostali sačuvani poimenični popisi izbjeglica s podacima o njihovom stanju, a u pojedinim slučajevima navedeno je i mjesto, te domaćini koji su izbjeglice primili.⁵⁷⁰

Prvi popis izbjeglica sastavljen je 23. studenog 1875. godine u Stonu a obuhvatio je stanovništvo izbjeglo u sela Dubrovačkog primorja, Lisac, Čepikuće i Trnovicu.⁵⁷¹ Ukupno su popisane 243 obitelji sa 1.717 članova, ali popisivanje nije izvedeno precizno, te se neke obitelji ponavljaju.⁵⁷² Nedostatak popisa je što nije navedeno mjesto podrijetla izbjegličkih obitelji, te je zbog toga bilo potrebno izvršiti genealošku analizu da bi se utvrdilo koje su obitelji podrijetlom iz župe Gradac. Ukupno je popisano 17 obitelji sa 126 izbjeglica iz Graca, Hutova, Zelenikovca i Drijena (tablica 105). Žene do 15 i starije od 50 godina činile su 36,51% ukupnog udjela, dok je udio muškaraca u istim dobnim skupinama iznosio 27,78%. Udio muškaraca u odrasloj dobi (16-49 godina) iznosio je 17,46%, dok je kod žena bio 18,25%.

⁵⁶⁷ I. Puljić, »Kroz našu prošlost«: 189; I. Puljić, *Popisi izbjeglica iz Donje Hercegovine*: 13.

⁵⁶⁸ I. Puljić, *Popisi izbjeglica iz Donje Hercegovine*: 14.

⁵⁶⁹ I. Puljić, *Popisi izbjeglica iz Donje Hercegovine*: 13.

⁵⁷⁰ I. Puljić, *Popisi izbjeglica iz Donje Hercegovine*: 15-16.

⁵⁷¹ I. Puljić, *Popisi izbjeglica iz Donje Hercegovine*: 19-68.

⁵⁷² Primjerice obitelj Anice udovice Ivana Vukorepa iz Hutova upisana je dva puta, prvi put pod brojem 109, a drugi put pod brojem 175. Prilikom drugog upisa popisani su i neki članovi obitelji, koji nisu bili popisani, pa je možda to razlog zašto je obitelj dva puta popisivana. Vidi: I. Puljić, *Popisi izbjeglica iz Donje Hercegovine*: 39, 53-54.

Drugi popis sastavljao se u Stonu od 2. do 5. prosinca 1875. godine za izbjeglice u župama Ošlje i Topolo, te je popisano ukupno 10 obitelji sa 67 izbjeglica.⁵⁷³ Od tog broja dvije obitelji s ukupno 12 članova podrijetlom su iz župe Gradac, s tim da je obitelj Bože Martića sa Zelenikovca bila popisana i prilikom trećeg popisa (tablica 106). Druga je obitelj Butigan iz Dobrova, te su oni jedina obitelj iz tog naselja koja se našla u popisima u Dubrovačkom primorju.

Treći popis, koji se sastavljao u Stonu od 19. do 23. prosinca 1875. godine za izbjeglice u župi Lisac, najkvalitetniji je od svih. Osim uobičajenih podataka, ime pojedinih članova obitelji, njihove dobi, donosi i podatke o naseljima gdje su izbjeglice smještene, te obiteljima koje su primile izbjeglice.⁵⁷⁴ Popisano je ukupno 360 obitelji i 2.921 osoba, a od tog broja 18 obitelji i 118 izbjeglica bilo je iz župe Gradac, što predstavlja udio od tek 5% obitelji i 4,04% izbjeglica od ukupnog broja. Od spomenutih 18 obitelji, njih 12 je bilo obuhvaćeno već prvim popisom, a već je spomenuto da je obitelj Bože Martića bila obuhvaćena drugim popisom (tablica 107). Najviše obitelji bilo je podrijetlom sa Zelenikovca (9), a slijede Hutovo (5), Drijen (2), Hotanj (1) i Dubravica (1). Obitelj Petra Katića s Hotnja popisana je u kući Pera Glumca u Liscu, a obitelj Raič iz Hutova popisana je u Mravinci. Ostalih 16 obitelji nastanilo se u Trnovici.⁵⁷⁵ Prema ovom popisu žene do 15 i starije od 50 godina činile su 35,59% udjela, dok su muškarci u istim dobnim skupinama činili 26,27%. Udio muškaraca i žena u odrasloj dobi bio je približan prvom popisu, te je iznosio 18,64% i 19,49%.

Sljedeći popisi poput onoga od 26. listopada 1876. godine vođeni su drugom metodologijom. Popisivani su samo glavari obitelji s brojem radno sposobnih i nesposobnih članova obitelji. Ukupno je popisano 245 glavara obitelji s 2.002 ukućana, ali na temelju isključivo imena i prezimena nije bilo moguće utvrditi koliki je bio udio izbjeglica s područja župe Gradac. Usporede li se prethodna tri popisa dolazi se do zaključka da su u mjesec dana, od 23. studenog do 23. prosinca 1875. godine, iz župe Gradac na područje župa Lisac, Ošlje i Topolo preselile 24 obitelji sa 167 izbjeglica. Žene u dobnim skupinama do 15 i starije od 50 godina činile su 33,53%, a muškarci u istim dobnim skupinama 30,54% od ukupnog broja izbjeglica s područja župe. U odraslim dobnim skupinama muškarci su činili 16,77%, a žene 19,16% (tablica 108, grafikon 43).

⁵⁷³ I. Puljić, *Popisi izbjeglica iz Donje Hercegovine*: 69-74.

⁵⁷⁴ I. Puljić, *Popisi izbjeglica iz Donje Hercegovine*: 81-170.

⁵⁷⁵ I. Puljić, *Popisi izbjeglica iz Donje Hercegovine*: 138, 287, 309, 331-334, 338, 342, 351-356, 358-360.

Budući da je 1878. godine popisano 1.424 stanovnika, a 1879. godine 1.600 stanovnika, može se pretpostaviti je oko 10% do 11% stanovništva župe Gradac izbjeglo na spomenuto područje u samo mjesec dana. Kao primjer može se uzeti stanovništvo Zelenikovca, kao najzastupljenijeg naselja u popisima. Može se pretpostaviti da je broj stanovnika Zelenikovca 1878. (103 stanovnika) bio približan broju iz 1875. godine, te da je broj kuća vjerojatno ostao nepromijenjen (19 kuća).⁵⁷⁶ To bi značilo da je 52,63% obitelji sa 74,76% stanovnika pošlo u izbjeglištvo krajem 1875. godine. Zbog nedostatka kvalitetnijih izvora, nije moguće utvrditi daljnji tijek izbjegličkog procesa. Ipak sa sigurnošću se može reći da je udio izbjeglica iz župa na području Dubrovačkog primorja bio znatno veći, a potvrda za to nalazi se u maticama umrlih župe Gradac. U njima se od srpnja 1875. do 1877. godine mogu pronaći stanovnici župe umrli u graničnim selima Dubrovačkog primorja, a da se pritom ne javljaju ni u jednom od navedenih popisa. Pojedini stanovnici Duži, Neuma, Kiševa, Moševića, Vranjeva Sela i Prapatnice umrli su u Imotici, a u Smokovljanima su umirali pojedinci podrijetlom iz Hutova i Zelenikovca. Osim spomenutih u maticama se kao mjesto smrti i pokopa navode još Štedrica, Živa, Ošlje, Topolo i Trnovica.⁵⁷⁷ Poznato je između ostalog da su postojala i izbjeglička naselja nastala uz samu granicu s Dubrovačkim primorjem gdje se stanovništvo sklanjalo i dobivalo pomoć u hrani.⁵⁷⁸ S druge strane ostaje nedovoljno istraženo koliki je broj stanovnika izbjegao na područje Vidonja i neretvanskog kraja.

Demografska tranzicija koja je obilježila kraj 19. i početak 20. stoljeća dovela je do stvaranja viška stanovništva. To je utjecalo na stvaranje novog procesa iseljavanja u kojem je eliminiran višak radne snage, koji je bio prisiljen sreću i zaradu potražiti u emigraciji. Naglim razvojem država Sjeverne i Južne Amerike sve više stanovništva odlazi u tom pravcu. Ta vrsta migracija u početku je imala privremeni karakter, s namjerom pojedinca da se vrati nakon nekoliko godina nakon što bi zaradio za pomoć obitelji. Međutim, događalo se i da se od privremenih pretvore u trajne migracije, a često se znalo dogoditi da bi odlazak jednog člana obitelji povukao za njim rodbinu, susjede i prijatelje. Nepisano pravilo je bilo da iz obitelji koja ima dvojicu sinova jedan otiđe u Ameriku i pomaže obitelji slanjem novca. Intenzitet preseljenja posebno se pojačao uoči Prvog svjetskog rata, kad je stanovništvo

⁵⁷⁶ *Schematismus cleri Dioecesis Ragusinae pro anno MDCCCLXXXVIII cui adnectitur status dioecesis Marciano-Trinuniensis*: 57.

⁵⁷⁷ *MUŽG 1845-1912*: 60-71.

⁵⁷⁸ S. Vukorep i S. Katić, »Naša sela-prošlost i sadašnjost«: 330, 370.

iseljavanjem u Ameriku nastojalo izbjeći regrutaciju.⁵⁷⁹ Jedini podaci o iseljavanju stanovništva župe Gradac u prekoceanske zemlje mogu se pronaći u Stanju duša iz 1924. godine. U krajnjoj rubrici, u napomenama župnici su upisivali gdje su pojedinci odselili, a tek u pojedinim slučajevima nalazili bi se detaljniji upisi s imenom grada i godine odlaska.⁵⁸⁰ Na temelju samo tih upisa nemoguće je procijeniti koliki je bio udio iseljništva u prekoceanske zemlje krajem 19. i početkom 20. stoljeća, ali za usporedbu u župi Ravno procjenjuje se da je preko 200 muškaraca otišlo u Ameriku.⁵⁸¹

5.2. Doseljavanje u župu Gradac i lokalne migracije unutar župe

Proces doseljavanja u župu Gradac nije bio snažan ni intenzivan poput procesa iseljavanja. Doseljavanje, kao i lokalne migracije na području župe uglavnom su bile ekonomskog i dobrovoljnog karaktera, uzrokovane najčešće potragom za boljim životnim uvjetima, kao i ženidbom. Obitelji bez muškog potomka primale su u kuću domazeta, čime su se rješavala egzistencijalna pitanja za obje obitelji. Domazet je time rješavao pitanje smještaja i zaposlenja, a ženini roditelji bi time sačuvali imanje od propadanja, a ujedno su dobili osobu koja će skrbiti o njima do njihove smrti.⁵⁸²

Detaljnijom analizom rodova župe bavili su se Ivica Puljić, Stanislav Vukorep i Domagoj Vidović.⁵⁸³ Gradačke matice pružaju vrijedne informacije o pojedinačnim slučajevima doseljavanja i unutarnjim migracijama stanovništva. To potvrđuje primjer obitelji Vukorep-Stojanović iz Hutova. Rodonačelnik tog roda Vide negdje je u prvoj polovici 18. stoljeća prvo doselio s očeva imanja u Trebinji na majčin posjed u Hutovu.⁵⁸⁴ On se 1760. godine oženio Marijom Gustin sa Zelenikovca, udovicom i jedinom živućom nasljednicom svojih roditelja.⁵⁸⁵ Vide se u tom trenutku seli sa svojih posjeda u Hutovu u kuću ženinih roditelja na Zelenikovcu, te se njegov rod u tom naselju zadržao sve do polovice 19. stoljeća, kad se opet vraćaju u Hutovo. Isti izvor pruža nam osnovne informacije o naseljavanju Neuma, danas najvažnijeg naselja nekadašnje župe Gradac. Iz njih se može iščitati kako je rod

⁵⁷⁹ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 182-183.

⁵⁸⁰ Primjerice za Petra Pavlovića Boškova, rođenog 1900. godine stoji da se od 1909. godine nalazi u Čileu u Južnoj Americi. Vidi: *SAŽG 1924*: 155.

⁵⁸¹ M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*: 183.

⁵⁸² N. Vekarić, *Stanovništvo poluotoka Pelješca 1*: 71.

⁵⁸³ S. Vukorep, »Staro neumsko pučanstvo«: 177-194; I. Puljić i S. Vukorep, »Naša prezimena-korijeni i razvoj«: 285-370; D. Vidović, »Gradačka prezimena«: 197-238.

⁵⁸⁴ Vidina majka bila je Ivana Ilić, koja se 1710. godine udala za Ivana Stojanovića s Trebinje. Vidi: *MVŽRD (1708-1748)*: 2.

⁵⁸⁵ *MVŽG (1719-1845)*: f. 37.

Buconić iz Stupe u Dubrovačkom primorju doselio na svoje posjede u Neumu, te se s njihovom pojavom naselje po prvi put javlja u maticama. Nakon prethodnog rodovskog raslojavanja u Stupi, pet obitelji Bačić, Batinović, Kristić, Solušić i Škobo naselilo je Neum početkom 19. stoljeća.⁵⁸⁶

Metoda genealoške komparacije rodova, kako je prikazao Nenad Vekarić na primjeru stanovništva Pelješca, ujedno je izvrstan pokazatelj kako procesa doseljavanja, ali i lokalnih, unutarnjih, migracija. Uz pomoć te metode uspoređuje se broj stanovnika prve popisne godine s brojem potomaka po muškoj liniji u drugoj popisnoj godini. Svrha joj je pokazivanje kretanja i izmjene stanovništva pojedinog naselja u određenom vremenskom razdoblju.⁵⁸⁷ Prilikom analiza rodova župe Gradac iskorištene su dvije knjige Stanja duša iz 1765. i 1855. godine. Iako je vremenski raspon analize kratak, ipak je pokazao glavne određene trendove. Jednostavnom usporedbom rodova i mjesta njihova prebivališta primjećuje se da je od 50 postojećih rodova 1765. godine, njih 40 imalo živuće muško potomstvo i 1855. godine, dok ih je 10 na području župe Gradac izumrlo. Također 1855. godine javlja se 12 novih rodova, naseljenih uglavnom u južnom dijelu župe, od Neuma do Moševića (tablica 109). Rezultati genealoške komparacije rodova pokazali su da u razdoblju od devedeset godina nije došlo do većih izmjena stanovništva u župi Gradac, te je župa živjela u izrazitoj izolaciji. Starosjedoci su 1855. godine činili 82,03% od ukupnog broja stanovništva, što je predstavljalo indeks povećanja od 125,70 (tablica 110). Najveća izmjena stanovništva zabilježena je u Kiševu, gdje nijedan od 30 stanovnika 1855. godine nije potomak starosjedilaca iz tog naselja. Potom je slijedilo Dobrovo u kojem su 1855. godine tek 11,49% stanovnika bili potomci starosjedilaca. Naselja poput Zelenikovca, Drijena, Kleka i Broćanca bilježila su 100% udio starosjedilačkog stanovništva 1855. godine. Od 16 naselja koja se javljaju u oba popisa, u njih osam zabilježen je prirast starosjedilačkog stanovništva. Među njima prednjače Klek (indeks 257,14) i Drijen (indeks 242,86). U ostalih osam naselja zabilježen je pad, s tim da su Kiševo (indeks 0,00) i Dobrovo (indeks 25,64) u tome dominirali. Glavni razlog izmjene starosjedilačkog stanovništva, osim ekonomskih emigracija, bile su i lokalne migracije, unutar same župe (tablica 111). Pojedini rodovi selili su u potrazi za plodnijom zemljom iz jednog naselja u drugo. Tako su primjerice u Dobrovo, umjesto obitelji Kečo i Popovac doselile obitelji koje su ranije bilježene u Prapatnici (Butigan), Dubravici (Bjelopera) i Gracu (Kitin,

⁵⁸⁶ S. Vukorep, »Staro neumsko pučanstvo«: 178-179, 184, 192.

⁵⁸⁷ N. Vekarić, *Stanovništvo poluotoka Pelješca 1*: 55.

Kulaš, Bajić i Filipović), a zadržala se samo obitelj Bogdanović, koja je u međuvremenu svoj nadimak Kalauz uzela za novo prezime.⁵⁸⁸

5.3. Sezonske migracije (planištari)

Sezonska kretanja stanovništva većinom su bila ekonomska, organizirana i dobrovoljna, u prvom redu vezana uz sezonsko premještanje stoke. Ta kretanja bila su uvjetovana prirodnim i društvenim obilježjima planinskog dinarskog područja na razmeđu Sredozemlja i kontinentalne Europe, u razdoblju kad su kretanja stočara bila najpovoljniji i najekonomičniji način planinskog privređivanja.⁵⁸⁹ U 14. i 15. stoljeću spominju se Morlaci, vlaški stočari, koji su kao najamnici Dubrovačke Republike stanovali u blizini Stona.⁵⁹⁰ Već 1728. godine trebinjsko-mrkanski biskup Jeronim Bona, opisujući u izvještaju stanje u župi Gradac, utvrdio je da se dobar dio stanovništva ljeti zbog manjka vode i ispaše sa svojom stokom povlači u udaljene planine.⁵⁹¹ Istu pojavu 1850. godine opisuje i isusovac Antun Ayala u svom izvještaju Kongregaciji za širenje vjere.⁵⁹² Obojica su zapravo opisivali *planištare*, stočare koji su sa svojom stokom ljeti izlazili na planinu u potrazi za vodom i ispašom. Stanovništvo župe Gradac svoju je stoku vodilo na sezonske ispaše. Tako je krajem listopada i početkom studenoga počinjala sezona zimovanja stoke najčešće na Pelješcu i Dubrovačkom primorju i trajala je sve do kraja travnja, odnosno do blagdana Sv. Jurja (23. travnja).⁵⁹³ Na ispašu se najvećim dijelom vodila krupna stoka (volovi, mlada telad, krave koje se ne muzu i konji), a tek manjim dijelom ovce i koze.⁵⁹⁴ U svom istraživanju Olga Super-Zupan zaključila je da su na Pelješac na zimovanje sa stokom dolazili samo stočari iz

⁵⁸⁸ Ipak treba imati na umu da su pojedini novi rodovi i ranije nastavali Dobrovo. Tako se u maticama rođenih Kitini spominju u Dobrovu već 1723. godine, a Kulaši 1712. godine. Od petero djece Mata Kitina, koja su zabilježena u gradačkim maticama, troje starijih rođeno je u Dobrovu, a dvoje mlađih u Gracu. Rješenje ovog problema možda leži i u činjenici da su gradački župnici drugačije tumačili razgraničenja između pojedinih naselja, te su pojedine zaseoke pripisivali čas jednom, čas drugom naselju.

⁵⁸⁹ Mirko Marković, »Stočarska kretanja na dinarskim planinama«, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena JAZU* 45 (1971): 523-524.

⁵⁹⁰ O. Supek-Zupan, »Kulturne veze Pelješca«: 201.

⁵⁹¹ "...e se una buona parte della gente non si fusse ritirata per mancanza d'acque e delle pasture con i loro bestiami nelle montagne più lontane, dove sogliono dimorare tutta l'està..." Vidi: B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 141.

⁵⁹² "I monti, che abitiamo, inaridendosi sulla metà di giugno agli ardori del sole, la maggior parte de' nostri pastori s'internano nella provincia, per cercare, fra le più montagne, pascoli al loro bestiame". Vidi: M. Korade, »Izvještaji isusovačkih misionara iz XIX. st.«: 146.

⁵⁹³ U Nakovanu i Lovište dolazili su stanovnici Babina Dola i Graca, u Dubu Trpanjsku su dolazile obitelji Tapalović, Matuško i Bogoje iz Dubrave i Moševića, u Dubu Stonsku Pavlovići i Krmeci iz Žukovica i Drijena, a u Sreser i okolicu Drača dolazili su Bogdanovići i Martići sa Zelenikovca. Vidi: O. Super-Zupan, »Kulturne veze Pelješca«: 202.

⁵⁹⁴ O. Super-Zupan, »Kulturne veze Pelješca«: 202

primorske dinarske zone budući da je njihova stoka bila klimatski prilagodljiva. Zoo-tehnička istraživanja pokazala su da ovce visoke planinske zone ne trpe primorsku klimu, te masivno ugibaju ako ih se odvodi na zimovanje uz obalu (tzv. "zajuživanje"). S druge strane ovcama primorske dinarske oblasti, u koju je spadalo i područje župe Gradac, ljetni je odlazak na planinske pašnjake koristio. Za držanje stoke Hercegovci su Pelješćanima morali plaćati određenu odštetu, tzv. "pašarinu", koja se ovisno o mjestu plaćala u novcu ili naturi.⁵⁹⁵ Po završetku zimovanja u primorskim dijelovima stanovništvo se vraćalo u župu Gradac, da bi već u lipnju kretali na planinsku ispašu u planine sjeverne Hercegovine i južne Bosne, Morine, Busovaču, Velež, Zelengoru i druge planine.⁵⁹⁶ Svaka obitelj imala je svoj posjed na tim visoravnima gdje je ljeti boravila sa stokom.⁵⁹⁷ O njihovom ljetnom boravku svjedoče i upisi u maticu rođenih, pošto su župnici Trebinjsko-mrkanske biskupije u međusobnom dogovoru izlazili na planine i pohodili stanovništvo.⁵⁹⁸

Ovisnost stanovništva župe Gradac o stočarstvu, kao jednom od stupova gospodarstva, ponajviše je utjecala na sezonska kretanja stanovništva, koje je iz sezone u sezonu odlazilo u potrazi za boljim uvjetima za njihovu stoku.

5.4. Migracijska bilanca od 1879. do 1910. godine

Zbog neuredno vođenih matica, u prvom redu umrlih, nemoguće je iskoristiti komparativnu ili vitalno-statističku metodu za razdoblje prije 1879. godine, jer se tek otada mogu izračunati precizni pokazatelji, koji su temelj te metode. Za uzorak je korišteno vremensko razdoblje između prvog i posljednjeg austro-ugarskog popisa stanovništva, od 1879. do 1910. godine. Za čitavo razdoblje zabilježen je negativni migracijski saldo, te je u vrlo kratkom razdoblju s područja župe Gradac odselio 221 stanovnik, što je predstavljalo udio od 11,81% u ukupnom broju stanovnika (tablica 112). U prvom međupopisnom razdoblju migracijski saldo iznosio je 4,71% od ukupnog stanovništva, da bi se prema

⁵⁹⁵ Treba napomenuti da je između obiju strana dolazilo do razmjene proizvoda za vrijeme zimovanja hercegovačke stoke, ali ipak ne u tolikoj mjeri u kojoj bi se to moglo očekivati. O. Super-Zupan, »Kulturne veze Pelješca«: 203-204.

⁵⁹⁶ O. Super-Zupan, »Kulturne veze Pelješca«: 201; *Dumo i njegov narod. Vjesnik župe Hrasno-Hercegovina* 6 (1968): 38; M. Konjevod, »Hutovsko područje«: 33.

⁵⁹⁷ Obitelji Babić, Krmek, Matić, Vukorep, te obitelji sa Zelenikovca odlazile su na Morine, obitelj Vukasović na Bukovi do, obitelji Lazarević, Butigan i Pavlović na Crvanj, Sentići u Boljune i Podorlovac u Zelengori, a obitelji s Prapatnice i Konjevodi na Busovaču. S. Vukorep, S. Katić, »Naša sela-prošlost i sadašnjost«: 302, 309, 347; M. Konjevod, »Hutovsko područje«: 36; M. Matuško, »Gospodarstvo u župi Gradac«: 562.

⁵⁹⁸ U više slučajeva djeca rođena u planini mogu se pronaći upisana u maticama krajem godine, budući ih je župnik naknadno upisivao. Vidi primjerice *MKŽG (1709-1845)*: ff 142-142v.

posljednjem razdoblju smanjio i iznosio tek 0,65%. Može se zaključiti da su potisni čimbenici u župi Gradac bili puno snažniji od privlačnih, što je rezultiralo negativnim migracijskim saldom. Do njegovog smanjenja u posljednjem razdoblju (1895-1910) došlo je zbog gospodarskog napretka uzrokovanog prolaskom željeznice i otvaranjem novih radnih mjesta. Slični negativni migracijski trendovi zabilježeni su i u susjednoj župi Ravno, gdje je u razdoblju od 1820. do 1879. godine migracijski saldo iznosio -650, odnosno 50,34% od ukupnog broja stanovništva. U Pridvorju (1831-1910) migracijski je saldo također bio negativan, te je iznosio 29,60% ukupnog stanovništva, dok je na Pelješcu (1831-1910) bio nešto veći, te je iznosio 32,92% ukupnog stanovništva.⁵⁹⁹

Posljedice migracijskih procesa na stanovništvo župe Gradac bile su višestruke. Izravna posljedica bila je promjena demografske slike. U iseljništvo je uglavnom odlazio mladi, radno sposobni kontingent, te je kao posljedica toga dolazilo do demografskog starenja stanovništva. Njihovim odlaskom također se smanjivao i fertilni kontingent, što je imalo za posljedicu i smanjenje nataliteta. Sve te demografske posljedice povlačile su za sobom društvene i gospodarske promjene, čiji je daljnji razvoj bio onemogućen odljevom mladog, radno sposobnog stanovništva.

⁵⁹⁹ N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala sv. I*: 241; N. Vekarić, *Stanovništvo poluotoka Pelješca I*: 69.

6. ZAKLJUČAK

Analiza kretanja stanovništva župe Gradac (1709-1918) ukazala je na neke karakteristike i pojave među tamošnjim stanovništvom:

1) Osmanskim osvajanjem Bosne i Hercegovine prostor župe privremeno je opustio, a stanovništvo je potražilo spas u područjima pod vlašću Dubrovačke i Mletačke Republike. Unatoč čestim ratnim pustošenjima, iseljavanjima i epidemijama broj stanovnika tijekom analiziranog razdoblja bio je u stalnom porastu. Najmanji broj stanovnika (oko 200) zabilježen je 1624. godine, da bi se u sljedećih, nešto više od stotinu godina broj učetverostručio (821). Najveći porast broj stanovnika zabilježen je krajem 19. stoljeća, točnije nakon što je Austro-Ugarska dobila mandat za okupaciju Bosne i Hercegovine 1878. godine. Proces modernizacije pridonio je daljnjem porastu broja stanovnika, koje je doseglo svoj vrhunac uoči Prvog svjetskog rata (2.456 stanovnika 1910. godine).

2) Neažurno vođenje matičnih knjiga onemogućilo je precizniji izračun stopa nataliteta za čitavo razdoblje. Ipak, za pojedina se razdoblja mogu utvrditi trendovi kretanja. Tijekom druge polovice 18. stoljeća, po završetku velikih protuturskih ratova, zabilježene su visoke stope nataliteta (iznad 50‰). Tijekom 19. stoljeća bile su niže, ali su i krajem stoljeća bile na predtranzicijskoj razni (iznad 30‰).

3) Proces demografske tranzicije u župi Gradac odvijao se u isto vrijeme kad i u susjednom Popovu, to jest kasnio je za ruralnim područjima dubrovačke okolice. Razni, ponajviše politički (Hercegovački ustanak) i gospodarski (nizak stupanj gospodarskog razvoja, siromaštvo, razdoblja gladi) činitelji utjecali su na kasniji pad stope mortaliteta. Zbog toga je i iseljavanje viška stanovništva (u Dubrovnik i prekoceanske zemlje), stvorenog kao rezultat procesa tranzicije, kasnilo u odnosu na susjedno dubrovačko područje. Snažnijem procesu iseljavanja ponajviše je pridonijelo otvaranje željeznice 1901. godine, što je omogućilo lakše gibanje stanovništva.

4) Ritam začeca bio je pod stalnim utjecajem gospodarskih i klimatskih čimbenika. Maksimum broja je dosegao krajem proljeća (svibanj) i početkom ljeta (lipanj). To se poklapa s razdobljem seksualnog buđenja u proljeće i klimatskim zatopljenjem, koje je omogućilo izlazak iz skučenih kuća, odnosno nepostojanja zapreka intimi. Najmanji broj začeca nastupao je s klimatskim zahlađenjem u jesen (listopad i studeni).

5) Udio nezakonite djece u župi bio je zanemariv (0,48%), a najveći broj djece rađao se nakon prve godine braka (30,65%). Tom odnosu pridonio je snažan utjecaj Katoličke Crkve, koja je poticala predbračnu čistoću. Njen utjecaj počeo je opadati krajem 19. i početkom 20. stoljeća s pojavom procesa modernizacije, pa se u razdoblju 1884-1913 udio predbračnih začeca i rođenja povećao na 1,24%.

6) Utjecaj crkve možda se ponajbolje vidio na promjenama sezonske distribucije vjenčanja. Dolaskom isusovačkih misionara u Gradac 1845. godine maksimum vjenčanja bilježen je u siječnju i veljači, između adventa i korizme. Snažan utjecaj imale su i gospodarske prilike, odnosno sezonske migracije stočara-planištara, koji su ljetnim mjesecima odlazili na udaljene planinske pašnjake. Isusovački utjecaj primjetan je i prilikom promjene dominantnog dana vjenčanja. Dok je u 18. stoljeću prevladavao četvrtak, njihovim dolaskom u 19. stoljeću to postaje petak.

7) Analiza mjesta podrijetla obaju supružnika pokazala je društvenu zatvorenost župe, jer je u 66,14% slučajeva oboje supružnika bilo iz župe Gradac. U ostalim slučajevima jedan je supružnik uvijek bio izvan tog područja, ali se najčešće radilo o osobama s podrijetlom iz susjednih župa Trebinjsko-mrkanske i Dubrovačke biskupije.

8) Glavni uzroci mortaliteta bili su političke (brojni ratovi i bune), gospodarske (siromaštvo, glad i loša prehrana, niski stupanj zdravstvene zaštite) i klimatske naravi. Najveća je smrtnost bila zimi (prosinac), kad je zbog hladnoće i nedostatka hrane velikim djelom umiralo odraslo stanovništvo, i krajem ljeta (kolovoz), kad su crijevne bolesti najčešće pogađale dječji kontingent.

9) Životna dob u župi Gradac bila je nešto niža u odnosu na Hrvatsku, a iznosila je 24,32 godine. Razlog tome je bila visoki udio smrtnosti dojenčadi i djece do četiri godine.

10) Polovicom 18. stoljeća (1765.) dobna struktura župe bila je predtranzicijskog progresivnog tipa, u kojoj je dječji kontingent prevladavao nad kontingentom praroditelja u omjeru 2:1.

11) Obitelji su bile organizirane po patrijarhalnom sistemu, u kojem su svi članovi obitelji bili podređeni domaćinu. Mlađi članovi bili su podređeni starijima, a žene muškarcima. Osnovna uloga žena u obiteljima bila je rađanje djece. Položaj udovica bio je posebno težak. Poslije muževe smrti, kao samohrane majke nisu imale mogućnosti za

preudaju zato što muževa rodbina ne bi prihvatila stranca u kuću (žene su činile tek 1,49% udjela u ponovnim brakovima).

12) Obiteljsku strukturu župe karakterizirala su velika domaćinstva u kojima su živjele proširene obitelji, to jest zadruge. Još je 1765. godine u župi u prosjeku živjelo 10,01 članova, da bi do smanjenja broja došlo je tek u 19. stoljeću. Najbolji primjeri života u zadrugama su slučajevi obitelji Butigan iz Prapratnice 1765. godine (36 članova) i obitelji Krmek s Drijena 1855. godine (62 člana). Velika domaćinstva rezultat su gospodarske djelatnosti i nerazvijenosti tamošnjeg stanovništva. Poljoprivreda i stočarstvo tražili su veliki broj radnih ruku kako bi obitelji bile u stanju preživjeti.

13) Vjerska struktura pokazala je da je tijekom čitavog istraživanog razdoblja s gotovo 100% udjelom prevladavalo katoličko stanovništvo. Tek je dolaskom Austro-Ugarske i otvaranjem željeznice počelo i naseljavanje pripadnika drugih vjera, ali je njihov udio u ukupnom broju stanovnika bio i dalje zanemariv (katolici su 1910. godine činili 99,74% stanovništva).

14) Prvi čimbenik modernizacije društva u župi Gradac predstavljao je dolazak isusovačkih misionara 1845. godine. Njihov rad na vjerskom i društvenom polju doveo je do određenih promjena u životu župe. Kratkotrajnim otvaranjem kolegija pružena je prilika, doduše jako malom broju ljudi, za društveni i gospodarski napredak. Jači utjecaj njihova rada osjetio se, kako je već spomenuto, u poštivanju nekih crkvenih odredbi prilikom vjenčanja ili krštenja. Drugi, snažniji čimbenik modernizacije nastupio je austro-ugarskom okupacijom Bosne i Hercegovine 1878. godine. Otvaranjem željeznice i drugih radnih mjesta stanovništvu su omogućeni bolji životni uvjeti. Možda je još veći utjecaj imala i činjenica da je prestankom vladavine Osmanskog Carstva prestala i stalna prijetnja vjerski homogenom, katoličkom stanovništvu župe za slobodno ispovijedanje vjere.

15) Područje župe je tijekom povijesti bilo izrazito iseljeničkog karaktera, čemu su ponajviše pridonijeli politički i gospodarski utjecaji, vjerska netolerancija, ali i sam geografski položaj župe na granici i tromeđi između Osmanskog Carstva, Dubrovačke i Mletačke Republike. Najznačajniji privlačni čimbenik bio je Dubrovnik s okolicom, koji je zbog svog visokog stupnja gospodarskog razvoja i homogene vjerske strukture predstavljao sigurno utočište gradačkim iseljenicima. Sezonske migracije planišlara bile su od iznimne gospodarske važnosti za tamošnje stanovništvo, koje je ljeti u potrazi za vodom i pašnjacima

odlazilo u planine sjeverne Hercegovine i južne Bosne, a sa stokom je zimovalo u područjima blage klime (na Pelješcu i u Dubrovačkom primorju).

7. POPIS VRELA I LITERATURE

7.1. Vrela

Biskupija Trebinjsko-mrkanska (Sig. 5), Posebne pozicije, kutija br. 1, fascikl 4, omot 2. (Arhiv Biskupije dubrovačke, dalje: ABD).

Biskupija Trebinjsko-mrkanska (Sig. 5), Posebne pozicije, kutija br. 1, fascikl 4, omot 5, br. 15. (ABD)

Biskupija Trebinjsko-mrkanska (Sig. 5), Spisi Ordinarijata (Ser. 1), kutija br. 1. (ABD).

Biskupija Trebinjsko-mrkanska (Sig. 5), Spisi Ordinarijata (Ser. 1), kutija br. 2. (ABD).

Biskupija Trebinjsko-mrkanska (Sig. 5), Spisi Ordinarijata (Ser. 1), kutija br. 4; br. 891 (ABD).

Elenco de villagi della Parrochia di Gradaz col numero rispettivo de' Cattolici (10 Marzo 1851). (Provikarski arhiv Stolac, dalje: PVAS).

Izvjestaj biskupa Anzelma Katića iz 1764. godine, (SOCG), sv. 805 (ACPF)

Izvjestaj biskupa Nikole Ferića iz 1792. godine, (SOCG), sv. 900 (ACPF)

Elenco de villagi della Parrochia di Gradaz col numero rispettivo de' Cattolici (10 Marzo 1851). (Provikarski arhiv Stolac, dalje: PVAS).

7.2. Matične knjige

Matica krštenih župe Gradac (1709-1845) (Arhiv Trebinjsko-mrkanske biskupija u Mostaru, dalje: ATMBM). Kratica: MKŽG 1709-1845.

Matica krštenih župe Gradac (1845-1899) (ATMBM). Kratica: MKŽG (1845-1899).

Matica krštenih župe Gradac (1899-1912) (ATMBM). Kratica: MKŽG (1899-1912).

Matica krštenih župe Gradac (1913-1941) (Arhiv župe Gradac, dalje: AŽG). Kratica: MKŽG (1913-1941).

Matica vjenčanih župe Gradac (1719-1845) (ATMBM). Kratica: MVŽG (1719-1845).

Matica vjenčanih župe Gradac (1845-1906) (ATMBM). Kratica: MVŽG (1845-1906).

Matica vjenčanih župe Gradac (1906-1944) (AŽG). Kratica: MVŽG (1906-1944).

Matica vjenčanih župe Rupni Do (1708-1748) (ATMBM). Kratica: *MVŽRD (1708-1748)*.

Matica umrlih župe Gradac (1763-1845) (ATMBM). Kratica: *MUŽG (1763-1845)*.

Matica umrlih župe Gradac (1845-1912) (ATMBM). Kratica: *MUŽG (1845-1912)*.

Matica umrlih župe Gradac (1913-1944) (ATMBM). Kratica: *MUŽG (1913-1944)*.

Stanje duša župe Gradac (Status animarum) 1765. (ATMBM). Kratica: *SAŽG 1765*.

Stanje duša župe Gradac (Stato delle anime della Parrochia di Gradac in Erzegovina compilato dal P. Luigi Uccellini missionario Apostolico dell' Ordine Serafico) 1855. (ATMBM). Kratica: *SAŽG 1855*.

Stanje duša župe Gradac 1924 (AŽG). Kratica: *SAŽG 1924*.

7.3. Objavljena vrela i literatura

Akrap, Anđelko i Dražen Živić. »Demografske odrednice i obilježja obiteljske strukture stanovništva Hrvatske«, *Društvena istraživanja* 4-5 (54-55) (2001): 621-645.

Aličić, Ahmed S. *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1985.

Aličić, Ahmed S. *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*. Mostar: Islamski kulturni centar, 2008.

Andreis, Mladen. »Povijesna demografija Velog Drvenika, Malog Drvenika i Vinišća do god. 1900.«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 40 (1998): 227-301.

Andreis, Mladen. *Stanovništvo Vinišća - Povijesna antroponimija do godine 1900*. Zagreb: Matica hrvatska, 1998.

Andreis, Mladen. *Stanovništvo Drvenika i Ploče: povijesna antroponimija do godine 1900*. Trogir: Matica hrvatska Trogir, 2000.

Anđelić, Pavao. »Srednjovjekovna župa Žaba«, u: *Srednjovjekovne Humske župe*. Mostar: Ziral-Zajednica izdanja ranjeni labud, 1999: 47-69.

Barbarić, Josip; Kolanović, Josip; Lukinović, Andrija i Marković, Jasna. *Monumenta Vaticana Croatica. Camera Apostolica. Obligationes et solutiones Camerale primo (1299-*

1560) 1. Zagreb-Rim: HAZU, Hrvatski državni arhiv, Kršćanska sadašnjost, Papinski hrvatski zavod sv. Jeronima, 1996.

Bertoša, Miroslav. »Neki povijesni i statistički podaci o demografskim kretanjima u Istri u XVI. i XVII. stoljeću«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 11/1 (1978): 103-129.

Bertoša, Miroslav. »Biskupske vizitacije kao izvor za društvenu povijest Poreštine u XVII. stoljeću«, *Vjesnik istarskog arhiva* 1(32) (1991): 75-84.

Bertoša, Miroslav. »Matične knjige - arhivsko vrelo o demografskim previranjima predindustrijske Europe.«, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci* 41-42 (2000): 315-352.

Bertoša, Miroslav. *Izazovi povijesnog zanata. Lokalna povijest i sveopći modeli*. Zagreb: Antibarbarus, 2002.

Bertoša, Slaven. »Nezakonita djeca u pulskim matičnim knjigama krštenih od 1613. do 1678.«, *Croatica Christiana periodica* 42 (1998.): 37-48.

Bertoša, Slaven. »Doseljenici s Kvarnerskih otoka u pulskim matičnim knjigama krštenih tijekom XVII. stoljeća«, *Croatica Christiana Periodica* 24/45 (2000): 117-126.

Bertoša, Slaven. »Etnička struktura Pule i njezinih sela u prvoj polovici XVII. stoljeća«, *Vjesnik istarskog arhiva* 6-7 (2001): 253-296.

Bertoša, Slaven. *Život i smrt u Puli: Starosjedioci i doseljenici od XVII. do XIX. stoljeća*. Pazin: Skupština Udruga Matice hrvatske Istarske županije, 2002.

Blau, Otto. *Reisen in Bosnien und der Hertzegowina. Topografische und pflanzengeographische aufzeichnungen*. Berlin: Verlag von Dietrich Reimer, 1877.

Bobaš, Mirko. »Upotreba slovnog znaka (đerva) u praksi pisara matice krštenih iz Kraljeve Sutjeske od godine 1641.-1727.«, u: *Zbornik radova o fra Anđelu Zvizdoviću*. Sarajevo-Fojnica: Franjevačka teologija Sarajevo i Franjevački samostan Fojnica, 2000: 459-475.

Boško, Marijan. »Grobni nalazi iz Graca kod Neuma«, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* NS 42/43 (1987/1988): 35-59.

Bošnjak Petar. »Gdje je Zažablje? Odgovor na pitanje visokopreč. arhimandrita Ilariona Ruvarca«, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 1892: 445-447.

Bošnjak, Slavoljub. *Zemljopis i poviestnica Bosne*, Zagreb: Narodna tiskarnica dra Ljudevita Gaja, 1851.

Božić Bogović, Dubravka. »Osobna imena u matičnim knjigama krštenih za naselja Draž i Popovac krajem 18. stoljeća«, *Povijesni prilozi* 40 (2011): 177-194.

Celić, Josip. »Stanovništvo grada Bakra po popisu iz 1775. godine«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 54 (2012): 185-220.

Celić, Josip. »Stanovništvo grada Raba po popisu iz 1810. godine«, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne znanosti HAZU* 30 (2012): 249-294.

Celić, Josip. »Stanovništvo grada Nina na popisu iz 1810. godine«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 55 (2013): 93-130.

Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I. Zagreb: Izdavački zavod JAZU, 1967.

Conrad, Eubel. *Hierarchia Catholica medii aevi* I. Monasterii: Sumptibus et typis librariae Regensbergianae, 1913.

Conrad, Eubel. *Hierarchia Catholica medii aevi* IV. Monasterii: Sumptibus et typis librariae Regensbergianae, 1935.

Cvjetković, Aida; Dubravka Mehaković i Jakov Gelo. »Središnja etapa demografske tranzicije: Stanovništvo otoka Lopuda (1870-1880)«, u: *Početak demografske tranzicije*: 313-336.

Čapo, Jasna. »Sezonske varijacije vjenčanih u sjevernoj Hrvatskoj«, *Etnološka tribina* 19 (1989): 5-20.

Čapo, Jasna. »Sezonske varijacije demografskih pokazatelja u sjevernoj Hrvatskoj u 18. i 19. stoljeću«, u: *Zbornik Slavonija, Srijem, Baranja i Bačka*. Zagreb, Matica hrvatska, 1993: 121-142.

Čar-Drnda, Hatidža. »Oblast hercega Stjepana Kosače prema podacima popisa iz 1468/1469.«, u: *Naučni skup Herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba*. Mostar: Bošnjačka zajednica kulture "Preporod" i Gradsko društvo Mostar, 2005: 61-68.

Čilaš Šimpraga, Ankica. »Razvoj prezimenskog sustava na Miljevcima«, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 33/1 (2007): 41-65.

Čučić, Vesna. »Dubrovačke matične knjige - dragocjen izvor za povijesna istraživanja«, *Arhivski vjesnik* 48 (2005): 45-54.

Ćirković, Sima M. *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*. Beograd: SANU, 1964.

Ćosić, Stjepan. »Državna uprava u Dalmaciji i crkveni preustroj 1828./1830. godine«, *Croatica Christiana periodica* 65 (2010): 51-66.

Ćosić, Stjepan i Nenad Vekarić. *Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi i sorbonezi*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovnik, 2005.

Ćosić, Stjepan, Niko Kapetanić i Nenad Vekarić. *Prijevara ili zabluda? Problem granice na području poluotoka Kleka*. Dubrovnik: Vlastita naklada Nenad Vekarić, 2012.

Dedijer, Jevto. *Hercegovina*. Beograd: Srpska kraljevska akademija, Naselja srpskih zemalja, knjiga 6, 1909.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 januara 1921. god. Sarajevo: Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, 1932.

Dračevac, Ante. »Srednjovjekovna Stonsko-zahumska biskupija«, u: *Tisuću godina Trebinjske biskupije*. Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola, 1988: 83-90.

Draganović, Krunoslav. »Tobožnja "Stjepanska biskupija-ecclesia Stephanensis" u Hercegovini«, *Croatia Sacra* 4 (1934): 29-58.

Dragić, Marko. »Danak u krvi u romanu *Na Drini ćuprija* i u suvremenome pripovijedanju«, *Hum* 8 (2012): 123-140.

Dugandžić, Žarko. *Stanovništvo općine Metković 1850.-1918*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu i Sveučilište u Dubrovniku, doktorska disertacija, 2011.

Dumo i njegov narod. Vjesnik župe Hrasno-Hercegovina 6 (1968).

Dumo i njegov narod. Vjesnik župe Hrasno-Hercegovina 19 (1974).

Đerek, Ante i Ivica Puljić. »Kratka rodoslovna stabla obitelji koji članovi danas žive na području župe Gradac«, u: *Župa Gradac*, Humski zbornik XII. Gradac: Župni ured Gradac i don Ante Đerek, 2009: 239-278.

Ficović, Ivo. »Zbirka matičnih knjiga Historijskog arhiva u Dubrovniku«, *Arhivski vjesnik* 25 (1982): 7-35.

Filipović, Milenko i Mićević, Ljubo. *Popovo u Hercegovini - Antropogeografski prikaz*. Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1959.

Gavranović, Berislav. *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881 godine: (prilog političkoj historiji Austro-Ugarske Monarhije na Balkanu)*. Beograd: Seminar za opću historiju novoga vijeka Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 1935.

Gelo, Jakov. *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*. Zagreb: Globus, 1987.

Gelo, Jakov; Marinko Grizelj i Anđelko Akrap. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine narodnosni sastav po naseljima*. Zagreb: Državni zavod za statistiku, 1995.

Gelo, Jakov; Marinko Grizelj i Anđelko Akrap. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine: narodnosni sustav po naseljima*. Zagreb: Državni zavod za statistiku, 1995.

Gelo, Jakov; Ivan Čipin i Anđelko Akrap. *Temeljne značajke demografskog razvoja Hrvatske*. Zagreb: Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti RH, 2005.

Gjurašić, Marina; Minela Fulurija i Nenad Vekarić. »Zakašnjela demografska tranzicija: stanovništvo Lisca u Dubrovačkom primorju (1870-1880)«, u: *Početak demografske tranzicije u Hrvatskoj*. HAZU Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Zagreb-Dubrovnik, 2009: 337-362.

Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895., sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1896.

Glibota, Milan. *Povijest Donje Neretve i prvi Mletački katastri*. Zadar: Državni arhiv Zadar, 2006.

Goldstein, Ivo. »Hrvatska povijest«, u: *Biblioteka Jutarnjeg lista (21. knjiga) - Povijest*. Zagreb: Rotolito Lombarda-Piotello (MI) Italia, 2008.

Hadžijahić, Muhamed. *Porijeklo Bošnjaka*, Sarajevo: Bosna, 1990.

Hörmann, Kosta. »Hadži begova kula u Hutovu«, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, knjiga II, godina II (1890): 165-175.

Horvat, Karlo. *Monumenta historiam uscocchorum illustrantia ex archivis Romanis, praecipue e secreto Vaticano desumpta pars prima ab anno 1550. usque ad annum 1601*. Zagreb: In taberna librarira eiusdem societatis typographicae, 1910.

Hrabak, Bogumil. »Napadi senjskih uskoka na Zažablje, Popovo i Trebinje (1535.-1617.)«, *Tribunia* 7 (1983): 101-129.

Jačov, Marko. *Spisi Kongregacije za Propagandu vere u Rimu o Srbima, 1622-1644, I*. Beograd: SANU, 1986.

Jačov, Marko. *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645-1669) 2*. Vatikan: Studi et testi 353, Biblioteca apostolica Vaticana, 1992.

Jelinčić, Jakov. »Tri knjižice stanja duša župe Buje za 1652., 1655. i 1656. godinu«, *Vjesnik istarskog arhiva* 18 (2011): 237-269.

Jolić, Robert. *Stanovništvo Brotnja u tursko doba*. Čitluk-Tomislavgrad: Naša ognjišta, 2009.

Jurišić, Karlo. *Katolička crkva na Biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1972.

Kapetanić, Niko i Nenad Vekarić. »Stanovništvo Cavtata i Oboda«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 32 (1994): 117-142.

Kapetanić, Niko i Nenad Vekarić. *Falsifikat o podrijetlu konavoskih rodova*, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovnik, 1997.

Kapetanić, Niko i Nenad Vekarić. *Stanovništvo Konavala, 1*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1998.

Kapetanić, Niko i Nenad Vekarić. *Stanovništvo Konavala, 2*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1999.

Kapetanić, Niko i Nenad Vekarić. *Konavoski rodovi (A-G)*, Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2001.

Kapetanić, Niko i Nenad Vekarić. *Konavoski rodovi (H-Pe)*, Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2002.

Kapetanić, Niko i Nenad Vekarić. *Konavoski rodovi (Pi-Ž)*, Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2003.

Komar, Goran Z. *Ćirilična dokumenta Dubrovačkog arhiva. Prilozi istoriji svakodnevnog života na tromeđi Dubrovnika, Trebinja i Novog 1395.-1795.* Herceg Novi: Društvo za arhive i povjesnicu hercegovsku, 2012.

Konjevod, Marija: »Hutovsko područje«, u: *Hutovo, Dobri Do, Glumina, Mramor, Prapratnica, Previš, Tuhinje, Vjetrenik, Zelenikovci.* Mostar: Crkva na Kamenu, 1994: 15-40.

Korać, Dijana. »Religijske prilike u Humskoj zemlji od XIII. stoljeća do pada pod osmansku vlast«, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest (Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenoga skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenog 2009.)*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011: 473-493.

Korade, Mijo. »Izveštaji isusovačkih misionara iz XIX. st. o istočnoj Hercegovini«, *Vrela i prinosi* 14 (1983): 118-154.

Korade, Mijo. "Trebinjska misija-djelovanje isusovaca u istočnoj Hercegovini 1845-1855.", *Tisuću godina Trebinjske biskupije*. Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola, 1988: 165-176.

Kosta, Hörmann. »Hadži begova kula u Hutovu«, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 2 (1890): 165-175.

Kreševljaković, Hamdija. »Kapetanije u Bosni i Hercegovini«, u: *Izabrana djela I.* Sarajevo: "Veselin Masleša", 1991.

Krešić, Milenko. »Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije prema popisu nadbiskupa Marka Andrijaševića iz 1733. godine«, *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 48 (2006): 439-452.

Krešić, Milenko. »Povijesne okolnosti osnutka i osnutak župe Dubrave u Trebinjskoj biskupiji prije 300 godine«, *Croatica Christiana Periodica* 57 (2006): 103-129.

Krešić, Milenko: »Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije prema popisu nadbiskupa Marka Andrijaševića iz 1733. godine«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 48 (2006): 439-452.

Krešić, Milenko. »Svećenici na službi i rodom iz župe Gradac«, u: *Župa Gradac*. Gradac: Župni ured Gradac i don Ante Đerek, 2009: 75-114.

Krešić, Milenko. *Don Vidoje Maslač i Trebinjsko-mrkanska biskupija (1795.-1862.)*. Trebinje: Župni ured Trebinje, 2012.

Krešić, Milenko. »Depopulacija jugoistočne Hercegovine izazvana turskim osvajanjem«, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest (Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenoga skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenog 2009.)*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011: 757-778.

Krešić, Milenko. *Don Vidoje Maslač i Trebinjsko-mrkanska biskupija (1795.-1862.)*. Trebinje: Župni ured Trebinje, 2012.

Krešić, Milenko. »Raseljavanje i doseljavanje katoličkog stanovništva na prostoru stare katoličke župe Dubrave od kraja 15. do kraja 18. stoljeća«, u: *Župa Stjepan Krst (1974.-2014.)*. Stolac-Neum-Dubrovnik: Muzej i galerija Neum, Matica hrvatska, ogranak Stolac, Hrvatsko kulturno društvo Napredak-Dubrovnik, 2014: 161-174.

Kriste, Đuro. »Usmena tradicija o porijeklu, razvoju i kretanju rodova na području Trebimlje i Cicrine provjerena podacima "Liber Baptisatorum parochie de Trebigna"«, *Tribunia* 1 (1975): 151-179.

Kriste, Đuro. »Usmena tradicija o porijeklu, razvoju i kretanju rodova na području Trnčine i Velje Međe provjerena podacima "Liber Baptisatorum parochie de Trebigna"«, *Tribunia* 2 (1976): 77-95.

Kriste, Đuro. »Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla, razvoja i kretanja rodova na području Trebimlje i Cicrine za period od 1708. do 1748. godine.«, *Tribunia* 3 (1977): 165-193.

Kriste, Đuro. »Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla, razvoja i kretanja rodova na području Trnčine i Velje Međe u periodu od 1708. do 1748. godine«, *Tribunia* 4 (1978): 51-75.

Kriste, Đuro. *Župa Trebinja (Trebimlja)*. Dubrovnik: Župa sv. Petra, 1999.

Krivošić, Stjepan. *Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine 19. stoljeća*. Zagreb: JAZU, 1981.

Krivošić, Stjepan. »Izvori za historijsku demografiju: starije matične knjige«, *Arhivski vjesnik* 32 (1989): 13-30.

Krivošić, Stjepan. *Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku, 1990.

Krivošić, Stjepan. *Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u XVIII. i prvoj polovini XIX. stoljeća*. Varaždin: Zavod za znanstveni rad Varaždin HAZU, 1991.

Krivošić, Stjepan. »Izvori za historijsku demografiju-djelomični broječani i poimenični popisi stanovništva«, *Arhivski vjesnik* 36 (1993): 159-170.

Lopašić, Radoslav. *Spomenici hrvatske krajine I. od godine 1479 do 1610*. Zagreb: Academia scientiarum et artium slavorum meridionalium.

Lučić, Josip. »Stjecanje, dioba i borba za očuvanje Dubrovačkog primorja 1399-1405«, *Arhivski vjesnik* 11-12 (1969): 99-201.

Luetić, Tihana. »Demografska analiza stanovništva grada Samobora od kraja 18. stoljeća do 1857. godine«, *Zbornik odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 21 (2004): 201-242.

Lupis, Vinicije B. »Pregled povijesti Stonske biskupije od osnutka do 1541. godine«, u: *Tisuću godina Dubrovačke (nad)biskupije*. Dubrovnik: Biskupski Ordinarijat Dubrovnik i Crkva u svijetu, 2001: 197-217.

Macan, Trpimir. »Saopćenje o povijesnim istraživanjima Radovana Jerkovića«, *Historijski zbornik godina XXI-XXII*. Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske, 1968.-1969: 501-512.

Mandić, Nikola. *Podrijetlo i razvitak pučanstva u Kreševu kod Mostara*. Mostar-Kruševo: Sveučilište u Mostaru, 1997.

Mandić, Nikola. *Podrijetlo hrvatskih rodova u Konjicu i okolici*, Mostar-Konjic: Vlastita naklada, 2000.

Mandić, Nikola. *Podrijetlo hrvatskih starosjedilačkih rodova u Brotnju*. Mostar-Brotnjo: Nikola Mandić i Općina Brotnjo, 2001.

Mandić, Nikola. *Podrijetlo hrvatskih starosjedilačkih rodova u Širokom Brijegu i okolici*. Mostar-Široki Brijeg: Vlastita naknada, 2002.

Mandić, Nikola. *Povijest hrvatskih starosjedilačkih rodova u Čapljini i okolici*. Mostar-Čapljina: Založba Kralja Tomislava i Nikola Mandić, 2003.

Mandić, Nikola. *Podrijetlo hrvatskih rodova sjeverne okolice Mostara*. Mostar: Vlastita naknada, 2005.

Marić, Marinko. »Katoličko stanovništvo župe Stolac 1864. godine«, *Stolačko kulturno proljeće*. Stolac: Matica hrvatska Stolac, 2010: 63-74.

Marić, Marinko. »Katoličko stanovništvo i rodovi Orahova Dola i Zavale – Rod Ruđera Josipa Boškovića«, u: *Od Dubrave do Dubrovnika*. Neum-Dubrovnik: Muzej i galerija Neum i HKD Napredak - Dubrovnik, 2011: 111-167.

Marić, Marinko. »Stanovništvo i rodovi naselja župe Stjepan Krst od 1468. godine do kraja 20. stoljeća«, *Župa Stjepan Krst (1974.-2014.)*. Neum-Dubrovnik: Muzej i galerija Neum i HKD Napredak-Dubrovnik, 2014: 175-324.

Marić, Marinko. *Stanovništvo Popova u Hercegovini: Ravno*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2015.

Marić, Marinko i Anđelko Akrap. »Na pragu demografske tranzicije: Stanovništvo Biska u Cetinskoj krajini (1870-1880)«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 47 (2009): 171-194.

Marijanović, Pero: »Župa Gradac i njezin prostor«, u: *Župa Gradac*. Gradac: Župni ured Gradac i don Ante Đerek, 2009: 415-424.

Marković, Mirko. »Stočarska kretanja na dinarskim planinama«, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena JAZU* 45 (1971): 523-550.

Matuško, Mato. »Gospodarstvo u župi Gradac u prošlosti i sadašnjosti«, u: *Župa Gradac*. Gradac: Župni ured Gradac i don Ante Đerek, župnik, 2009: 523-588.

Moačanin, Nenad. *Osmanlijska vlast u hrvatskim zemljama*. Zagreb: Školska knjiga, 2005.

Mošin, Vladimir. *Ljetopis popa Dukljanina*. Zagreb: Matica hrvatska, 1950.

Mulić, Jusuf. »Prilog istraživanju mogućnosti procjenjivanja broja stanovnika u Bosni i Hercegovini u vrijeme osmanske vladavine«, *Hercegovina* 13-14 (2001): 55-88.

Mulić, Jusuf. *Hercegovina, dio 2. Vojna i upravna jedinica Osmanskog Carstva*. Mostar: Muzej Hercegovine, 2004.

Nodilo, Natko. »Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Ioannis Gundulae (1451-1484)«, u: *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium* 1893 (XXV).

Novak, Grga. »Borba Dubrovčana za slobodu 1683-1699.« *Rad JAZU* 253 (1935): 1-164.

Ortschafts-und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Hercegovina 1880. Sarajevo: C. i k. vladina tiskara, 1880.

Ortschafts-und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1886.

Palavestra, Vlajko. »Porijeklo stanovništva«, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, NS 14 (1959): 95-109.

Palunko, Vicko. »Ženidba (Običaji u Popovu u Hercegovini)«, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 13 (1908): 233-266.

Pandžić, Bazilije. *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*. Rim: Pontificium athenaeum Antonianum, 1959.

Pandžić, Bazilije. »Scipion de Martinis trebinjski biskup«, *Nova et vetera* XXXI, svezak I-II (1981): 307-316.

Pandžić, Bazilije. »Trebinjska biskupija u tursko doba«, u: *Tisuću godina Trebinjske biskupije*. Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola, 1988: 91-124.

Papac, Mitar. »Trebinjska biskupija sredinom XIX. stoljeća po izvješću apostolskog vizitatora o. Vinka Basila D.I.«, *Vrela i prinosi* 8 (1938): 83-102.

Patsch, Carl. »Mali rimski nahodaji i posmatranja«, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*. Sarajevo, 1897: 511-537.

Pavičić, Vlado. *Na razmeđu imperijalnih sustava: Demografski i ekohistorijski procesi na mletačkoosmanskoj granici u ranonovovjekovno doba - primjer župa Orah i Veljaci*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, magistarski rad, 2010.

Perić, Ratko. *Da im spomen očuvamo*. Mostar: Biskupski ordinarijat Mostar, 2000.

Perić, Ratko. »Stanje duša u župama Hrasno i Dubrave«, u: *300 godina župe Dubrave*. Aladinići: Župe: Aladinići, Čeljevo, Domanovići, Dračevo, Hrasno, Prenj, Rotimlja, Stolac. Općine: Čapljina, Neum, Stolac, Ravno. Matica hrvatska-ogranci Čapljina, Neum, Stolac, 2006: 159-202.

Pinjuh, Dijana. »Položaj seljaka u Hercegovini u prvim stoljećima nakon turskog osvajanja«, *Hum i Hercegovina kroz povijest 1 (Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenoga skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenog 2009.)*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011: 743-756.

Porfirogenet, Konstantin. *O upravljanju carstvom*, (prijevodi i komentar Nikola pl. Tomašić i ostali). Zagreb: Dom i svijet, 2003.

Puljić, Ivica. »Prva stoljeća Trebinjske biskupije«, u: *Tisuću godina Trebinjske biskupije*. Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola, 1988: 47-81.

Puljić, Ivica. »Život i okružje«, u: *Hutovo, Dobri Do, Glumina, Mramor, Prapratnica, Previš, Tuhinje, Vjetrenik, Zelenikovci*. Mostar: Crkva na Kamenu, 1994: 371-450.

Puljić, Ivica. »Kroz našu prošlost«, u: *Hutovo, Dobri Do, Glumina, Mramor, Prapratnica, Previš, Tuhinje, Vjetrenik, Zelenikovci*. Mostar: Crkva na Kamenu, 1994: 117-260.

Puljić, Ivica. »Neum, povijesna domovina Hrvata«, u: *Neum zemlja i zavičaj Hrvata*, Humski zbornik I. Neum: Općinsko vijeće Neum, 1995: 11-110.

Puljić, Ivica. *Popisi izbjeglica iz donje Hercegovine u Dubrovačko primorje 1875.-1878. godine*. Neum: Muzej i galerija Neum, 2008.

Puljić, Ivica. »Kroz prošlost župe Gradac«, u: *Župa Gradac*. Gradac: Župni ured Gradac i don Ante Đerek, 2009: 13-74.

Puljić, Ivica. »Kroz prošlost župe Stjepan Krst«, u: *Župa Stjepan Krst (1974.-2014.)*. Stolac-Neum-Dubrovnik: Muzej i galerija Neum, Matica hrvatska, ogranak Stolac, Hrvatsko kulturno društvo Napredak-Dubrovnik, 2014: 69-120.

Puljić, Ivica i Stanislav Vukorep. "Naša prezimena - korijeni i razvoj", *Hutovo, Dobri Do, Glumina, Mramor, Prapratnica, Previš, Tuhinje, Vjetrenik, Zelenikovci*. Mostar: Crkva na Kamenu, 1994: 285-369.

Puljić, Ivica i Ante Škegro. »Sarsenterska biskupija«, *Povijesni prilozi* 30 (2006): 7-50.

Radojević, Radoslavka M. »Promene strukture populacije stanovnika prema mestu rođenja supružnika u opštini Herceg-Novi u XIX i XX stoleću.«, *Boka-Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti* 23 (2003): 253-280.

Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910. Sarajevo: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1912.

Ruvarac, Ilarion. »Zažablje u Hercegovini, starome Humu«, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 2 (1890): 12-17.

Schematismo della dioecesi di Ragusa per l'anno 1842-1890. Apendice Status cleri et animarum dioecesis Mercano-tribuniensis in Herzegovina. Dubrovnik: Dioecesi di Ragusa, 1842-1890.

Schematismus dioecesium Mandetriensis et Dumnensis itemque Marcano-tribuniensis pro anno 1892. Apendice Status cleri et animarum dioecesis Mercano-tribuniensis in Herzegovina. Mostar: Mandretii, 1892.

Sivrić, Marijan. »Pismo rimske kurije trebinjsko-mrkanskom biskupu Krizostomu Antiću godine 1631.«, *Tribunia* 3 (1977): 153-164.

Sivrić, Marijan. »Nešto o obitelji Lazarević s Hotnja u Dubrovniku«, u: *Neum zemlja i zavičaj Hrvata*. Neum: Općinsko vijeće Neum, 1995: 195-205.

Sivrić, Marijan. *Migracije iz Hercegovine na dubrovačko područje od potresa 1667. do pada Republike 1808. godine*. Dubrovnik-Mostar: Biskupski ordinarijat Mostar i Državni arhiv u Dubrovniku, 2002.

Sivrić, Marijan. »Tri sumarna popisa vjernika župe Gradac u Trebinjskoj biskupiji u prvoj polovini 19. stoljeća«, u: *Župa Gradac*. Gradac: Župni ured Gradac i don Ante Đerek, 2009: 279-289.

Skenderović, Robert. »Analiza razvoja imenske formule u gradu Požegi i okolnim selima tijekom 18. stoljeća na temelju matičnih knjiga«, *Scrinia Slavonica* 2 (2002): 261-276.

Skenderović, Robert. »Popis stanovništva hrvatskih i slavonskih županija iz 1773. godine«, *Povijesni prilozi* 39 (2010): 73-92.

Skenderović, Robert. *Najstarija matična knjiga brodske župe Presvetog Trojstva (1701.-1735)*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje i Franjevački samostan u Slavonskom Brodu, 2012.

Smoljan, Vlado. »O nekim izvorima akumulacije u Hercegovini u osmanskome periodu«, *Hercegovina* 2 (1982): 165-182.

Spaho, Fehim DŽ. i Ahmed Aličić. *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, Sarajevo, Orijentalni institut, 2007.

Stipetić, Vladimir i Nenad Vekarić. *Povijesna demografija Hrvatske*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2004.

Supek-Zupan, Olga. »Kulturne veze Pelješca sa svojim hercegovačkim zaledem«, *Pelješki zbornik* 2 (1970): 197-212.

Šabanović, Hazim. *Bosanski pašaluk: Postanak i upravna podjela*. Sarajevo: "Svjetlost", 1982.

Šimunović, Petar. *Hrvatska prezimena*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006.

Šišić, Ferdo. *Povijest Hrvata*. Split: Marjan tisak d.o.o, 2004.

Škalabrin, Nikola. *Ženidba pravno-pastoralni priručnik*, Đakovo: Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu Teologija u Đakovu i Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Pravni fakultet, 1995.

Šunjić, Maja. »Stanovništvo Rogotina na kraju 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća na temelju matičnih knjiga i stanja duša«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 45 (2007): 347-389.

Thoemmel, Gustav. *Geschichtliche, politische und topografisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien. Das ist das eigentliche Bosnien, nebst türkisch Croatien, der Hercegovina und Rascien*. Beč: Verlag von Albert A. Wenedikt, 1867.

Truhelka, Ćiro. »Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine«, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 2 (1892): 340-365.

Truhelka, Ćiro. »Opaske o megalitičkim gromilama hercegovačkim«, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 3 (1893): 231-235.

Valentić, Mirko i Lovorka Čoralić. *Povijest Hrvata (druga knjiga, od kraja 15. st. do kraja Prvog svjetskog rata)*. Zagreb: Školska knjiga, 2005.

Vasić, Milan. »Socijalna struktura jugoslovenskih zemalja pod osmanskom vlašću do kraja XVII. vijeka«, *Glasnik Društva istoričara BiH* 37 (1986): 53-73.

Vekarić, Nenad. »Nakovanske obitelji«, *Pelješki zbornik* I (1976): 335-355.

Vekarić, Nenad. »Stanovništvo Vignja 17. do 19. stoljeća«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku* 19/20 (1982): 165-186.

Vekarić, Nenad. »Stanovništvo Stona 1673/74. godine«, *Dubrovački horizonti* 25 (1985): 67-69.

Vekarić, Nenad. »Stanovništvo Trstenice 31.12.1751. godine«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku* 24/25 (1987): 139-159.

Vekarić, Nenad. »Broj stanovnika Dubrovačke Republike u 15, 16. i 17. stoljeću«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 29 (1991): 7-22.

Vekarić, Nenad. »Mijene dobnih struktura u procesima demografske tranzicije (dubrovački primjeri)«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 35 (1997): 109-149.

Vekarić, Nenad. *Nevidljive pukotine: dubrovački vlasteoski klanovi*. Zagreb: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovnik, 2009.

Vekarić, Nenad. *Pelješki rodovi (A-K)*, 1. Dubrovnik. Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1995.

Vekarić, Nenad. *Pelješki rodovi (L-Ž)*, 2. Dubrovnik. Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1996.

Vekarić, Nenad. *Stanovništvo poluotoka Pelješca*, 1. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1992.

Vekarić, Nenad. *Stanovništvo poluotoka Pelješca*, 2. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1995.

Vekarić, Nenad. *Vlastela grada Dubrovnika, 1. Korijeni struktura i razvoj dubrovačkog plemstva*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovnik, 2011.

Vekarić, Nenad. *Vlastela grada Dubrovnika, 2. Vlasteoski rodovi (A-L)*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovnik, 2012.

Vekarić, Nenad. *Vlastela grada Dubrovnika, 3. Vlasteoski rodovi (M-Z)*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovnik, 2012.

Vekarić, Nenad i drugi. *Vrijeme ženidbe i ritam poroda (Dubrovnik i njegova okolica od 17. do 19. stoljeća)*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2000.

Vekarić, Nenad i Božena Vranješ-Šoljan. »Početak demografske tranzicije u Hrvatskoj«, u: *Početak demografske tranzicije u Hrvatskoj*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2000: 9-61.

Vidović, Domagoj. »Dobranjska prezimena i nadimci«, *Folia onomastica Croatica 15*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2006: 191-216.

Vidović, Domagoj. »Pregled toponimije dalmatinskog i hercegovačkog Zažablja«, *Folia onomastica Croatica 16*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2007: 289-319.

Vidović, Domagoj. »Gradačka prezimena«, u: *Župa Gradac*. Gradac: Župni ured Gradac i don Ante Đerek, 2009: 197-238.

Vidović, Domagoj. »Gradačka toponimija«, *Folia onomastica Croatica 18*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2010: 171-221.

Vidović, Domagoj. »Osvrt na neumsku toponimiju«, u: *Nikola Buconjić - hrvatski književnik, etnograf, folklorist i historiograf* (ur. Stjepan Šešelj). Opuzen-Zagreb: Neretvanska riznica umjetnina i inih vrijednosti, Matica hrvatska Neum, Hrvatska kulturna naklada, Hrvatsko slovo, 2011: 208-233.

Vidović, Domagoj. *Zažapska onomastika*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2014.

Vlahov, Dražen; Jelinčić, Jakov i Doblanović, Danijela. »Uvod«, *Vjesnik istarskog arhiva* 11-13 (2004-2006): 11-28.

Vrandečić, Josip i Miroslav Bertoša. *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku*. Zagreb: Barbat d.o.o. i Leykam international d.o.o., 2007.

Vranješ-Šoljan, Božena. »Maria Szumska Dabrowska o poljskim doseljenicima u Bosni 1935.«, *Časopis za suvremenu povijest* 38/3 (2007): 955-965.

Vranješ-Šoljan, Božena. »Mjesto demografije u povijesnoj znanosti«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 22/1 (1989): 303-310.

Vranješ-Šoljan, Božena. »Obilježja demografskog razvoja Hrvatske i Slavonije 1860.-1918.«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 31/1 (1999): 41-53.

Vranješ-Šoljan, Božena. »Prvi opći popis stanovništva u Habsburškoj Monarhiji iz 1857.: Konceptija, metodologija i klasifikacija popisnih obilježja«, *Časopis za suvremenu povijest* 40/2 (2008.).

Vukorep, Stanislav. »Staro neumsko pučanstvo«, *Neum zemlja i zavičaj Hrvata*, Humski zbornik I. Neum: Općinsko vijeće Neum, 1995: 177-193.

Vukorep, Stanislav i Slavko Katić. »Naša sela-prošlost i sadašnjost (toponimija župe Gradac)«, u: *Župa Gradac*. Gradac: Župni ured Gradac i don Ante Đerek, župnik, 2009: 293-372.

Vukšić, Tomo. *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini (1878.-1903.)*. Mostar: Teološki institut Mostar, 1994.

Vuletić-Vukasović, Vid. »Vranjevo selo na kleku u Hercegovini«, *Viestnik Hrvatskog arheološkoga društva* 10 (1888): 27-28.

Wertheimer-Baletić, Alica. *Demografija: stanovništvo i ekonomski razvitak*. Zagreb: Informator, 1982.

Wertheimer-Baletić, Alica. *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: MATE, 1999.

Wertheimer-Baletić, Alica. »Starenje stanovništva kao svjetski proces«, *Rad HAZU* 47 (2009): 111-169.

Zlatović, Stipan. »Kronaka o. Pavla Silobadovića o četovanju u Primorju (1662-86.)«, *Starine JAZU* 21 (1889): 86-115.

Zorić, Damir. »Način života u istočnoj Hercegovini sredinom XIX stoljeća«, *Studia ethnologica* 1 (1989): 99-120.

Zovko, Ivan. »Narodna imena (Bosna i Hercegovina)«, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 26/1 (1926): 148-159.

8. PRILOZI

8.1. Tablice

Tablica 1. Popis stanovništva župe Gradac po naseljima i osmanskim defterima 1468/1469. i 1475/1477. godine.

Godina popisa	1468/1469.				1475/1477.			
	Naselje	Broj domova	Broj neoženjenih	Godišnji prihod (akči)	Uživatelj timara	Broj domova	Broj neoženjenih	Godišnji prihod (akči)
Moševići	0	0	2000	Ivaniš, sin Miracinov	5	1	975	Ilijas iz Beograda, posadnik tvrđave Počitelj sa stavke kneza Heraka
Gradac	0	0	2500	Hasan, sin dizdara Todevca	12		1156	Topdžija Hizra, posadnik tvrđave Počitelj sa stavke kneza Heraka
Radež					4		284	Isa, dizdar tvrđave Počitelj sa stavke kneza Heraka
Brestica					3		230	Ilijas iz Beograda, posadnik tvrđave Počitelj sa stavke kneza Heraka
Drijen					17	2		Džemat Dragoja, sina Radana
Žukovice					13	2		Džemat Ivaniša, sina Radovana
Prapatnica					23	5		Džemat Pokrajca, sina Milina
Ukupno	0	0	4500		77	10	2645	

Izvori: A. S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna*: 156, A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*: 140-141, 145, 494, 496.

Tablica 2. Popis stanovništva župe Gradac prema izvještajima 1624. i 1639. godine.

Godina	1624	1624	1639	1639
Naselje	Broj kuća	Broj stanovnika	Broj kuća	Broj stanovnika
Gradac			10	
Dobrovo			8	
Hutovo			10	
Prapatnica			8	
Zelenikovac			7	
Drijen			4	
Radetići			2	
Vlaka			1	
Hotanj			5	
Broćanac			4	
Dubravica			5	
Grabovica			3	
Moševići			6	
Brestica			5	
Ukupno	50	200	78	507

Izvor: B. Pandžić: *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 113-114, 118.

Tablica 3. Popis stanovništva župe Gradac prema izvještajima 1728, 1733, 1751, 1764, te Stanju duša 1765. godine.

Godina	1728		1733		1751		1764		1765	
	Broj kuća	Broj stanovnika	Broj kuća	Broj stanovnika	Broj kuća	Broj stanovnika	Broj kuća	Broj stanovnika	Broj kuća	Broj stanovnika
Gradac			11	130					17	155
Dobrovo			4	31					5	39
Hutovo			8	123					10	100
Prapratnica			7	116					7	95
Zelenikovac			4	38					7	72
Drijen			5	40					3	35
Radetići			2	18					/	/
Vlaka			2	13					/	/
Hotanj			7	78					6	83
Broćanac			4	46					3	46
Dubravica			5	61					7	56
Grabovica			/	/					1	13
Moševići			5	56					7	65
Duži			3	21					4	19
Ilino Polje			2	10					1	11
Kiševo			5	21					2	15
Vranjevo Selo			3	10					/	/
Klek			/	/					1	7
Kljenovac			2	18					/	/
Crkvice			/	/					1	10
Ukupno	/	520	79	830	/	752	/	744	82	821

Izvori: Izvor: B. Pandžić: *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 141, 146; M. Krešić: "Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije": 448-449; *Izvještaj biskupa Anzelma Katića iz 1764. godine*; SAŽG 1765.

Tablica 4. Popis stanovništva župe Gradac prema izvještaju sofijskog nadbiskupa i apostolskog administratora Trebinjsko-mrkanske biskupije Marka Andrijaševića iz 1733. godine.

Godina	1733			
Naselje	Broj kuća	Ukupan broj stanovnika	Broj odraslih	Broj djece
Gradac	11	130	82	48
Dobrovo	4	31	23	8
Hutovo	8	123	81	42
Prapatnica	7	116	80	36
Zelenikovac	4	38	20	18
Drijen	5	40	25	15
Radetići	2	18	8	10
Vlaka	2	13	9	4
Hotanj	7	78	50	28
Broćanac	4	46	26	20
Dubravica	5	61	36	25
Moševići	5	56	37	19
Duži	3	21	16	5
Illino Polje	2	10	8	2
Kiševo	5	21	16	5
Vranjevo Selo	3	10	7	3
Kljenovac	2	18	11	7
Ukupno	79	830	535	295

Izvor: M. Krešić: "Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije": 448-449.

Tablica 5. Broj stanovništva župe Gradac prema izvorima 1821, 1829, 1838, 1844, 1851, 1855. i 1856. godine.

Godina	1821		1829		1838		1844	1851	1855		1856
	Broj kuća	Broj stanovnika	Broj kuća	Broj stanovnika	Broj kuća	Broj stanovnika	Broj stanovnika	Broj stanovnika	Broj kuća	Broj stanovnika	Broj stanovnika
Gradac			20	173	23	188		147	23	169	
Dobrovo			11	96	11	98		95	10	87	
Hutovo			22	146	22	188		177	25	176	
Prapatnica			13	102	16	99		99	19	95	
Zelenikovac			11	82	17	88		78	10	79	
Drijen			6	73	6	51		74	4	85	
Hotanj			19	131	20	144		81	22	150	
Broćanac			7	62	10	73		60	10	54	
Dubravica			8	40	8	40		46	9	50	
Moševići			10	100	11	112		81	13	82	
Duži			3	13	3	17		19	3	19	
Ilino Polje			1	23				31	5	27	
Kiševo			4	21	4	14		29	6	30	
Vranjevo Selo			2	7	3	5		7	2	16	
Crkvice			3	18	3	26					
Dračevice			3	22	4	25		24	3	24	
Neum			5	48	6	67		47	5	39	
Žukovice								61			
Radetići								13	2	13	
Radež								10	1	11	
Babin Do								31	3	32	
Klek								17	2	18	
Ukupno	90	1011	148	1157	167	1235	1361	1227	177	1256	1415

Izvori: ABD, sig. 5, Spisi Ordinarijata, kut. 2; ABD, Sig. 5, Posebne pozicije, kutija 1, fascikla 4, omot 2; ABD, sig. 5, Posebne pozicije, kutija 1, fascikla 4, omot 5, br. 15; PVAS, Elenco de villagi della Parocchia di Gradaz col numero rispettivo de' Cattolici; SAŽG 1855; M. Papac, "Trebinjska biskupija sredinom XIX. stoljeća": 97.

Tablica 6. Broj stanovnika župe Gradac prema crkvenima shematizmima (1842-1892)

Naselje	Godina									
	1842	1843	1845	1846	1848	1850	1859	1868	1878	1892
Gradac									150	190
Broćanac									62	73
Prapatnica									105	156
Hutovo									210	241
Hotanj									75	89
Žukovice										91
Zelenikovac Gornji									47	50
Zelenikovac Donji									56	75
Drijen Gornji									24	32
Drijen Donji									69	91
Radetići									24	24
Dobrovo									109	162
Neum									44	61
Klek									9	26
Vranjevo Selo									29	14
Duži									46	76
Radež									22	24
Ilino Polje									38	41
Dračevica									23	27
Kiševo									23	26
Babin Do									38	57
Moševići									58	99
Dubravica										88
Brestica									21	36
UKUPNO	1293	1320	1361	1402	1428	1450	1311	1328	1282	1849
Porast/pad (%)		2,09	3,11	3,01	1,85	1,54	-9,59	1,30	-3,46	44,23

Izvori: *Schematismo della Diocesi di Ragusa per l'anno 1842*: 29; *Schematismo della Diocesi di Ragusa per l'anno 1843*:27; *Schematismo della Diocesi di Ragusa per l'anno 1845*: ?; *Schematismo della Diocesi di Ragusa per l'anno 1846*: 29; *Schematismo della Diocesi di Ragusa per l'anno bisestile 1848*: 27; *Status cleri et animarum Diocesis Rhacusinae ineunte anno Domini 1850*: 26; *Status cleri et animarum Diocesis Rhacusinae ineunte anno Domini 1850*: 25; *Schematismus cleri Dioecesis Rhacusinae pro anno 1868*: 69-70; *Schematismus cleri Dioecesis Ragusinae pro anno MDCCCLXXVIII cui adnectitur status dioecesis Marcano-Trinuniensis*: 58; *Schematismus dioecesium Mandetriensis et Dumnensis itemque Marcano-tribuniensis pro anno 1892*: 64.

Tablica 7. Popis stanovnika župe Gradac 1879. godine

Naselje	Broj domaćinstava	Muškarci	Žene	Ukupno	Rimokatolici	%
Čarići (Broćanac, Drijen, Dubravica, Hotanj, Prapratnica, Radetići, Zelenikovac, Žukovice)	89	319	329	648	648	100
Gradac (Brestica, Dobrovo, Dračevica, Gradac, Ilino Polje, Kiševo, Neum-Klek, Radež, Vranjevo Selo)	104	297	299	596	596	100
Hutovo	80	96	105	201	201	100
Moševići (Moševići, Babin Do, Duži)	26	74	81	155	155	100
UKUPNO	299	786	814	1600	1600	100

Izvor: *Ortschafts-und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Hercegovina 1880*: 121.

Tablica 8. Popis stanovnika župe Gradac 1885. godine

Naselje	Broj domaćinstava	Muškarci	Žene	Ukupno	Pravoslavci	%	Rimokatolici	%
Čarići (Broćanac, Drijen, Dubravica, Hotanj, Prapratnica, Radetići, Zelenikovac, Žukovice)	167	345	383	728		0,00	728	100
Gradac (Brestica, Dobrovo, Dračevica, Gradac, Ilino Polje, Kiševo, Neum-Klek, Radež, Vranjevo Selo)	191	303	303	606	1	0,17	605	99,83
Hutovo	41	113	116	229		0,00	229	100
Moševići (Moševići, Babin Do, Duži)	26	82	97	179		0,00	179	100
UKUPNO	425	843	899	1742	1	0,06	1741	99,94

Izvor: *Ortschafts-und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885*. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1886: stranice nisu numerirane.

Tablica 9. Popis stanovnika župe Gradac 1895. godine

Naselje	Broj domaćinstava	Ukupni broj prisutnog žiteljstva	Vojnici	Muškarci	Žene	Ukupno stalno nastanjenog stanovništva	Pravoslavci	%	Rimokatolici	%
Babin Do	6	55		23	32	55		0,00	55	100
Brestica	8	37		17	20	37		0,00	37	100
Broćanac (Praovice)	11	78		39	39	78		0,00	78	100
Dobrovo (Čukova greda, Omrkli, Oskrušnica, Podstijene)	29	185		93	92	185		0,00	185	100
Dračevice (Redžino polje)	6	35		13	22	35		0,00	35	100
Drijen Donji (i Drijen Gornji)	13	113		56	57	113		0,00	113	100
Dubravica (Duba)	12	77		36	41	77		0,00	77	100
Duži (Mečinak, Rudina)	11	69		33	36	69		0,00	69	100
Gradac (Glimač, Grabovica, Podtreshkavica, Podžablje, Zagora)	34	195		98	97	195	3	1,54	192	98,46
Hotanj (Podgajnica)	15	103		48	55	103		0,00	103	100
Hutovo (Mramor, Prijevo)	36	238		115	123	238		0,00	238	100
Ilino Polje	6	35		21	14	35		0,00	35	100
Kiševo	6	41		20	21	41		0,00	41	100
Moševići	15	107		44	63	107		0,00	107	100
Neum-Klek (Crkvice, Jazina, Kamenica, Opuče, Poljača)	15	133	25	56	52	108		0,00	108	100
Prapatnica	23	161		71	90	161		0,00	161	100
Radež	3	28		15	13	28		0,00	28	100
Radetići	4	25		12	13	25		0,00	25	100
Vranjevo Selo	4	22		12	10	22		0,00	22	100
Zelenikovac Donji (Drenovac)	10	72		34	38	72		0,00	72	100
Zelenikovac Gornji	9	48		18	30	48		0,00	48	100
Žukovica Gornja (Žukovica Donja)	11	74		38	36	74		0,00	74	100
UKUPNO	287	1931	25	912	994	1906	3	0,16	1903	99,84

Izvor: Odjel Zemaljske vlade, *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895., sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima.* Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1896: 566-571.

Tablica 10. Popis stanovnika župe Gradac 1910. godine

Naselje	Broj domaćinstava	Priustno stanovništvo s vojskom	Muško	Žensko	Ukupno stalno nastanjeno stanovništvo	Pravoslavci	%	Rimokatolici	%
Broćanac	12	90	43	47	90		0,00	90	100
Drijen	15	117	54	63	117		0,00	117	100
Dubravica	11	75	42	33	75		0,00	75	100
Hotanj	13	106	45	61	106		0,00	106	100
Prapratnica	23	203	94	109	203		0,00	203	100
Radetići	4	26	13	13	26		0,00	26	100
Zelenikovac	18	130	66	64	130		0,00	130	100
Žukovice	11	96	53	43	96		0,00	96	100
Brestica	8	56	25	31	56		0,00	56	100
Dobrovo	15	131	59	72	131		0,00	131	100
Dračevice	6	44	16	28	44		0,00	44	100
Gradac	50	359	165	194	359		0,00	359	100
Ilino Polje	7	52	26	26	52		0,00	52	100
Kiševo	5	42	21	21	42		0,00	42	100
Neum-Klek	15	105	44	54	98		0,00	98	100
Radež	3	36	19	17	36		0,00	36	100
Vranjevo Selo	5	36	18	18	36		0,00	36	100
Hutovo	50	317	151	166	317	6	1,89	311	98,11
Babin Do	7	54	24	30	54		0,00	54	100
Duži	11	91	44	47	91		0,00	91	100
Moševići	15	115	51	64	115		0,00	115	100
Ukupno	304	2281	1073	1201	2274	6	0,26	2268	99,74

Izvor: Statistički odsjek Zemaljske vlade, *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.* Sarajevo: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1912: 376-379.

Tablica 11. Popis stanovnika župe Gradac 1921. godine

Naselje	Ukupan broj stanovnika	Pravoslavci	%	Rimokatolici	%	Muslimana	%
Gradac (Brestica, Dobrovo, Dračevica, Gradac, Ilijo Polje, Kiševo, Neum-Klek, Radež, Vranjevo Selo)	822		0,00	822	100		0,00
Moševići (Moševići, Babin Do, Duži)	234		0,00	234	100		0,00
Hutovo	339	5	1,47	333	98,23	1	0,29
Čarići (Broćanac, Drijen, Dubravica, Hotanj, Prapatnica, Radetići, Zelenikovac, Žukovice)	746		0,00	746	100		0,00
UKUPNO	2141	5	0,23	2135	99,72	1	0,05

Izvor: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 januara 1921. god.* Sarajevo: Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, 1932: 188-191.

Tablica 12. Kretanje broja stanovnika i vjerska struktura župe Gradac (1879-1921)

Godina popisa	1879.		1885.		1895.		1910.		1921.	
	Ukupno	%	Ukupno	%	Ukupno	%	Ukupno	%	Ukupno	%
UKUPNO	1600	100	1742	100	1906	100	2274	100	2141	100
Rimokatolici	1600	100	1741	99,94	1903	99,84	2268	99,74	2135	99,72
Pravoslavci	0		1	0,06	3	0,16	6	0,26	5	0,23
Muslimani	0		0		0		0		1	0,05

Izvori: *Ortschafts-und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Hercegovina 1880*: 121; *Ortschafts-und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885*: stranice nisu numerirane; *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895., sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*: 566-571; *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*: 376-379; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 januara 1921. god*: 188-191.

Tablica 13. Kretanje broja katoličkog stanovništva u naseljima župe Gradac (1733-1910)

Naselje	1733	1765	1829	1838	1851	1855	1878	1892.	1895	1910
Gradac	130	155	173	188	147	169	150	190	195	359
Moševići	56	65	100	112	81	82	58	99	107	115
Dobrovo	31	39	96	98	95	87	109	162	185	131
Hutovo	123	100	146	188	177	176	210	241	238	317
Prapatnica	116	95	102	99	99	95	105	156	161	203
Zelenikovac	38	72	82	88	78	79	103	125	120	130
Drijen	40	35	73	51	74	74	93	123	113	117
Radetići	18				13	13	24	24	25	26
Vlaka	13									
Hotanj	78	83	131	144	81	150	75	89	103	106
Žukovice					61			91	74	96
Broćanac	46	46	62	73	60	54	62	73	78	90
Dubravica	61	56	40	40	46	50		88	77	75
Grabovica		13								
Brestica							21	36	37	56
Duži	21	19	13	17	19	19	46	76	69	91
Ilino Polje	10	11	23		31	27	38	41	35	52
Kiševo	21	15	21	14	29	30	23	26	41	42
Vranjevo Selo	10		7	5	7	16	29	14	22	36
Kljenovac	18									
Klek		7			17	18	9	26		
Crkvice		10	18	26						
Dračevice			22	25	24	24	23	27	35	44
Neum			48	67	47	39	44	61	108	98
Radež					10	11	22	24	28	36
Babin Do					31	32	38	57	55	54
Ukupno sela	17	16	17	16	21	20	20	22	21	21
UKUPNO	830	821	1157	1235	1227	1256	1282	1849	1906	2274

Izvori za tablice 13-36: *M. Krešić, "Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije": 448-449; SAŽG 1763; ABD, Biskupija Trebinjsko-mrkanska (Sig. 5), Spisi Ordinarijata (Ser. 1), kutija 2.; ABD, Sig. 5, Posebne pozicije, kutija 1, fascikl 4, omot 2; PVAS, Elenco de villagi della Parocchia di Gradaz col numero rispettivo de' Cattolici; SAŽG 1855; Ortschafts-und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Hercegovina 1880: 121; Ortschafts-und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885: stranice nisu numerirane; Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895., sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima: 566-571; Schematismus dioecesium Mandetriensis et Dumnensis itemque Marcano-tribuniensis pro anno 1892: 64. Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910: 376-379; Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 januara 1921. god.: 188-191.*

Tablica 14. Kretanje broja katoličkog stanovništva naselja Gradac (1733-1910)

Godina	Broj stanovnika	Prirast/Pad (%)
1733	130	
1765	155	19,23
1829	173	11,61
1838	188	8,67
1851	147	-21,81
1855	169	14,97
1878	150	-11,24
1892	190	26,67
1895	195	2,63
1910	359	84,10

Tablica 15. Kretanje broja katoličkog stanovništva naselja Moševići (1733-1910)

Godina	Broj stanovnika	Prirast/Pad (%)
1733	56	
1765	65	16,07
1829	100	53,85
1838	112	12,00
1851	81	-27,68
1855	82	1,23
1878	58	-29,27
1892.	99	70,69
1895	107	8,08
1910	115	7,48

Tablica 16. Kretanje broja katoličkog stanovništva naselja Dobrovo (1733-1910)

Godina	Broj stanovnika	Prirast/Pad (%)
1733	31	
1765	39	25,81
1829	96	146,15
1838	98	2,08
1851	95	-3,06
1855	87	-8,42
1878	109	25,29
1892	162	48,62
1895	185	14,20
1910	131	-29,19

Tablica 17. Kretanje broja katoličkog stanovništva naselja Hutovo (1733-1921)

Godina	Broj stanovnika	Prirast/Pad (%)
1733	123	
1765	100	-18,70
1829	146	46,00
1838	188	28,77
1851	177	-5,85
1855	176	-0,56
1878	210	19,32
1879	201	-4,29
1885	229	13,93
1892.	241	5,24
1895	238	-1,24
1910	317	33,19
1921	339	6,94

Tablica 18. Kretanje broja katoličkog stanovništva naselja Prapatnica (1733-1910)

Godina	Broj stanovnika	Prirast/Pad (%)
1733	116	
1765	95	-18,1
1829	102	7,37
1838	99	-2,94
1851	99	0,00
1855	95	-4,04
1878	105	10,53
1892	156	48,57
1895	161	3,21
1910	203	26,09

Tablica 19. Kretanje broja katoličkog stanovništva naselja Zelenikovac (1733-1910)

Godina	Broj stanovnika	Prirast/Pad (%)
1733	38	
1765	72	89,47
1829	82	13,89
1838	88	7,32
1851	78	-11,36
1855	79	1,28
1878	103	30,38
1892	125	21,36
1895	120	-4,00
1910	130	8,33

Tablica 20. Kretanje broja katoličkog stanovništva naselja Drijen (1733-1910)

Godina	Broj stanovnika	Prirast/Pad (%)
1733	40	
1765	35	-12,5
1829	73	108,57
1838	51	-30,14
1878	93	82,35
1892	123	32,26
1895	113	-8,13
1910	117	3,54

Tablica 21. Kretanje broja katoličkog stanovništva naselja Radetići (1733-1910)

Godina	Broj stanovnika	Prirast/Pad (%)
1733	18	
1851	13	
1855	13	
1878	24	33,33
1892	24	0,00
1895	25	4,17
1910	26	4,00

Tablica 22. Kretanje broja katoličkog stanovništva naselja Hotanj (1733-1910)

Godina	Broj stanovnika	Prirast/Pad (%)
1733	78	
1765	83	6,41
1829	131	57,83
1838	144	9,92
1851	142	-1,39
1855	150	5,63
1878	75	-50,00
1892	89	18,67
1895	103	15,73
1910	106	2,91

Tablica 23. Kretanje broja katoličkog stanovništva naselja Žukovice (1892-1910)

Godina	Broj stanovnika	Prirast/Pad (%)
1851	61	
1892	91	49,18
1895	74	-18,68
1910	96	29,73

Tablica 24. Kretanje broja katoličkog stanovništva naselja Broćanac (1733-1910)

Godina	Broj stanovnika	Prirast/Pad (%)
1733	46	
1765	46	0,00
1829	62	34,78
1838	73	17,74
1851	60	-17,81
1855	54	-10,00
1878	62	14,81
1892	73	17,74
1895	78	6,85
1910	90	15,38

Tablica 25. Kretanje broja katoličkog stanovništva naselja Dubravica (1733-1910)

Godina	Broj stanovnika	Prirast/Pad (%)
1733	61	
1765	56	-8,10
1829	40	-28,57
1838	40	0,00
1851	46	15,00
1855	50	8,70
1892	88	76,00
1895	77	-12,50
1910	75	-2,60

Tablica 26. Kretanje broja katoličkog stanovništva naselja Brestica (1878-1910)

Godina	Broj stanovnika	Prirast/Pad (%)
1878	21	
1892	36	71,43
1895	37	2,78
1910	56	51,35

Tablica 27. Kretanje broja katoličkog stanovništva naselja Duži (1733-1910)

Godina	Broj stanovnika	Prirast/Pad (%)
1733	21	
1765	19	-9,52
1829	13	-31,58
1838	17	30,77
1851	19	11,76
1855	19	0,00
1878	46	142,11
1892	76	65,22
1895	69	-9,21
1910	91	31,88

Tablica 28. Kretanje broja katoličkog stanovništva naselja Ilino Polje (1733-1910)

Godina	Broj stanovnika	Prirast/Pad (%)
1733	10	
1765	11	10,00
1829	23	109,09
1851	31	34,78
1855	27	-12,90
1878	38	40,74
1892	41	7,89
1895	35	-14,63
1910	52	48,57

Tablica 29. Kretanje broja katoličkog stanovništva naselja Kiševo (1733-1910)

Godina	Broj stanovnika	Prirast/Pad (%)
1733	21	
1765	15	-28,57
1829	21	40,00
1838	14	-33,33
1851	29	7,14
1855	30	3,45
1878	23	-23,33
1892	26	13,04
1895	41	57,69
1910	42	2,44

Tablica 30. Kretanje broja katoličkog stanovništva naselja Vranjevo Selo (1733-1910)

Godina	Broj stanovnika	Prirast/Pad (%)
1733	10	
1829	7	-30,00
1838	5	-28,57
1851	7	40,00
1855	16	128,57
1878	29	81,25
1892	14	-51,72
1895	22	57,14
1910	36	63,64

Tablica 31. Kretanje broja katoličkog stanovništva naselja Klek (1765-1892)

Godina	Broj stanovnika	Prirast/Pad (%)
1765	7	
1851	17	142,86
1855	18	5,88
1878	9	-50,00
1892	26	188,89

Napomena: U popisima iz 1895. i 1910. Klek je popisano zajedno s Neumom.

Tablica 32. Kretanje broja katoličkog stanovništva naselja Crkvice (1765-1838)

Godina	Broj stanovnika	Prirast/Pad (%)
1765	10	
1829	18	80,00
1838	26	44,44

Tablica 33. Kretanje broja katoličkog stanovništva naselja Neum (1733-1910)

Godina	Broj stanovnika	Prirast/Pad (%)
1829	48	
1838	67	39,58
1851	47	-29,85
1855	39	-17,02
1878	44	12,82
1892	61	38,64
1895	108	77,05
1910	98	-9,26

Napomena: U popisima iz 1895. i 1910. Neum je popisano zajedno s Klekom.

Tablica 34. Kretanje broja katoličkog stanovništva naselja Dračevica (1733-1910)

Godina	Broj stanovnika	Prirast/Pad (%)
1733		
1765		
1829	22	
1838	25	13,64
1851	24	-4,00
1855	24	0,00
1878	23	-4,17
1892	27	17,39
1895	35	29,63
1910	44	25,71

Tablica 35. Kretanje broja katoličkog stanovništva naselja Radež (1878-1910)

Godina	Broj stanovnika	Prirast/Pad (%)
1851	10	
1855	11	10,00
1878	22	100,00
1892	24	9,09
1895	28	16,67
1910	36	28,57

Tablica 36. Kretanje broja katoličkog stanovništva naselja Babin Do (1878-1910)

Godina	Broj stanovnika	Prirast/Pad (%)
1851	31	
1855	32	3,23
1878	38	18,75
1892	57	50,00
1895	55	-3,51
1910	54	-1,82

Tablica 37. Mjesečna distribucija rođenja i začeca u župi Gradac (1709-1918)

Začeca	Mjesec	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	I	II	III	Ukupno
	Broj začeca	523	615	717	498	479	456	326	358	422	442	438	494	5768
	%	9,07	10,66	12,43	8,63	8,30	7,91	5,65	6,21	7,32	7,66	7,59	8,56	100
Rođenja	Mjesec	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Ukupno
	Broj rođenja	523	615	717	498	479	456	326	358	422	442	438	494	5768
	%	9,07	10,66	12,43	8,63	8,30	7,91	5,65	6,21	7,32	7,66	7,59	8,56	100
1709	1	1	1	0	1	0	0	1	0	2	0	0	7	
1712	0	0	0	0	2	1	1	2	3	1	1	2	13	
1713	6	4	1	0	0	0	1	0	0	0	2	0	14	
1714	0	5	4	1	0	3	0	1	0	0	0	0	14	
1718	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	1	0	3	
1719	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	
1720	1	2	0	1	2	0	1	0	2	0	0	0	9	
1721	0	0	0	1	1	1	2	2	0	0	5	0	12	
1722	1	1	2	2	0	1	0	0	1	0	1	0	9	
1723	1	1	1	2	1	1	0	0	0	0	0	0	7	
1724	1	0	0	1	4	2	2	2	1	0	0	0	13	
1725	4	4	2	1	1	1	0	2	0	0	0	0	15	
1726	4	2	3	3	2	1	5	0	4	4	1	1	30	
1727	3	7	0	0	5	2	2	1	3	4	2	2	31	
1728	1	1	3	2	2	0	0	1	1	3	0	1	15	
1729	3	1	4	1	2	2	0	0	0	0	2	0	15	
1730	1	4	3	3	2	1	0	2	1	1	0	1	19	
1731	2	1	3	4	2	3	2	3	4	4	3	3	34	
1732	5	3	1	3	3	2	4	0	0	3	3	3	30	
1733	2	3	3	0	1	1	0	0	1	3	4	1	19	
1734	1	3	3	6	2	1	2	2	5	1	3	0	29	
1735	3	3	4	1	2	2	2	2	0	1	2	3	25	
1736	2	4	2	1	2	2	0	2	1	0	1	2	19	
1737	0	2	0	0	1	2	1	1	0	2	6	2	17	
1738	1	3	3	1	2	2	0	0	2	3	3	2	22	
1739	0	0	3	1	1	1	1	0	0	1	1	0	9	
1740	2	1	3	0	0	1	1	2	5	3	0	0	18	
1741	0	2	3	1	0	1	1	0	2	0	2	1	13	
1742	2	4	2	1	4	3	2	2	4	1	3	3	31	
1743	1	2	5	1	0	1	1	3	1	4	0	1	20	
1744	1	3	2	1	4	3	1	1	1	5	2	1	25	
1745	3	3	3	0	4	6	3	0	4	4	1	4	35	
1746	2	1	3	2	3	0	4	0	1	2	3	2	23	
1747	3	1	1	3	2	2	1	1	2	1	0	2	19	
1748	5	7	4	3	5	1	0	1	3	1	5	1	36	

1749	4	1	1	1	0	6	2	2	1	1	3	5	27
1750	4	2	2	1	2	2	2	1	4	2	0	3	25
1751	3	3	0	2	4	2	3	2	0	1	0	2	22
1752	0	0	0	0	2	0	0	1	2	0	0	3	8
1753	0	1	2	1	1	2	2	3	0	2	1	1	16
1754	3	3	5	2	4	1	0	1	3	1	0	1	24
1755	3	2	2	4	1	3	0	1	2	5	0	3	26
1756	1	2	4	2	3	0	4	3	0	0	2	1	22
1757	1	2	7	4	0	0	1	0	2	3	0	3	23
1758	3	5	0	2	8	4	1	2	0	1	0	0	26
1759	0	0	4	3	3	1	2	0	1	2	3	3	22
1760	1	6	5	1	0	2	2	0	3	6	1	2	29
1761	5	2	7	5	1	2	0	1	0	2	1	3	29
1762	3	2	1	4	2	4	2	1	3	4	4	4	34
1763	6	5	6	1	0	0	1	2	3	1	3	5	33
1764	2	3	6	2	5	2	0	1	3	2	3	2	31
1765	2	1	5	1	6	4	3	4	6	3	4	3	42
1766	4	5	5	6	1	3	0	2	3	4	3	3	39
1767	3	3	2	3	3	2	1	2	2	1	3	4	29
1768	5	2	5	3	3	4	4	6	3	4	2	1	42
1769	8	4	4	3	1	4	0	1	2	5	2	5	39
1770	4	3	2	1	10	4	2	2	3	7	6	1	45
1771	3	7	3	3	1	3	2	0	1	2	1	2	28
1772	4	5	8	5	2	2	3	2	2	2	6	1	42
1773	0	4	4	1	2	1	2	0	1	1	0	6	22
1774	4	4	6	2	2	5	3	2	4	4	8	7	51
1775	5	4	3	4	3	2	0	1	6	3	2	2	35
1776	1	1	3	4	1	0	3	2	2	10	5	1	33
1777	0	2	8	5	3	2	2	1	0	0	0	0	23
1778	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1
1779	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1
1780	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1
1782	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
1783	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
1787	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
1790	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
1791	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1
1793	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
1798	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
1800	0	0	0	0	2	0	1	0	0	0	0	0	3
1801	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	2
1802	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
1803	1	0	0	3	2	5	0	4	1	1	0	1	18
1804	3	3	0	4	1	5	1	3	8	2	3	1	34
1805	1	4	0	3	3	1	2	2	4	3	4	1	28

1806	1	1	1	4	2	1	4	1	1	1	2	0	19
1807	1	3	1	1	2	2	0	3	1	6	2	0	22
1808	2	0	1	0	2	2	1	1	0	1	1	0	11
1809	0	0	2	0	1	0	2	1	2	0	0	1	9
1810	0	0	2	4	0	1	0	0	1	0	0	0	8
1811	0	2	1	1	2	3	2	1	1	1	1	0	15
1812	0	2	0	0	4	1	2	1	5	3	2	0	20
1813	0	2	3	3	3	0	1	1	1	1	2	0	17
1814	1	1	2	0	1	0	1	0	2	3	1	2	14
1815	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	1	1	4
1816	1	0	0	2	1	1	2	2	0	3	0	1	13
1817	1	0	0	0	1	0	0	2	0	0	1	0	5
1818	0	0	1	1	0	0	0	2	1	0	0	0	5
1819	1	0	0	3	0	3	0	0	1	0	0	2	10
1820	1	0	0	2	0	3	0	1	1	2	1	0	11
1821	1	3	2	3	0	1	0	0	2	0	0	1	13
1822	0	1	3	4	3	1	0	1	0	1	0	0	14
1823	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	1	11	14
1824	2	1	4	2	5	4	2	1	0	0	4	4	29
1825	1	1	10	2	0	3	6	4	0	1	4	1	33
1826	1	7	10	3	2	0	2	3	3	0	3	2	36
1827	3	1	12	1	0	0	0	7	0	1	0	2	27
1828	2	0	1	1	0	1	2	3	4	0	1	3	18
1829	0	0	11	4	0	0	0	4	0	0	0	2	21
1830	3	1	7	5	0	3	2	0	2	0	2	6	31
1831	1	9	9	0	0	2	0	0	0	0	0	1	22
1832	0	2	4	3	0	0	0	2	4	3	1	1	20
1833	5	2	6	3	6	6	3	2	1	0	1	1	36
1834	0	0	0	0	0	3	1	0	0	0	1	0	5
1835	0	1	0	0	1	2	1	3	0	1	2	0	11
1836	1	2	2	2	2	7	1	3	5	2	1	1	29
1837	4	1	12	1	1	0	2	5	3	0	0	0	29
1838	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5	5
1839	2	6	6	0	1	1	0	0	0	0	0	1	17
1840	0	0	0	1	1	1	2	0	0	0	0	3	8
1841	2	5	2	2	3	2	3	2	1	1	0	0	23
1842	0	3	3	0	2	2	2	8	5	0	1	2	28
1843	4	2	12	0	0	0	0	0	0	0	0	0	18
1844	0	1	6	0	5	1	7	3	2	7	3	2	37
1845	5	6	7	1	3	3	7	3	1	4	0	3	43
1846	5	1	8	5	3	2	1	1	5	5	1	1	38
1847	1	0	5	3	1	1	1	2	2	1	1	2	20
1848	0	2	4	4	4	3	3	2	1	3	1	5	32
1849	1	5	3	3	0	0	1	0	2	2	1	2	20
1850	0	1	4	3	3	1	2	1	2	4	5	3	29

1851	4	3	3	5	5	3	0	2	2	4	2	2	35
1852	7	1	5	5	3	2	0	2	2	1	5	1	34
1853	4	4	4	2	4	2	1	2	4	4	2	4	37
1854	1	1	3	3	3	2	2	0	0	3	2	3	23
1855	1	0	0	1	2	0	0	2	3	2	5	4	20
1856	2	1	6	12	6	3	3	3	4	8	2	4	54
1857	2	7	3	5	3	1	2	1	0	5	4	4	37
1858	3	5	6	6	1	9	6	6	4	2	7	6	61
1859	6	6	4	6	0	6	3	0	0	3	3	9	46
1860	3	7	8	3	5	4	2	2	1	1	1	0	37
1861	2	4	5	3	4	1	0	0	0	3	4	9	35
1862	6	3	4	5	0	2	0	0	0	0	0	0	20
1863	2	4	3	4	3	6	1	2	2	2	2	0	31
1864	7	4	7	2	2	1	2	0	5	4	2	2	38
1865	0	4	1	6	1	6	1	1	5	6	3	7	41
1866	3	0	3	1	2	3	1	2	1	2	2	2	22
1867	2	1	5	2	3	5	1	1	1	3	2	1	27
1868	2	5	4	1	3	3	0	1	1	1	1	3	25
1869	3	3	4	4	6	7	1	4	1	5	6	14	58
1870	6	2	4	5	4	3	2	3	1	2	6	7	45
1871	2	4	4	4	4	3	6	2	0	0	0	2	31
1872	3	3	5	3	3	1	1	1	3	2	1	3	29
1873	1	2	3	2	1	1	2	0	2	0	3	3	20
1874	3	4	7	0	0	4	2	0	1	1	0	0	22
1875	1	4	3	2	2	3	2	0	2	1	2	1	23
1876	0	2	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	3
1877	2	1	3	1	0	2	0	1	2	4	0	1	17
1878	4	4	2	2	1	0	0	1	1	1	0	1	17
1879	3	5	3	0	4	8	2	3	5	1	6	2	42
1880	4	5	2	3	3	7	2	4	4	3	1	5	43
1881	5	0	2	5	4	3	5	1	8	1	4	2	40
1882	9	6	7	1	9	5	1	1	3	5	3	2	52
1883	5	2	4	2	4	4	0	5	4	5	6	4	45
1884	6	4	5	6	2	3	1	8	5	6	4	6	56
1885	6	13	5	4	4	12	4	5	5	4	5	6	73
1886	8	4	9	3	5	2	3	4	4	3	2	8	55
1887	0	5	6	5	6	4	3	3	3	5	3	4	47
1888	5	7	6	3	6	3	4	0	3	1	6	7	51
1889	6	3	5	4	8	2	4	2	3	5	4	4	50
1890	6	10	8	6	5	2	4	4	3	3	3	7	61
1891	6	11	4	2	2	4	2	6	4	6	8	9	64
1892	4	4	4	6	5	5	4	6	2	4	3	8	55
1893	3	9	9	8	2	2	1	3	2	6	10	9	64
1894	13	7	7	4	1	3	1	4	6	7	9	5	67
1895	9	10	7	4	4	1	7	4	4	4	8	4	66

1896	6	9	6	9	6	5	3	1	9	5	5	11	75
1897	4	7	4	2	2	8	3	7	5	4	3	7	56
1898	9	6	7	10	7	4	5	7	4	6	6	5	76
1899	4	5	5	4	3	6	2	5	0	0	3	4	41
1900	2	10	9	3	9	5	4	4	6	13	5	6	76
1901	2	4	11	2	8	4	5	5	5	4	6	6	62
1902	6	5	9	4	3	6	2	4	8	8	7	7	69
1903	9	8	9	7	4	4	3	6	2	6	2	8	68
1904	6	10	5	7	5	10	0	4	7	4	5	3	66
1905	3	4	3	5	3	3	4	4	4	4	9	4	50
1906	12	7	6	11	7	7	6	6	4	5	9	4	84
1907	11	10	5	4	5	5	6	5	5	4	5	5	70
1908	4	10	17	5	4	2	0	3	4	5	3	2	59
1909	6	7	11	4	12	6	2	2	8	10	4	6	78
1910	6	9	4	7	3	3	8	3	3	7	6	5	64
1911	6	15	8	6	7	5	5	2	7	2	2	8	73
1912	4	7	12	4	8	2	3	6	5	5	8	5	69
1913	15	8	8	7	5	5	5	4	8	4	9	11	89
1914	9	10	4	4	10	3	4	3	9	3	9	6	74
1915	7	13	13	6	4	5	4	0	7	3	3	2	67
1916	5	2	1	3	0	3	1	3	0	1	1	2	22
1917	3	3	3	8	3	2	4	4	4	1	1	0	36
1918	2	2	6	4	3	2	0	1	1	0	0	0	21

Izvor: MKŽG (1709-1845), MKŽG (1845-1899), MKŽG (1889-1912), MKŽG (1913-1941)

Tablica 38. Distribucija rođenja u župi Gradac po desetogodišnjim razdobljima (1709-1918).

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Nepoznat mjesec	Ukupno
1709-1718	7	10	6	1	3	4	2	5	3	4	4	2	2	53
1719-1728	16	19	11	13	18	9	12	8	12	11	9	5	4	147
1729-1738	20	27	26	20	19	18	11	12	14	18	27	17	0	229
1739-1748	19	24	29	13	23	19	15	10	23	22	17	15	1	230
1749-1758	22	21	23	19	25	20	15	16	14	16	6	22	3	222
1759-1768	31	29	46	29	24	24	15	19	27	29	27	30	2	332
1769-1778	29	34	41	28	26	23	17	11	21	34	30	25	4	323
1779-1788	0	2	0	0	0	0	0	1	1	0	0	1	2	7
1789-1798	0	1	0	1	0	0	0	0	1	1	0	0	0	4
1799-1808	9	12	3	15	15	16	9	14	15	15	12	3	0	138
1809-1818	3	7	11	11	14	7	10	10	13	11	8	5	0	110
1819-1828	12	14	42	21	10	17	13	20	11	5	14	26	2	207
1829-1838	14	18	51	18	10	23	10	19	15	6	8	17	14	223
1839-1848	19	26	53	16	23	16	26	21	17	21	7	19	3	267
1849-1858	25	28	37	45	30	23	17	19	23	35	35	33	7	357
1859-1868	33	38	44	33	23	37	11	9	16	25	20	33	2	324
1869-1878	25	29	35	23	21	25	16	12	13	16	18	32	2	267
1879-1888	51	51	49	32	47	51	25	34	44	34	40	46	2	506
1889-1898	66	76	61	55	42	36	34	44	42	50	59	69	0	634
1899-1908	59	73	79	52	51	52	32	46	45	53	54	49	1	646
1909-1918	63	76	70	53	55	36	36	28	52	36	43	45	0	593
Ukupno	523	615	717	498	479	456	326	358	422	442	438	494	51	5819
%	8,99	10,57	12,32	8,56	8,23	7,84	5,60	6,15	7,25	7,60	7,53	8,49	0,88	100

Izvor: MKŽG (1709-1845), MKŽG (1845-1899), MKŽG (1889-1912), MKŽG (1913-1941)

Tablica 39. Stope nataliteta, mortaliteta i nupcijaliteta u župi Gradac 1733-1743, 1765-1775, 1855-1865, 1885-1895.

Razdoblje	Broj stanovnika (procjena)	Broj rođenih	Broj umrlih	Broj vjenčanih	Stopa nataliteta (‰)	Stopa mortaliteta (‰)	Stopa nupcijaliteta (‰)
1733-1743	830	222		60	24,31		6,56
1765-1775	821	420	214	87	45,52	23,69	7,91
1855-1865	1239	421	142	122	30,89	10,42	8,96
1885-1895	1742	653	309	136	34,08	16,13	7,10

Izvori: MKŽG (1709-1845), MKŽG (1845-1899), MKŽG (1889-1912), MVŽG (1719-1845), MVŽG (1845-1906), MVŽG (1906-1944), MUŽG 1754-1845, MUŽG 1845-1912, MUŽG 1913-1944, SA1 Gradac, SA2 Gradac, Izvještaj nadbiskupa Marka Andrijaševića iz 1733. godine, *Ortschafts-und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Hercegovina 1885*.

Tablica 40. Sezonsko kretanje vjenčanja i začeca u župi Gradac (1709-1778).

	Mjesec												Ukupno
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Broj vjenčanja	68	40	5	13	49	30	4	1	8	9	25	82	334
Broj začeca	134	120	116	144	164	182	123	138	117	87	81	114	1520
Struktura (%)													
Broj vjenčanja	19,88	11,70	1,46	3,80	14,33	8,77	1,17	0,29	2,34	2,63	7,31	23,98	100
Broj začeca	8,82	7,89	7,63	9,47	10,79	11,97	8,09	9,08	7,77	5,72	5,33	7,50	100

Izvori: MKŽG (1709-1845), MVŽG (1719-1845)

Tablica 41. Struktura začelih i rođenih u župi Gradac po mjesecima u polustoljetnim razdobljima (1709-1918)

Razdoblje	Mjesec začeca												Ukupno
	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	I	II	III	
	Mjesec rođenja												
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Ukupno
Ukupno	523	615	717	498	479	456	326	358	422	442	438	494	5768
1709-1750	70	83	75	49	65	58	44	38	57	58	60	47	704
1751-1800	74	84	107	75	75	59	44	44	59	77	60	70	828
1801-1850	58	83	167	87	73	80	70	85	75	64	55	75	972
1851-1900	205	231	233	189	172	182	106	126	140	167	174	218	2143
1901-1918	116	134	135	98	94	77	62	65	91	76	89	84	1121
Struktura (%)													
Začeca	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	I	II	III	Ukupno
Rođenja	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Ukupno	9,07	10,66	12,43	8,63	8,30	7,91	5,65	6,21	7,32	7,66	7,59	8,56	100
1709-1750	9,94	11,79	10,65	6,96	9,23	8,24	6,25	5,40	8,10	8,24	8,52	6,68	100
1751-1800	8,94	10,14	12,92	9,06	9,06	7,13	5,31	5,31	7,13	9,30	7,25	8,45	100
1801-1850	5,97	8,54	17,18	8,95	7,51	8,23	7,20	8,74	7,72	6,58	5,66	7,72	100
1851-1900	9,57	10,78	10,87	8,82	8,03	8,49	4,95	5,88	6,53	7,79	8,12	10,17	100
1901-1918	10,35	11,95	12,04	8,74	8,39	6,87	5,53	5,80	8,12	6,78	7,94	7,49	100

Izvori: MKŽG (1709-1845), MKŽG (1845-1899), MKŽG (1889-1912), MKŽG (1913-1941)

Tablica 42. Sezonski ritam začeća u župi Gradac, te u župi Ravno i 12 hrvatskih župa (1870-1880)

Župa	Mjesečna distribucija začeća (%)											
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Drenovci	9,40	6,27	7,71	6,63	11,45	10,12	8,43	7,35	8,07	6,27	9,16	9,16
Donji Miholjac	10,59	7,92	8,33	9,43	8,88	8,81	7,31	6,49	7,24	6,83	9,56	8,61
Buzet	8,46	7,12	8,93	9,20	8,87	9,13	9,07	7,86	7,59	7,05	8,26	8,46
Betina	12,78	8,37	10,35	5,95	6,39	8,37	7,49	5,51	7,93	6,39	9,47	11,01
Bisko	11,40	7,77	5,70	5,70	8,81	10,36	10,88	4,66	9,33	6,22	8,29	10,88
Desne	7,88	6,92	9,42	15,00	12,50	9,62	10,19	6,15	5,96	2,69	5,38	8,27
Blato	10,42	7,62	9,62	11,51	8,19	9,85	6,99	6,93	6,24	6,41	7,85	8,36
Pupnat	3,95	6,21	7,91	8,47	14,69	9,04	5,65	7,91	8,47	6,78	9,60	11,30
Babino Polje	13,51	8,33	8,33	9,48	10,63	10,06	6,03	4,31	6,90	7,76	6,90	7,76
Maranovići	7,47	11,49	10,92	14,37	12,07	12,64	2,30	4,60	5,17	5,75	6,32	6,90
Lopud	15,11	10,79	5,04	11,51	6,47	10,07	7,19	5,76	7,91	7,19	8,63	4,32
Lisac	9,16	10,12	9,88	8,92	12,29	12,53	5,30	5,30	4,82	5,06	7,47	9,16
Ravno	7,73	8,67	4,22	9,37	9,13	10,07	7,03	7,26	9,37	7,96	9,37	9,84
Gradac	5,14	6,51	8,56	9,93	12,33	12,33	7,53	7,53	11,30	6,51	5,14	7,19

Izvori: MKŽG (1845-1899), N. Vekarić i B. Vranješ-Šoljan, "Početak demografske tranzicije u Hrvatskoj": 42, M. Marić, "Stanovništvo Popova u Hercegovini": 127.

Tablica 43. Spolna struktura rođenih u župi Gradac (1709-1918).

Godina	Broj muškaraca	%	Broj žena	%	Nepoznat spol	%	Ukupno	%
1709	4	57,14	3	42,86		0,00	7	100,00
1710	0	0,00	0	0,00	1	100,00	1	100,00
1712	6	42,86	7	50,00	1	7,14	14	100,00
1713	9	64,29	5	35,71		0,00	14	100,00
1714	7	50,00	7	50,00		0,00	14	100,00
1718	1	33,33	2	66,67		0,00	3	100,00
1719	2	50,00	2	50,00		0,00	4	100,00
1720	4	44,44	5	55,56		0,00	9	100,00
1721	5	38,46	7	53,85	1	7,69	13	100,00
1722	4	44,44	4	44,44	1	11,11	9	100,00
1723	5	71,43	2	28,57		0,00	7	100,00
1724	3	23,08	10	76,92		0,00	13	100,00
1725	4	26,67	11	73,33		0,00	15	100,00
1726	10	33,33	20	66,67		0,00	30	100,00
1727	17	53,13	15	46,88		0,00	32	100,00
1728	8	53,33	7	46,67		0,00	15	100,00
1729	8	53,33	7	46,67		0,00	15	100,00
1730	8	42,11	11	57,89		0,00	19	100,00
1731	19	55,88	15	44,12		0,00	34	100,00
1732	12	40,00	18	60,00		0,00	30	100,00
1733	4	21,05	15	78,95		0,00	19	100,00
1734	17	58,62	12	41,38		0,00	29	100,00
1735	9	36,00	16	64,00		0,00	25	100,00
1736	10	52,63	9	47,37		0,00	19	100,00
1737	8	47,06	9	52,94		0,00	17	100,00
1738	12	54,55	10	45,45		0,00	22	100,00
1739	4	44,44	5	55,56		0,00	9	100,00
1740	10	55,56	8	44,44		0,00	18	100,00
1741	9	69,23	4	30,77		0,00	13	100,00
1742	14	45,16	17	54,84		0,00	31	100,00
1743	11	55,00	9	45,00		0,00	20	100,00
1744	13	52,00	12	48,00		0,00	25	100,00
1745	18	51,43	17	48,57		0,00	35	100,00
1746	10	41,67	13	54,17	1	4,17	24	100,00
1747	11	57,89	8	42,11		0,00	19	100,00
1748	18	50,00	18	50,00		0,00	36	100,00
1749	15	55,56	12	44,44		0,00	27	100,00
1750	17	68,00	8	32,00		0,00	25	100,00
1751	11	50,00	10	45,45	1	4,55	22	100,00
1752	5	62,50	3	37,50		0,00	8	100,00
1753	9	56,25	7	43,75		0,00	16	100,00

1754	15	62,50	9	37,50		0,00	24	100,00
1755	13	50,00	13	50,00		0,00	26	100,00
1756	13	52,00	12	48,00		0,00	25	100,00
1757	14	60,87	9	39,13		0,00	23	100,00
1758	17	65,38	9	34,62		0,00	26	100,00
1759	9	40,91	13	59,09		0,00	22	100,00
1760	14	48,28	15	51,72		0,00	29	100,00
1761	12	41,38	17	58,62		0,00	29	100,00
1762	15	44,12	19	55,88		0,00	34	100,00
1763	16	48,48	17	51,52		0,00	33	100,00
1764	20	64,52	11	35,48		0,00	31	100,00
1765	18	42,86	24	57,14		0,00	42	100,00
1766	19	47,50	21	52,50		0,00	40	100,00
1767	18	60,00	12	40,00		0,00	30	100,00
1768	24	57,14	18	42,86		0,00	42	100,00
1769	25	62,50	15	37,50		0,00	40	100,00
1770	22	48,89	23	51,11		0,00	45	100,00
1771	21	70,00	9	30,00		0,00	30	100,00
1772	27	64,29	15	35,71		0,00	42	100,00
1773	13	59,09	9	40,91		0,00	22	100,00
1774	27	52,94	24	47,06		0,00	51	100,00
1775	16	44,44	20	55,56		0,00	36	100,00
1776	21	63,64	12	36,36		0,00	33	100,00
1777	14	60,87	9	39,13		0,00	23	100,00
1778	0	0,00	1	100,00		0,00	1	100,00
1779	1	50,00	1	50,00		0,00	2	100,00
1780	1	100,00	0	0,00		0,00	1	100,00
1782	1	50,00	1	50,00		0,00	2	100,00
1783	0	0,00	1	100,00		0,00	1	100,00
1787	0	0,00	1	100,00		0,00	1	100,00
1790	1	100,00	0	0,00		0,00	1	100,00
1791	0	0,00	1	100,00		0,00	1	100,00
1793	1	100,00	0	0,00		0,00	1	100,00
1798	1	100,00	0	0,00		0,00	1	100,00
1800	2	66,67	1	33,33		0,00	3	100,00
1801	1	50,00	1	50,00		0,00	2	100,00
1802	1	100,00	0	0,00		0,00	1	100,00
1803	8	44,44	10	55,56		0,00	18	100,00
1804	13	38,24	21	61,76		0,00	34	100,00
1805	17	60,71	11	39,29		0,00	28	100,00
1806	9	47,37	10	52,63		0,00	19	100,00
1807	11	50,00	11	50,00		0,00	22	100,00
1808	6	54,55	5	45,45		0,00	11	100,00
1809	6	66,67	3	33,33		0,00	9	100,00
1810	5	62,50	3	37,50		0,00	8	100,00

1811	10	66,67	5	33,33		0,00	15	100,00
1812	9	45,00	11	55,00		0,00	20	100,00
1813	10	58,82	7	41,18		0,00	17	100,00
1814	11	78,57	3	21,43		0,00	14	100,00
1815	3	75,00	1	25,00		0,00	4	100,00
1816	5	38,46	8	61,54		0,00	13	100,00
1817	5	100,00	0	0,00		0,00	5	100,00
1818	2	40,00	3	60,00		0,00	5	100,00
1819	9	90,00	1	10,00		0,00	10	100,00
1820	5	45,45	6	54,55		0,00	11	100,00
1821	8	61,54	5	38,46		0,00	13	100,00
1822	7	50,00	7	50,00		0,00	14	100,00
1823	8	57,14	6	42,86		0,00	14	100,00
1824	13	43,33	17	56,67		0,00	30	100,00
1825	19	57,58	14	42,42		0,00	33	100,00
1826	18	50,00	18	50,00		0,00	36	100,00
1827	8	28,57	20	71,43		0,00	28	100,00
1828	11	61,11	6	33,33	1	5,56	18	100,00
1829	10	45,45	12	54,55		0,00	22	100,00
1830	18	58,06	13	41,94		0,00	31	100,00
1831	14	63,64	8	36,36		0,00	22	100,00
1832	11	55,00	9	45,00		0,00	20	100,00
1833	25	67,57	12	32,43		0,00	37	100,00
1834	6	100,00	0	0,00		0,00	6	100,00
1835	5	45,45	6	54,55		0,00	11	100,00
1836	20	68,97	9	31,03		0,00	29	100,00
1837	18	56,25	14	43,75		0,00	32	100,00
1838	7	53,85	6	46,15		0,00	13	100,00
1839	9	52,94	8	47,06		0,00	17	100,00
1840	4	50,00	4	50,00		0,00	8	100,00
1841	13	56,52	10	43,48		0,00	23	100,00
1842	12	42,86	16	57,14		0,00	28	100,00
1843	5	27,78	13	72,22		0,00	18	100,00
1844	20	52,63	18	47,37		0,00	38	100,00
1845	22	48,89	23	51,11		0,00	45	100,00
1846	25	65,79	13	34,21		0,00	38	100,00
1847	12	60,00	8	40,00		0,00	20	100,00
1848	16	50,00	16	50,00		0,00	32	100,00
1849	13	61,90	8	38,10		0,00	21	100,00
1850	17	58,62	12	41,38		0,00	29	100,00
1851	20	55,56	16	44,44		0,00	36	100,00
1852	18	51,43	17	48,57		0,00	35	100,00
1853	15	38,46	24	61,54		0,00	39	100,00
1854	15	60,00	10	40,00		0,00	25	100,00
1855	8	40,00	12	60,00		0,00	20	100,00

1856	27	50,00	27	50,00		0,00	54	100,00
1857	22	59,46	15	40,54		0,00	37	100,00
1858	30	49,18	31	50,82		0,00	61	100,00
1859	21	45,65	25	54,35		0,00	46	100,00
1860	20	54,05	17	45,95		0,00	37	100,00
1861	18	51,43	17	48,57		0,00	35	100,00
1862	8	40,00	12	60,00		0,00	20	100,00
1863	16	51,61	15	48,39		0,00	31	100,00
1864	21	55,26	17	44,74		0,00	38	100,00
1865	21	50,00	21	50,00		0,00	42	100,00
1866	11	50,00	11	50,00		0,00	22	100,00
1867	14	51,85	13	48,15		0,00	27	100,00
1868	8	30,77	18	69,23		0,00	26	100,00
1869	27	46,55	31	53,45		0,00	58	100,00
1870	21	45,65	25	54,35		0,00	46	100,00
1871	15	48,39	16	51,61		0,00	31	100,00
1872	16	55,17	13	44,83		0,00	29	100,00
1873	9	42,86	12	57,14		0,00	21	100,00
1874	10	45,45	12	54,55		0,00	22	100,00
1875	12	52,17	11	47,83		0,00	23	100,00
1876	3	100,00	0	0,00		0,00	3	100,00
1877	11	64,71	6	35,29		0,00	17	100,00
1878	10	58,82	7	41,18		0,00	17	100,00
1879	14	33,33	28	66,67		0,00	42	100,00
1880	25	55,56	20	44,44		0,00	45	100,00
1881	22	55,00	18	45,00		0,00	40	100,00
1882	28	53,85	24	46,15		0,00	52	100,00
1883	25	55,56	20	44,44		0,00	45	100,00
1884	30	53,57	26	46,43		0,00	56	100,00
1885	39	53,42	34	46,58		0,00	73	100,00
1886	27	49,09	28	50,91		0,00	55	100,00
1887	27	57,45	20	42,55		0,00	47	100,00
1888	28	54,90	23	45,10		0,00	51	100,00
1889	20	40,00	30	60,00		0,00	50	100,00
1890	27	44,26	34	55,74		0,00	61	100,00
1891	38	59,38	26	40,63		0,00	64	100,00
1892	25	45,45	30	54,55		0,00	55	100,00
1893	32	50,00	32	50,00		0,00	64	100,00
1894	36	53,73	31	46,27		0,00	67	100,00
1895	30	45,45	36	54,55		0,00	66	100,00
1896	32	42,67	43	57,33		0,00	75	100,00
1897	25	44,64	31	55,36		0,00	56	100,00
1898	37	48,68	39	51,32		0,00	76	100,00
1899	21	51,22	20	48,78		0,00	41	100,00
1900	38	50,00	38	50,00		0,00	76	100,00

1901	30	47,62	33	52,38		0,00	63	100,00
1902	37	53,62	32	46,38		0,00	69	100,00
1903	37	54,41	31	45,59		0,00	68	100,00
1904	36	54,55	30	45,45		0,00	66	100,00
1905	25	50,00	25	50,00		0,00	50	100,00
1906	49	58,33	35	41,67		0,00	84	100,00
1907	34	48,57	36	51,43		0,00	70	100,00
1908	32	54,24	27	45,76		0,00	59	100,00
1909	45	57,69	33	42,31		0,00	78	100,00
1910	32	50,00	32	50,00		0,00	64	100,00
1911	42	57,53	31	42,47		0,00	73	100,00
1912	43	62,32	26	37,68		0,00	69	100,00
1913	50	56,18	39	43,82		0,00	89	100,00
1914	38	51,35	36	48,65		0,00	74	100,00
1915	33	49,25	34	50,75		0,00	67	100,00
1916	13	59,09	9	40,91		0,00	22	100,00
1917	21	58,33	15	41,67		0,00	36	100,00
1918	14	66,67	7	33,33		0,00	21	100,00
Ukupno	3026	52,00	2786	47,88	7	0,12	5819	100,00

Izvori: MKŽG (1709-1845), MKŽG (1845-1899), MKŽG (1889-1912), MKŽG (1913-1941)

Tablica 44. Spolna struktura rođenih u župi Gradac po mjesecima (1709-1918)

Mjesec	Muškarci	%	Žene	%	Ukupno	%
Siječanj	287	54,88	236	45,12	523	100,00
Veljača	310	50,49	304	49,51	614	100,00
Ožujak	384	53,56	333	46,44	717	100,00
Travanj	246	49,40	252	50,60	498	100,00
Svibanj	224	46,86	254	53,14	478	100,00
Lipanj	267	58,55	189	41,45	456	100,00
Srpanj	160	49,23	165	50,77	325	100,00
Kolovoz	183	51,12	175	48,88	358	100,00
Rujan	235	55,82	186	44,18	421	100,00
Listopad	234	52,94	208	47,06	442	100,00
Studenj	212	48,51	225	51,49	437	100,00
Prosinac	262	53,04	232	46,96	494	100,00
Nepoznat datum	22	44,90	27	55,10	49	100,00
Ukupno	3026	52,06	2786	47,94	5812	100,00

Izvori: MKŽG (1709-1845), MKŽG (1845-1899), MKŽG (1889-1912), MKŽG (1913-1941)

Tablica 45. Nezakonita rođena u župi Gradac (1709-1918)

Ukupno	Datum rođenja	Spol	Datum vjenčanja roditelja	Interval	Mjesto stanovanja roditelja
1	15.11.1741.	Ž	nepoznato		Turkovići*
2	25.11.1746.	M	25.12.1746.	1 mjesec	Prapatnica
3	3.11.1826.	Ž	3.6.1827.	7 mjeseci	Drijen
4	5.12.1845.	M	15.12.1845.	10 dana	Hutovo
5	15.2.1884.	Ž	majka neudata	/	Hrasno*
6	3.1.1885.	M	majka neudata	/	Nepoznato*
7	16.1.1885.	M	majka neudata	/	Klek (Ošlje)*
8	20.9.1886.	Ž	17.10.1886.	27 dana	Gradac
9	12.7.1888.	Ž	majka neudata	/	Dobrovo*
10	11.5.1889.	Ž	3.6.1889.	23 dana	Zelenikovac Donji
11	20.5.1889.	M	1.7.1894.	5 godina, 1 mjesec i 11 dana	Gradac
12	12.12.1890.	M	5.2.1891.	1 mjesec i 24 dana	Dobrovo
13	15.12.1892.	Ž	majka neudata	/	Hutovo
14	18.12.1892.	Ž	23.4.1894.	1 godina, 4 mjeseca i 5 dana	Hutovo
15	30.12.1895.	M	majka neudata	/	Žukovice
16	20.12.1896.	Ž	18.2.1897.	1 mjesec i 29 dana	Neum
17	25.3.1897.	M	16.5.1897.	1 mjesec i 21 dan	Kiševo
18	6.8.1899.	M	18.11.1901.	2 godine, 3 mjeseca i 12 dana	Radež
19	12.4.1900.	M	majka neudata	/	Duži
20	27.1.1903.	M	nevjenčani roditelji	/	Duži
21	30.3.1903.	M	nepoznato		Mostar*
22	12.2.1904.	M	majka neudata	/	Radež
23	24.8.1905.	M	majka neudata	/	Hotanj
24	7.7.1906.	M	10.1.1909.	2 godine, 6 mjeseci i 3 dana	Prapatnica
25	14.8.1908.	Ž	majka neudata	/	Kiševo
26	27.3.1910.	M	nevjenčani roditelji	/	Dubravica
27	28.2.1913.	M	majka neudata	/	Dobrovo
28	9.5.1913.	M	majka neudata	/	Dubravica

Izvori: MKŽG (1709-1845), MKŽG (1845-1899), MKŽG (1889-1912), MKŽG (1913-1941)

Tablica 46. Interval između datuma vjenčanja roditelja i rođenja prvog djeteta (1709-1918)

Interval između vjenčanja roditelja i rođenja prvog djeteta	Muškarci	%	Žene	%	Ukupno	%
Rođeni prije braka	7	0,85%	5	0,60%	12	1,45%
1. mjesec nakon vjenčanja	5	0,60%	5	0,60%	10	1,21%
2. mjesec nakon vjenčanja	6	0,73%	1	0,12%	7	0,85%
3. mjesec nakon vjenčanja	1	0,12%	5	0,60%	6	0,73%
4. mjesec nakon vjenčanja	2	0,24%	3	0,36%	5	0,60%
5. mjesec nakon vjenčanja	0	0,00%	2	0,24%	2	0,24%
6. mjesec nakon vjenčanja	2	0,24%	1	0,12%	3	0,36%
7. mjesec nakon vjenčanja	2	0,24%	3	0,36%	5	0,60%
8. mjesec nakon vjenčanja	14	1,69%	9	1,09%	23	2,78%
9. mjesec nakon vjenčanja	32	3,87%	28	3,39%	60	7,26%
10. mjesec nakon vjenčanja	42	5,08%	29	3,51%	71	8,59%
11. mjesec nakon vjenčanja	34	4,11%	31	3,75%	65	7,86%
1. godina nakon vjenčanja	164	19,83%	163	19,71%	327	39,54%
2. godina nakon vjenčanja	59	7,13%	55	6,65%	114	13,78%
3. godina nakon vjenčanja	33	3,99%	26	3,14%	59	7,13%
4. godina nakon vjenčanja	21	2,54%	9	1,09%	30	3,63%
5. i više godina nakon vjenčanja	16	1,93%	12	1,45%	28	3,39%
Ukupno	440	53,20%	387	46,80%	827	100,00%

Izvori: MKŽG (1709-1845), MKŽG (1845-1899), MKŽG (1889-1912), MKŽG (1913-1941), MVŽG (1719-1845), MVŽG (1845-1906), MVŽG (1906-1944)

Tablica 47. Usporedba intervala rođenja između datuma vjenčanja roditelja i rođenja prvog djeteta u 18. (1709-1778) i 19. stoljeću (1803-1918).

Vrijeme rođenja djeteta	1709-1778		1803-1918	
	Ukupno	%	Ukupno	%
Predbračno rođenje	1	0,32%	11	1,46%
0-7 mjeseci	2	0,63%	36	4,78%
8-12 mjeseci	42	13,33%	177	23,51%
1 godina	99	31,43%	228	30,28%
2 godine	43	13,65%	71	9,56%
3 godine	20	6,35%	39	5,18%
4 i više godina	9	2,86%	49	6,51%
Bez poroda ili nepoznato	99	31,43%	141	18,73%
Ukupno	315	100,00%	753	100,00%

Izvori: *MKŽG (1709-1845)*, *MKŽG (1845-1899)*, *MKŽG (1889-1912)*, *MKŽG (1913-1941)*

Tablica 48. Imenski fond župe Gradac (1709-1918)

Ime	Broj nositelja	(%)	Ime	Broj nositelja	(%)
Adam	1	0,03%	Agata (Jagica)	11	0,39%
Alojzije	3	0,10%	Alojza	2	0,07%
Ambrozije	1	0,03%	Ana (Anica)	306	10,98%
Andrija	163	5,39%	Andrijana	8	0,29%
Anđelko	1	0,03%	Anđa (Anđela)	151	5,42%
Antun	28	0,93%	Barbara	2	0,07%
Baldo	2	0,07%	Blaženka	1	0,04%
Bartol	2	0,07%	Božica (Boža)	201	7,21%
Božo (Boško, Boko)	142	4,69%	Brigita	2	0,07%
Cvjetko (Cvjeteto)	7	0,23%	Cvijeta (Cvijja)	113	4,06%
Ćiril	2	0,07%	Danica	1	0,04%
Damjan	1	0,03%	Danijela	13	0,47%
Dujam	1	0,03%	Dragica	1	0,04%
Đuro (Đure)	174	5,75%	Filipa	1	0,04%
Federiko	1	0,03%	Ivana	269	9,66%
Filip	22	0,73%	Janja (Agneza)	223	8,00%
Frano	5	0,17%	Jela (Jelena, Helena)	48	1,72%
Gašpar	8	0,26%	Joakima	1	0,04%
Grgur (Grgo)	64	2,12%	Katarina (Kata, Katica)	150	5,38%
Ilija	102	3,37%	Klara	1	0,04%
Ivan (Ivo)	341	11,27%	Krunoslava	1	0,04%
Jakov	15	0,50%	Livija	1	0,04%
Jeronim	1	0,03%	Lucija (Luca)	176	6,32%
Joakim	3	0,10%	Ljubica	4	0,14%
Josip (Jozo)	185	6,11%	Magdalena (Manda)	185	6,64%
Krešimir	1	0,03%	Marija (Mara)	402	14,43%
Kristo (Kristofor)	4	0,13%	Marta	2	0,07%
Lazar	11	0,36%	Matea	20	0,72%
Liberan	1	0,03%	Nedjeljka	2	0,07%
Lovro	27	0,89%	Nina Lucija	1	0,04%
Luka	77	2,54%	Paula	1	0,04%
Marijan (Marin)	24	0,79%	Pera (Petra, Petronila)	35	1,26%
Marko	69	2,28%	Ruža	154	5,53%
Martin	70	2,31%	Sabina (Sava)	3	0,11%
Martin Luka	1	0,03%	Sofija	1	0,04%
Mato (Matija, Matijaš)	292	9,65%	Stanislava (Stana, Stojka, Stojana)	144	5,17%
Melkior	1	0,03%	Stefanija	2	0,07%
Metod	1	0,03%	Šima (Simeona)	2	0,07%
Miho (Mijo, Mile, Miško)	137	4,53%	Vida	92	3,30%
Mitar	2	0,07%	Virginia	1	0,04%

Nedjeljko	1	0,03%	Zorica (Zorka)	37	1,33%
Nikola (Niko)	313	10,34%	Nepoznato ime	15	0,54%
Pasko	10	0,33%	Ukupno	2786	100,00%
Pavo	42	1,39%			
Petar (Pero)	217	7,17%			
Rafael (Rade)	4	0,13%			
Robert	1	0,03%			
Roko	1	0,03%			
Rudolf	1	0,03%			
Spasoje	3	0,10%			
Stanislav (Stanko, Stojan)	64	2,12%			
Stjepan (Stijepo)	99	3,27%			
Šimun	17	0,56%			
Tadija	4	0,13%			
Tomo (Toma)	31	1,02%			
Trojan	4	0,13%			
Vicko	1	0,03%			
Vide (Vidoje)	176	5,82%			
Vlaho	29	0,96%			
Vuk (Vuleta)	3	0,10%			
Zvonimir	1	0,03%			
Želimir	1	0,03%			
Nepoznato ime	10	0,33%			
Ukupno	3026	100,00%			

Izvori: *MKŽG (1709-1845)*, *MKŽG (1845-1899)*, *MKŽG (1889-1912)*, *MKŽG (1913-1941)*

Tablica 49. Udio nosioca imena u čiju su čast prvorodena muška djeca dobili ime u župi Gradac (1709-1918)

U čiju je čast dijete dobilo ime	Ukupno	%
Očev otac	179	41,44%
Majčin otac	50	11,57%
Otac	6	1,39%
Kalendarski svetac	105	24,31%
Kum(a)	11	2,55%
Nijedno od navedenoga	81	18,75%
Ukupno	432	100,00%

Izvori: *MKŽG (1709-1845)*, *MKŽG (1845-1899)*, *MKŽG (1889-1912)*, *MKŽG (1913-1941)*

Tablica 50. Udio nosioca imena u čiju su čast prvorodena ženska djeca dobili ime u župi Gradac (1709-1918)

U čiju je čast sin dobio ime	Ukupno	%
Očeva majka	105	33,44%
Majčina majka	49	15,61%
Majka	5	1,59%
Kalendarski svetac	35	11,15%
Kum(a)	20	6,37%
Nijedno od navedenoga	100	31,85%
Ukupno	314	100,00%

Izvori: *MKŽG (1709-1845)*, *MKŽG (1845-1899)*, *MKŽG (1889-1912)*, *MKŽG (1913-1941)*

Tablica 51. Prezimenski fond župe Gradac (1709-1918)

Prezime	Broj nositelja	%
Ajvaz	12	0,21%
Anušić	1	0,02%
Babić (Vuletić)	30	0,52%
Bačić (Buconjić)	71	1,22%
Bajić (Curić)	26	0,45%
Barišić	2	0,03%
Basarić	1	0,02%
Batinić	1	0,02%
Batinović (Buconjić)	43	0,74%
Begić (Vukasović)	3	0,05%
Begušić (Marković)	7	0,12%
Bender	12	0,21%
Bićanić	1	0,02%
Bjelić	2	0,03%
Bjelopera (Kostadinović)	140	2,41%
Bogdanović	176	3,02%
Bogoje	78	1,34%
Bošković	48	0,82%
Buconjić	15	0,26%
Burdelez	4	0,07%
Butigan	287	4,93%
Crnčević	1	0,02%
Curić	50	0,86%
Cvjetković	8	0,14%
Češljarić	1	0,02%
Čamo	27	0,46%
Čokljat	4	0,07%
Čoko	1	0,02%
Daničić	51	0,88%
Demel	1	0,02%
Dobroslavić	2	0,03%
Draškić	1	0,02%
Džamarija	1	0,02%
Džono (Putica)	73	1,25%
Đevenica (Marković)	13	0,22%
Filipović	28	0,48%
Frenjo	2	0,03%
Giljić	1	0,02%
Glasović	1	0,02%
Glavinić	138	2,37%
Gustin	160	2,75%

Gverović (Maljkovac)	17	0,29%
Ivanković	2	0,03%
Jarak	4	0,07%
Jerković	1	0,02%
Jogunica (Bašić)	55	0,95%
Jovanović	2	0,03%
Jurković	8	0,14%
Kalauz (Bogdanović)	29	0,50%
Katić	143	2,46%
Kečo	18	0,31%
Kitilj	1	0,02%
Kitin	64	1,10%
Klarić	19	0,33%
Koncul	75	1,29%
Konjevod	170	2,92%
Kralj (Čolaković, Čolanović)	95	1,63%
Kraljić	5	0,09%
Krešić	38	0,65%
Kristić	12	0,21%
Krmek	259	4,45%
Kujundžić	1	0,02%
Kulaš	29	0,50%
Kužić	65	1,12%
Lazarević (Janjić)	72	1,24%
Leženić (Krivoram)	97	1,67%
Lopin	9	0,15%
Lovrić (Vulijaš, Pejda, Zaharija)	80	1,37%
Lukanović	1	0,02%
Ljiljanić	81	1,39%
Mandić	7	0,12%
Marčinko	2	0,03%
Marić	2	0,03%
Marković	32	0,55%
Martić	81	1,39%
Maslač	3	0,05%
Matić	290	4,98%
Matković	15	0,26%
Matuško	135	2,32%
Menalo	1	0,02%
Mijakovac	1	0,02%
Milanović	5	0,09%
Milolas	1	0,02%
Mišković	66	1,13%
Mulović	6	0,10%
Mustapić	179	3,08%

Nonković (Raič)	27	0,46%
Njavro	1	0,02%
Obad (Bronzić)	119	2,05%
Obradović	6	0,10%
Obrvan	10	0,17%
Obšivač	4	0,07%
Papić	22	0,38%
Pavlović	299	5,14%
Pažin	10	0,17%
Perić	81	1,39%
Petković	1	0,02%
Petrović (Pjanić)	16	0,27%
Popovac (Trnčanin, Miletić, Paprica)	18	0,31%
Popović	1	0,02%
Pratešinović	1	0,02%
Previšić	12	0,21%
Prkačin	1	0,02%
Prlender	1	0,02%
Puljić	1	0,02%
Putica (Čurčić, Čurčija)	217	3,73%
Raguž	17	0,29%
Raič (Kruševčić, Goluža)	312	5,36%
Repeša	2	0,03%
Rodin	1	0,02%
Salatić (Salata)	47	0,81%
Savić (Vidić)	36	0,62%
Schäffer	1	0,02%
Sentić (Cicina)	158	2,72%
Skoče	6	0,10%
Sokolović (Soko)	14	0,24%
Soldić (Marković)	14	0,24%
Solušić (Buconjić)	9	0,15%
Sprčić	1	0,02%
Stanković	32	0,55%
Sterm	1	0,02%
Stilinović	1	0,02%
Stojanović (Vukorep)	56	0,96%
Šagarjelo	37	0,64%
Šanje (Drašković)	2	0,03%
Šikić	1	0,02%
Šimunović	3	0,05%
Škobo (Buconjić)	14	0,24%
Škrbić	2	0,03%
Šulentić	1	0,02%

Šumanović	3	0,05%
Šutalo	2	0,03%
Tapalović (Krmek)	31	0,53%
Tomić	1	0,02%
Tošić	1	0,02%
Trojić (Abramović)	54	0,93%
Vatović	1	0,02%
Vidončić	2	0,03%
Vodopić	3	0,05%
Vučičević	3	0,05%
Vujnović	1	0,02%
Vukasović (Vukas, Kuduz, Šarić)	140	2,41%
Vuletić	134	2,30%
Vulić	2	0,03%
Wraneschitz	1	0,02%
Zvono	1	0,02%
Žilić	11	0,19%
Ždrakić	1	0,02%
Nepoznato/Nečitko prezime	9	0,15%
Ukupno	5819	100,00%

Izvori: *MKŽG (1709-1845)*, *MKŽG (1845-1899)*, *MKŽG (1889-1912)*, *MKŽG (1913-1941)*

Tablica 52. Novonastala prezimena u župi Gradac tijekom istraživanog razdoblja (1709-1918)

Staro prezime	Novo prezime
Vuletić	Babić
Vukasović	Begić
Marković	Begušić
Kostadinović	Bjelopera
Mišković	Čamo
Putica	Džono
Marković	Đevenica
Bašić	Jogunica
Bogdanović	Kalauz
Čolanović, Čolaković	Kralj
Vulijaš	Lovrić
Raič	Nonković
Krmek	Tapalović
Abramović	Trojić

Izvori: *MKŽG (1709-1845)*, *MKŽG (1845-1899)*, *MKŽG (1889-1912)*, *MKŽG (1913-1941)*

Tablica 53. Mjesečna (sezonska) distribucija vjenčanja u župi Gradac (1719-1918)

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Nepoznat mjesec	Ukupno
1719	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	4
1720	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	3
1721	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	3
1722	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6	6
1723	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	12	12
1724	3	0	0	0	2	0	0	0	0	1	0	0	0	6
1725	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	2	0	4
1726	4	2	0	0	0	0	0	0	2	0	2	0	0	10
1727	0	0	0	2	2	2	0	0	0	0	2	0	0	8
1728	1	1	0	0	1	1	0	0	0	2	0	1	0	7
1729	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	1	1	0	4
1730	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
1731	4	0	0	0	0	2	0	0	0	1	0	1	2	10
1732	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
1733	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	1	3	0	6
1734	0	1	0	1	3	0	0	0	0	0	1	4	0	10
1735	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	4	0	5
1736	0	0	0	1	3	0	0	0	0	0	1	0	1	6
1737	0	2	0	1	0	3	0	0	0	0	0	2	1	9
1738	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	2
1739	0	0	0	1	1	0	0	0	0	1	0	3	0	6
1740	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
1741	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
1742	5	1	0	1	2	0	0	0	0	0	0	0	0	9
1743	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	0	4
1744	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	2
1745	1	2	0	0	2	1	0	0	1	0	1	4	0	12
1746	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5	0	5
1747	1	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	3	0	6
1748	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	2
1749	2	4	0	1	0	1	0	0	0	0	0	2	0	10
1750	2	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	5	0	8
1751	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
1752	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	0	4
1753	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0	4
1754	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	4
1755	1	1	1	0	1	1	0	0	1	0	0	2	0	8
1756	2	0	0	0	2	0	0	0	1	0	0	4	0	9
1757	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	2	0	4
1758	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	3

1759	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	1	3	0	7
1760	2	2	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	5
1761	1	0	0	0	2	0	0	0	0	0	2	2	0	7
1762	6	3	0	0	2	0	0	0	1	0	0	3	0	15
1763	1	1	0	0	0	1	1	0	0	0	1	2	0	7
1764	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
1765	1	1	0	0	2	0	0	0	0	0	1	0	0	5
1766	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	2
1767	3	0	0	2	1	0	0	0	1	0	1	0	0	8
1768	0	5	2	1	3	5	0	0	0	1	0	0	0	17
1769	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	3
1770	5	1	1	0	2	0	0	0	0	0	0	2	0	11
1771	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	1	0	0	3
1772	1	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	3
1773	1	2	0	1	3	4	1	1	0	0	1	3	0	17
1774	4	2	0	0	4	0	1	0	0	0	2	0	0	13
1775	1	3	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	5
1776	3	1	0	0	3	2	0	0	0	1	0	0	0	10
1777	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	1	0	0	3
1778	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	2
1779	0	1	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	3
1780	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	1	0	3
1781	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
1782	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1
1803	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	4	0	7
1804	4	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	5
1806	1	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	3
1808	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	2
1809	0	3	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	4
1811	0	0	0	0	0	2	0	1	0	0	0	0	0	3
1812	1	1	0	0	0	1	0	0	0	0	2	8	0	13
1813	0	1	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	3
1814	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
1817	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	2
1818	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1
1819	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	3
1820	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1
1821	0	1	0	0	2	0	0	0	0	0	0	4	0	7
1822	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
1823	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1
1824	1	0	0	1	0	2	0	0	0	0	0	2	0	6
1825	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
1826	0	5	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5
1827	2	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	5
1828	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	4

1829	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	5	0	7
1830	0	1	0	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	5
1838	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
1845	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	2	0	5
1846	7	3	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	12
1847	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	3
1848	4	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	6
1849	2	2	0	0	0	0	0	0	0	2	1	1	0	8
1850	2	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	6
1851	5	9	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	16
1852	13	3	0	0	1	1	0	0	0	0	1	0	0	19
1853	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	2
1854	2	2	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	6
1855	4	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10
1856	6	0	0	0	1	2	0	0	0	0	0	0	0	9
1857	2	4	1	0	0	0	0	1	0	0	2	0	0	10
1858	3	12	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	17
1859	0	10	0	0	1	2	0	0	0	0	1	0	0	14
1860	6	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	7
1861	2	4	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	8
1862	0	5	0	0	1	0	0	0	0	2	2	0	0	10
1863	5	9	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	14
1864	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	6	0	0	8
1865	8	7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	15
1866	3	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6
1868	0	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4
1869	9	12	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	24
1870	1	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
1871	2	2	0	0	0	1	0	0	1	0	0	2	0	8
1872	1	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
1874	3	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5
1875	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	3
1876	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	2
1877	0	4	0	0	0	1	0	0	1	0	1	0	0	7
1878	1	4	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	6
1879	2	8	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	12
1880	1	2	0	1	0	2	0	0	0	0	4	1	0	11
1881	3	8	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	13
1882	1	1	0	0	0	1	0	0	0	2	2	0	0	7
1884	6	5	0	1	0	0	0	0	0	1	1	0	0	14
1885	2	7	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	10
1886	1	3	2	0	0	0	0	0	0	1	2	0	0	9
1887	1	4	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	7
1888	6	3	0	0	0	0	0	0	0	1	2	0	0	12
1889	2	4	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	7

1890	2	7	0	2	0	0	0	0	0	1	3	0	0	15
1891	4	5	0	0	1	0	0	0	0	0	2	0	0	12
1892	6	11	0	0	0	0	1	1	1	0	1	0	0	21
1893	6	5	0	0	0	0	1	0	0	1	2	0	0	15
1894	7	0	0	1	0	0	1	1	0	0	1	0	0	11
1895	4	10	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	17
1896	0	6	1	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	10
1897	2	12	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	16
1898	1	5	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	7
1899	7	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	9
1900	6	9	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	17
1901	2	7	0	0	2	1	0	0	0	0	4	0	0	16
1902	5	4	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	11
1903	0	9	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	11
1904	8	8	0	0	1	0	0	0	0	1	3	0	0	21
1905	0	13	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	16
1906	8	9	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	17
1907	1	5	0	0	0	0	0	0	1	0	6	0	0	13
1908	2	5	1	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	10
1909	4	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10
1910	7	3	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	11
1911	4	5	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	11
1912	3	5	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	9
1913	10	3	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	15
1914	4	13	0	1	3	1	0	0	0	0	0	0	0	22
1915	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
1916	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
1917	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	3
1918	3	1	1	1	3	0	1	0	1	0	1	0	0	12
UKUPNO	312	384	17	24	84	55	11	7	17	25	112	125	32	1205
%	25,89	31,87	1,41	1,99	6,97	4,56	0,91	0,58	1,41	2,07	9,29	10,37	2,66	100

Izvori: MVŽG (1719-1845), MVŽG (1845-1906), MVŽG (1906-1944)

Tablica 54. Mjesečna (sezonska) distribucija vjenčanja u župi Gradac po desetogodišnjim razdobljima (1719-1918)

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VII I	IX	X	XI	XII	Nepoznat mjesec	Ukupno	%
1719-1728	8	3	0	2	5	3	0	0	2	3	6	3	28	63	5,23
1729-1738	7	5	0	4	8	6	0	0	0	1	4	16	4	55	4,56
1739-1748	9	4	0	2	6	2	0	0	2	1	2	21	0	49	4,07
1749-1758	12	7	1	1	3	3	0	0	2	2	0	24	0	55	4,56
1759-1768	15	12	3	3	10	8	1	0	2	1	7	12	0	74	6,14
1769-1778	17	9	1	1	17	8	3	1	0	1	6	6	0	70	5,81
1779-1788	1	1	0	0	2	1	0	0	1	0	0	2	0	8	0,66
1789-1798	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,00
1799-1808	5	2	0	0	0	0	1	1	0	0	4	4	0	17	1,41
1809-1818	2	6	0	0	3	3	0	1	0	0	2	11	0	28	2,32
1819-1828	9	7	0	1	2	5	0	0	0	0	0	11	0	35	2,90
1829-1838	0	3	0	2	3	0	0	0	0	0	0	5	0	13	1,08
1839-1848	12	4	0	0	0	0	0	0	0	1	6	3	0	26	2,13
1849-1858	40	41	1	0	5	4	0	1	1	2	6	2	0	103	8,55
1859-1868	25	38	4	0	3	3	0	0	0	2	11	0	0	86	7,14
1869-1878	18	29	1	0	3	3	0	0	2	0	3	2	0	61	5,06
1879-1888	23	41	2	2	1	3	2	0	0	6	13	2	0	95	7,88
1889-1898	34	65	1	3	2	1	3	2	1	2	17	0	0	131	10,87
1899-1908	39	71	1	1	4	1	0	0	2	1	20	1	0	141	11,70
1909-1918	36	36	2	2	7	1	1	1	2	2	5	0	0	95	7,88
UKUPNO	312	384	17	24	84	55	11	7	17	25	112	125	32	1205	100
%	25,89	31,87	1,41	1,99	6,97	4,56	0,91	0,58	1,41	2,07	9,29	10,37	2,66	100	

Izvori: MVŽG (1719-1845), MVŽG (1845-1906), MVŽG (1906-1944)

Tablica 55. Broj vjenčanja u korizmenom razdoblju (1719-1918)

Godina	Datum početka korizme	Datum završetka korizme	Datum Uskrsa	Datum vjenčanja	Udio u Ukupnom broju brakova (%)
1759.	28.2.	12.4.	15.4.	10.4.	
1765.	20.2.	4.4.	7.4.	28.2.	
1768.	17.2.	31.3.	3.4.	28.3.	
1768.	17.2.	31.3.	3.4.	28.3.	
1770.	28.2.	12.4.	15.4.	12.3.	
1779.	17.2.	1.4.	4.4.	20.2.	
1850.	13.2.	28.3.	31.3.	20.2.	
1866.	14.2.	29.3.	1.4.	20.2.	
1866.	14.2.	29.3.	1.4.	28.2.	
1868.	26.2.	9.4.	12.4.	24.3.	
1868.	26.2.	9.4.	12.4.	24.3.	
1868.	26.2.	9.4.	12.4.	24.3.	
1868.	26.2.	9.4.	12.4.	24.3.	
1872.	14.2.	28.3.	31.3.	17.2.	
1872.	14.2.	28.3.	31.3.	17.2.	
1875.	10.2.	25.3.	28.3.	13.3.	
1877.	14.2.	29.3.	1.4.	14.2.	
1877.	14.2.	29.3.	1.4.	17.2.	
1877.	14.2.	29.3.	1.4.	19.2.	
1877.	14.2.	29.3.	1.4.	27.2.	
1880.	11.2.	25.3.	28.3.	14.2.	
1890.	19.2.	3.4.	6.4.	5.4.	
1910.	9.2.	24.3.	27.3.	25.2.	
1918.	13.2.	28.3.	31.3.	24.3.	
Ukupno				24	1,99
Ukupno brakova 1719-1918				1205	100,00

Izvori: MVŽG (1719-1845), MVŽG (1845-1906), MVŽG (1906-1944)

Tablica 56. Broj vjenčanja u adventskom razdoblju (1719-1918)

Godina	Datum početka	Datum završetka	Datum vjenčanja	Udio u Ukupnom broju brakova (%)
1725	28.11.	24.12.	23.12.	
1737	27.11.	24.12.	15.12.	
1750	2.12.	24.12.	7.12.	
1750.	2.12.	24.12.	20.12.	
1753	2.12.	24.12.	21.12.	
1753	2.12.	24.12.	4.12.	
1756	30.11.	24.12.	6.12.	
1756	30.11.	24.12.	6.12.	
1757	27.11.	24.12.	22.12.	
1758	3.12.	24.12.	6.12.	
1759	2.12.	24.12.	5.12.	
1761	29.11.	24.12.	30.11.	
1766	30.11.	24.12.	24.12.	
1770	2.12.	24.12.	10.12.	
1770	2.12.	24.12.	17.12.	
1773	28.11.	24.12.	24.12.	
1777	30.11.	24.12.	30.11.	
1803	27.11.	24.12.	11.12.	
1803	27.11.	24.12.	24.12.	
1812	29.11.	24.12.	21.12.	
1812	29.11.	24.12.	20.12.	
1817	30.11.	24.12.	7.12.	
1817	30.11.	24.12.	10.12.	
1820	3.12.	24.12.	10.12.	
1821	2.12.	24.12.	23.12.	
1824	28.11.	24.12.	21.12.	
1828	30.11.	24.12.	8.12.	
1829	29.11.	24.12.	6.12.	
1829	29.11.	24.12.	8.12.	
1845	30.11.	24.12.	15.12.	
1845	30.11.	24.12.	15.12.	
1847	28.11.	24.12.	28.11.	
1847	28.11.	24.12.	22.12.	
1850	1.12.	24.12.	9.12.	
1871	3.12.	24.12.	11.12.	
1871	3.12.	24.12.	20.12.	
1880	28.11.	24.12.	28.11.	
1880	28.11.	24.12.	28.11.	
1887	27.11.	24.12.	5.12.	
Ukupno			39	3,24
Ukupno brakova 1719-1918			1205	100

Izvor: MVŽG (1719-1845), MVŽG (1845-1906), MVŽG (1906-1944)

Tablica 57. Mjesečna (sezonska) distribucija vjenčanja po desetogodišnjim razdobljima (1719-1838)

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Ukupno	%
1719-1728	8	3	0	2	5	3	0	0	2	3	6	3	35	8,05
1729-1738	7	5	0	4	8	6	0	0	0	1	4	16	51	11,72
1739-1748	9	4	0	2	6	2	0	0	2	1	2	21	49	11,26
1749-1758	12	7	1	1	3	3	0	0	2	2	0	24	55	12,64
1759-1768	15	12	3	3	10	8	1	0	2	1	7	12	74	17,01
1769-1778	17	9	1	1	17	8	3	1	0	1	6	6	70	16,09
1779-1788	1	1	0	0	2	1	0	0	1	0	0	2	8	1,84
1789-1798	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1799-1808	5	2	0	0	0	0	1	1	0	0	4	4	17	3,91
1809-1818	2	6	0	0	3	3	0	1	0	0	2	11	28	6,44
1819-1828	9	7	0	1	2	5	0	0	0	0	0	11	35	8,05
1829-1838	0	3	0	2	3	0	0	0	0	0	0	5	13	2,99
Ukupno	85	59	5	16	59	39	5	3	9	9	31	115	435	100
%	19,54	13,56	1,15	3,68	13,56	8,97	1,15	0,69	2,07	2,07	7,13	26,44	100	

Napomena: Prilikom izračuna nisu uzeta u obzir 32 vjenčanja za koja se ne može utvrditi točan datum.

Izvori: MVŽG (1719-1845)

Tablica 58. Distribucija vjenčanja u župi Gradac po danima u tjednu po desetogodišnjim razdobljima (1719-1918)

	Ponedjeljak	Utorak	Srijeda	Četvrtak	Petak	Subota	Nedjelja	Nepoznat dan	Ukupno
1719-1728	0	2	2	27	3	0	1	28	63
1729-1738	1	5	6	23	8	5	3	4	55
1739-1748	3	5	4	16	7	7	7	0	49
1749-1758	6	4	3	18	15	3	5	1	55
1759-1768	3	1	5	35	20	4	6	0	74
1769-1778	4	1	3	23	35	2	2	0	70
1779-1788	1	0	3	1	1	0	2	0	8
1789-1798									0
1799-1808	1	1	3	2	3	5	2	0	17
1809-1818	1	0	7	2	5	12	0	1	28
1819-1828	5	3	5	6	6	4	6	0	35
1829-1838	2	1	2	0	1	4	3	0	13
1839-1848	3	1	1	0	5	12	4	0	26
1849-1858	11	4	1	6	17	58	6	0	103
1859-1868	3	3	2	20	10	41	7	0	86
1869-1878	9	7	4	21	2	10	8	0	61
1879-1888	7	7	5	2	16	50	8	0	95
1889-1898	2	2	0	8	29	86	4	0	131
1899-1908	7	2	1	3	13	26	89	0	141
1909-1918	1	5	2	4	5	19	59	0	95
Ukupno	70	54	59	217	201	348	222	34	1205
%	5,81	4,48	4,9	18,01	16,68	28,88	18,42	2,82	100

Izvor: MVŽG (1719-1845), MVŽG (1845-1906), MVŽG (1906-1944)

%	Ukupno	67	60	58	55	54	52	50	49	48	47	46	45	44	43	42	41	40	39	38	
0,38	2																				
0,38	2																				
0,57	3																				
0,76	4																				
2,49	13																				
3,82	20																				
6,88	36									1			1	1				1	1	2	
8,03	42												1	1						1	
11,28	59							1									2			1	
12,24	64															1	1			1	
10,52	55																		1	1	
6,88	36															1					
8,99	47											1								2	
5,93	31							1					1				1			1	
4,02	21					1												1	1		
4,21	22										1		1	1		1	1				
2,49	13															1				2	
1,15	6																				
1,15	6					1															
1,91	10							1								1					
1,53	8								1				1		2						
0,76	4											1						1	1		
0,38	2																				
0,76	4											1									
0,57	3																				
0,19	1																		1		
0,57	3												1								
0,38	2																				
0,38	2																				
0,38	2																				
100	523	1	1	2	1	2	1	4	2	2	1	3	4	6	1	5	3	7	4	12	
	100	0,19	0,19	0,38	0,19	0,38	0,19	0,76	0,38	0,38	0,19	0,57	0,76	1,15	0,19	0,96	0,57	1,34	0,76	2,29	

Izvori: MVŽG (1719-1845), MVŽG (1845-1906), MVŽG (1906-1944), MKŽG (1709-1845), MKŽG (1845-1899), MKŽG (1889-1912), MKŽG (1913-1941)

Tablica 60. Ponovni brakovi u župi Gradac (1719-1918)

	1. brak za oboje	2. brak za jednog supružnika	2. brak za oba supružnika	3. brak za jednog supružnika	4. brak za jednog supružnika	Ukupno
Muškarci	1102	85	9	7	2	1205
%	91,45%	7,05%	0,75%	0,58%	0,17%	100,00%
Žene	1187	9	9			1205
%	98,51%	0,75%	0,75%	0,00%	0,00%	100,00%

Izvori: *MVŽG (1719-1845)*, *MVŽG (1845-1906)*, *MVŽG (1906-1944)*

%	Ukupno	67	60	58	55	54	50	49	47	46	45	44	43	42	41	40
3,51	2															
1,75	1															
3,51	2															
5,26	3															
3,51	2														1	
7,02	4														1	1
5,26	3									1						
7,02	4						1									
8,77	5					1			1		1	1				1
3,51	2															
5,26	3				1		1									
8,77	5						1					1				
1,75	1													1		
1,75	1									1						
1,75	1															
3,51	2									1			1			
3,51	2		1													
1,75	1															1
3,51	2										1					
1,75	1					1										
1,75	1															
3,51	2	1														
100	57	1	1	2	1	2	3	1	1	3	2	3	1	1	1	5
	100	1,75	1,75	3,51	1,75	3,51	5,26	1,75	1,75	5,26	3,51	5,26	1,75	1,75	1,75	8,77

Izvori: MVŽG (1719-1845), MVŽG (1845-1906), MVŽG (1906-1944), MKŽG (1709-1845), MKŽG (1845-1899), MKŽG (1889-1912), MKŽG (1913-1941)

Tablica 62. Mjesto rođenja supružnika u župi Gradac (1719-1918)

	Oboje supružnika iz župe Gradac	Muškarac iz župe Gradac, žena izvan župe Gradac	Žena iz župe Gradac, muškarac izvan župe Gradac	Oboje supružnika izvan župe Gradac	Ukupno
Ukupno	797	263	122	23	1205
%	66,14%	21,83%	10,12%	1,91%	100,00%

Izvori: *MVŽG (1719-1845)*, *MVŽG (1845-1906)*, *MVŽG (1906-1944)*

Tablica 63. Broj brakova u slučajevima gdje su oba supružnika rođena u župi Gradac (1719-1918)

Mjesto rođenja supružnika										
	Moševići	Grabovica	Dubravica	Žukovice	Hotanj	Drijen	Zelenikovac	Mramor	Hutovo	
	4		3	1			3	1	47	Hutovo
	1									Mramor
	3		2		2	5	7		10	Zelenikovac
	2		2	1	1	1	5			Drijen
	7	1	5	2	10	2	2		7	Hotanj
							1		1	Žukovice
		2	7	1	4	4	1		11	Dubravica
	1		1			1				Grabovica
	9	1	1	1	5	5	1	1	2	Moševići
	4		1			1			1	Babin Do
										Neum
										Radež
	4								1	Duži
		1	1			1				Klek
									2	Dračevice
										Crkvice
	1				1					Vranjevo Selo
			1			1				Ilino Polje
	1		1		1				1	Kiševo
	4		3			1	3		4	Dobrovo
	6	4	7	2	9	2	5		6	Gradac
	5		2	1	5	1	6		3	Broćanac
	5	1	1	3	4	5	6		10	Prapatnica
	1			1	1	2			1	Radetići
										Brestica
	58	10	38	13	43	32	40	2	107	Ukupno
	7,20	1,24	4,72	1,61	5,34	3,98	4,97	0,25	13,29	%

Gradac	Dobrovo	Kiševo	Vranjevo Selo	Iliino Polje	Crkvice	Dračevice	Klek	Radež	Neum	Duži	Babin Do
8	1		1	1		2	1			3	
6	5							1			
2	2			3					1		1
9	1	1		1	1		1		1	1	2
3	1						1			1	1
2	1	1									
11		2		3				1	2	6	3
5	4					1			1	1	
3	3		2	1		2	3	1	3	3	
	1					1		1	1	2	
	2		1	2		1	2		2	4	1
1		1							1	2	1
1	3		1			4			1	1	1
		1			2				2		
1	1		1				1	1	2	1	
1	2	2								2	
9	13					1				1	1
45	14	1	1	1		4		2	1	1	1
9	1			1				1	1	1	2
8	6	2	1	5	1		2		2	1	1
		1				1					
124	61	12	8	18	4	17	11	8	21	31	15
15,40	7,58	1,49	0,99	2,24	0,50	2,11	1,37	0,99	2,61	3,85	1,86

	UKUPNO	Brestica	Radetići	Prapramnica	Broćanac
%					
10,81	87			7	4
0,12	1				
6,34	51		1	5	4
3,48	28		3	3	1
8,57	69		4	6	5
0,50	4				1
4,97	40		1	1	2
0,87	7				
7,70	62		1	3	4
2,61	21			1	1
3,23	26			2	3
0,75	6				
2,98	24			4	
1,24	10			1	
2,11	17	3			
0,12	1				
0,75	6				
1,37	11			1	
1,61	13			2	
5,22	42			1	1
16,27	131			12	7
6,09	49	1	1	7	1
10,93	88	2	1	16	5
1,12	9				3
0,25	2				
100	805	6	12	72	42
	100	0,75	1,49	8,94	5,22

Izvori: MVŽG (1719-1845), MVŽG (1845-1906), MVŽG (1906-1944)

Tablica 64. Mjesto podrijetla supružnika vjenčanih u župi Gradac (1719-1918)

Mjesto rođenja supružnika											Mjesto rođenja supružnice	
Babin Do	Moševići	Grabovica	Dubravica	Žukovice	Hotanj	Drijen	Zelenikovac	Mramor	Hutovo	Naselje		
	4		3	1			3	1	47	Hutovo		
	1									Mramor		
	3		2		2	5	7		10	Zelenikovac		
1	2		2	1	1	1	5			Drijen		
2	7	1	5	2	10	2	2		7	Hotanj		
1							1		1	Žukovice		
		2	7	1	4	4	1		11	Dubravica		
	1		1			1				Grabovica		
3	9	1	1	1	5	5	1	1	2	Moševići		
	4		1			1			1	Babin Do		
										Neum		
										Radež		
1	4								1	Duži		
1		1	1			1				Klek		
1									2	Dračevice		
					1					Crkvice		
	1									Vranjevo Selo		
			1			1				Ilino Polje		
	1		1		1				1	Kiševo		
1	4		3			1	3		4	Dobrovo		
1	6	4	7	2	9	2	5		6	Gradac		
2	5		2	1	5	1	6		3	Bročanac		
1	5	1	1	3	4	5	6		10	Prapatnica		
	1			1	1	2			1	Radetići		
										Brestica		
4	15	0	13	2	18	16	20	0	33	Naselje izvan župe Gradac		
	6		1		5	5	3		2	Nepoznato naselje		
19	79	10	52	15	66	53	63	2	142	Ukupno		
1,58	6,56	0,83	4,32	1,24	5,48	4,40	5,23	0,17	11,78	%		

Prapatnica	Broćanac	Gradac	Dobrovo	Kiševo	Vranjevo Selo	Ilino Polje	Crkvice	Dračevice	Klek	Radež	Neum	Duži
7	4	8	1		1	1		2	1			3
5	4	6	5							1		
3	1	2	2			3					1	
6	5	9	1	1		1	1		1		1	1
1	2	3	1						1			1
		2	1	1								
3	4	11		2		3				1	2	6
1	1	5	4					1			1	1
2	3	3	3		2	1		2	3	1	3	3
			1					1		1	1	2
4			2		1	2		1	2		2	4
1		1		1							1	2
		1	3		1			4			1	1
				1			2				2	
1		1	1		1				1	1	2	1
2		1	2	2								2
1	1	9	13					1				1
12	7	45	14	1	1	1		4		2	1	1
7	1	9	1			1				1	1	1
16	5	8	6	2	1	5	1		2		2	1
	3											
				1				1				
21	9	29	10	5	5	7	4	2	0	1	8	5
	1	4	3									2
93	52	157	74	17	13	25	8	19	11	9	29	38
7,72	4,32	13,03	6,14	1,41	1,08	2,07	0,66	1,58	0,91	0,75	2,41	3,15

	Ukupno	Nepoznato naselje	Naselje zvan župe Gradac	Brestica	Radetići
%					
8,38	101	1	13		
0,08	1				
5,06	61	2	8		1
2,99	36	1	7		3
6,31	76	1	6		4
0,91	11	1	6		
3,82	46	1	5		1
0,58	7				
5,98	72		10		1
1,91	23		2		
2,16	26				
0,50	6				
2,16	26		2		
0,83	10				
1,58	19		2	3	
0,08	1				
0,50	6				
0,91	11				
1,16	14		1		
4,15	50	1	7		
12,12	146	2	13		
4,65	56		7	1	1
8,22	99	1	10	2	1
1,24	15		6		
0,17	2				
20,58	248	1	17	1	2
2,99	36	1	2	1	
100	1205	13	124	8	14
	100	1,08	10,29	0,66	1,16

Izvori: *MVŽG (1719-1845)*, *MVŽG (1845-1906)*, *MVŽG (1906-1944)*

Tablica 65. Godišnja distribucija umrlih po spolu u župi Gradac (1754-1918)

	Muškarci	%	Žene	%	Ukupno	%
1754	2	50,00	2	50,00	4	100,00
1755	0	0,00	3	100,00	3	100,00
1756	0	0,00	1	100,00	1	100,00
1759	1	33,33	2	66,67	3	100,00
1760	2	100,00	0	0,00	2	100,00
1763	5	38,46	8	61,54	13	100,00
1764	15	57,69	11	42,31	26	100,00
1765	5	35,71	9	64,29	14	100,00
1766	4	33,33	8	66,67	12	100,00
1767	25	53,19	22	46,81	47	100,00
1768	17	53,13	15	46,88	32	100,00
1769	11	64,71	6	35,29	17	100,00
1770	2	50,00	2	50,00	4	100,00
1771	4	36,36	7	63,64	11	100,00
1772	4	30,77	9	69,23	13	100,00
1773	11	37,93	18	62,07	29	100,00
1774	7	53,85	6	46,15	13	100,00
1775	10	45,45	12	54,55	22	100,00
1776	4	57,14	3	42,86	7	100,00
1777	1	100,00	0	0,00	1	100,00
1787	1	100,00	0	0,00	1	100,00
1788	0	0,00	2	100,00	2	100,00
1803	11	84,62	2	15,38	13	100,00
1804	4	66,67	2	33,33	6	100,00
1805	3	60,00	2	40,00	5	100,00
1806	1	50,00	1	50,00	2	100,00
1807	5	71,43	2	28,57	7	100,00
1808	8	80,00	2	20,00	10	100,00
1809	6	75,00	2	25,00	8	100,00
1810	3	60,00	2	40,00	5	100,00
1811	8	50,00	8	50,00	16	100,00
1812	8	61,54	5	38,46	13	100,00
1813	2	28,57	5	71,43	7	100,00
1814	10	83,33	2	16,67	12	100,00
1815	8	72,73	3	27,27	11	100,00
1816	7	77,78	2	22,22	9	100,00
1817	1	33,33	2	66,67	3	100,00
1818	3	75,00	1	25,00	4	100,00
1819	1	33,33	2	66,67	3	100,00
1820	5	71,43	2	28,57	7	100,00
1821	2	50,00	2	50,00	4	100,00
1822	1	33,33	2	66,67	3	100,00
1823	2	40,00	3	60,00	5	100,00

1824	8	88,89	1	11,11	9	100,00
1825	6	66,67	3	33,33	9	100,00
1826	4	100,00	0	0,00	4	100,00
1827	2	28,57	5	71,43	7	100,00
1828	1	50,00	1	50,00	2	100,00
1829	3	60,00	2	40,00	5	100,00
1830	2	66,67	1	33,33	3	100,00
1834	1	100,00	0	0,00	1	100,00
1838	3	50,00	3	50,00	6	100,00
1840	0	0,00	3	100,00	3	100,00
1842	5	71,43	2	28,57	7	100,00
1843	2	33,33	4	66,67	6	100,00
1844	3	60,00	2	40,00	5	100,00
1845	8	61,54	5	38,46	13	100,00
1846	7	58,33	5	41,67	12	100,00
1847	4	57,14	3	42,86	7	100,00
1848	11	52,38	10	47,62	21	100,00
1849	4	80,00	1	20,00	5	100,00
1850	3	37,50	5	62,50	8	100,00
1851	2	15,38	11	84,62	13	100,00
1852	6	100,00	0	0,00	6	100,00
1853	6	60,00	4	40,00	10	100,00
1854	3	50,00	3	50,00	6	100,00
1855	12	66,67	6	33,33	18	100,00
1856	5	55,56	4	44,44	9	100,00
1857	8	66,67	4	33,33	12	100,00
1858	13	48,15	14	51,85	27	100,00
1859	12	50,00	12	50,00	24	100,00
1860	7	50,00	7	50,00	14	100,00
1861	3	42,86	4	57,14	7	100,00
1862	13	72,22	5	27,78	18	100,00
1863	7	87,50	1	12,50	8	100,00
1864	1	100,00	0	0,00	1	100,00
1865	3	75,00	1	25,00	4	100,00
1866	2	66,67	1	33,33	3	100,00
1867	7	77,78	2	22,22	9	100,00
1868	8	61,54	5	38,46	13	100,00
1869	7	63,64	4	36,36	11	100,00
1870	3	60,00	2	40,00	5	100,00
1871	4	66,67	2	33,33	6	100,00
1873	17	51,52	16	48,48	33	100,00
1874	13	50,00	13	50,00	26	100,00
1875	27	71,05	11	28,95	38	100,00
1876	30	52,63	27	47,37	57	100,00
1877	11	61,11	7	38,89	18	100,00
1878	6	40,00	9	60,00	15	100,00

1879	2	25,00	6	75,00	8	100,00
1880	5	62,50	3	37,50	8	100,00
1881	7	50,00	7	50,00	14	100,00
1882	6	60,00	4	40,00	10	100,00
1883	13	86,67	2	13,33	15	100,00
1884	10	45,45	12	54,55	22	100,00
1885	5	31,25	11	68,75	16	100,00
1886	12	42,86	16	57,14	28	100,00
1887	19	57,58	14	42,42	33	100,00
1888	23	52,27	21	47,73	44	100,00
1889	23	71,88	9	28,13	32	100,00
1890	16	59,26	11	40,74	27	100,00
1891	12	32,43	25	67,57	37	100,00
1892	7	36,84	12	63,16	19	100,00
1893	12	50,00	12	50,00	24	100,00
1894	14	77,78	4	22,22	18	100,00
1895	14	45,16	17	54,84	31	100,00
1896	12	60,00	8	40,00	20	100,00
1897	16	48,48	17	51,52	33	100,00
1898	14	51,85	13	48,15	27	100,00
1899	24	54,55	20	45,45	44	100,00
1900	25	50,00	25	50,00	50	100,00
1901	25	54,35	21	45,65	46	100,00
1902	14	45,16	17	54,84	31	100,00
1903	8	29,63	19	70,37	27	100,00
1904	10	47,62	11	52,38	21	100,00
1905	15	46,88	17	53,13	32	100,00
1906	6	42,86	8	57,14	14	100,00
1907	9	50,00	9	50,00	18	100,00
1908	11	47,83	12	52,17	23	100,00
1909	16	55,17	13	44,83	29	100,00
1910	9	69,23	4	30,77	13	100,00
1911	7	63,64	4	36,36	11	100,00
1912	9	60,00	6	40,00	15	100,00
1913	11	45,83	13	54,17	24	100,00
1914	16	59,26	11	40,74	27	100,00
1915	15	51,72	14	48,28	29	100,00
1916	15	62,50	9	37,50	24	100,00
1917	29	54,72	24	45,28	53	100,00
1918	62	52,99	55	47,01	117	100,00
Ukupno	1121	53,69	967	46,31	2088	100,00

Izvori: MUŽG 1754-1845, MUŽG 1845-1912, MUŽG 1913-1944

Tablica 66. Mjesečna (sezonska) distribucija umrlih u župi Gradac (1754-1918).

Godina	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Nepoznat mjesec	Ukupno
1754	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	4
1755	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	1	3
1756	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
1759	0	0	0	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	3
1760	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	2
1763	0	0	0	0	0	0	0	8	2	2	0	1	0	13
1764	4	5	2	2	2	2	0	4	2	2	1	0	0	26
1765	0	1	2	5	0	0	0	1	1	2	2	0	0	14
1766	3	0	0	1	0	0	1	1	1	0	3	2	0	12
1767	2	6	6	0	2	2	5	1	0	0	3	20	0	47
1768	17	2	3	2	0	0	3	3	1	1	0	0	0	32
1769	1	2	1	3	2	3	0	1	0	2	2	0	0	17
1770	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	1	1	0	4
1771	3	1	1	0	0	1	1	1	0	1	1	1	0	11
1772	0	0	0	0	0	0	2	0	1	3	0	7	0	13
1773	13	5	1	3	1	1	0	0	1	1	2	1	0	29
1774	5	0	1	0	2	0	2	1	1	0	0	1	0	13
1775	0	2	1	1	0	0	0	3	5	2	1	7	0	22
1776	0	1	0	1	0	0	3	0	2	0	0	0	0	7
1777	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
1787	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
1788	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	2
1803	0	0	0	1	1	0	3	0	1	3	2	2	0	13
1804	1	0	0	2	1	0	0	0	0	0	0	2	0	6
1805	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	1	2	0	5
1806	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	2
1807	0	0	0	0	0	0	0	3	0	2	1	1	0	7
1808	0	3	3	2	1	1	0	0	0	0	0	0	0	10
1809	0	0	0	2	0	0	0	3	2	1	0	0	0	8
1810	1	1	0	1	0	2	0	0	0	0	0	0	0	5
1811	0	0	1	0	2	4	1	5	1	2	0	0	0	16
1812	1	1	3	1	0	1	0	1	1	0	3	1	0	13
1813	0	0	6	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	7
1814	0	0	2	2	0	1	0	0	0	2	2	3	0	12
1815	2	5	1	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	11
1816	0	0	0	7	0	2	0	0	0	0	0	0	0	9
1817	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
1818	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	4
1819	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	3
1820	3	1	0	0	1	0	0	0	1	0	0	1	0	7
1821	0	0	1	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	4
1822	0	0	2	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	3
1823	0	0	0	0	2	1	0	1	0	0	1	0	0	5

1824	2	1	0	5	1	0	0	0	0	0	0	0	0	9
1825	0	0	0	0	0	0	0	1	1	3	2	2	0	9
1826	0	1	1	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	4
1827	1	0	0	0	0	0	0	5	0	1	0	0	0	7
1828	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
1829	0	0	1	1	1	0	1	0	0	0	1	0	0	5
1830	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	3
1834	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1
1838	0	0	0	2	1	0	0	2	1	0	0	0	0	6
1840	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
1842	0	2	2	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	7
1843	0	0	1	2	0	0	0	0	0	2	0	0	1	6
1844	0	0	0	1	4	0	0	0	0	0	0	0	0	5
1845	1	0	1	0	1	0	0	2	1	5	1	1	0	13
1846	2	0	3	1	0	1	0	1	1	0	1	2	0	12
1847	0	0	0	3	0	0	1	1	1	0	1	0	0	7
1848	2	3	0	1	1	0	1	2	0	3	3	5	0	21
1849	4	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5
1850	0	0	1	1	0	0	0	0	0	1	1	4	0	8
1851	0	5	2	0	2	0	0	1	1	0	1	1	0	13
1852	1	0	1	1	0	0	1	2	0	0	0	0	0	6
1853	0	0	1	0	0	1	0	3	2	1	0	1	1	10
1854	2	2	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	6
1855	0	0	0	3	3	0	1	1	0	1	8	1	0	18
1856	1	0	2	1	2	0	0	1	1	0	0	1	0	9
1857	0	0	1	0	1	2	1	1	2	1	3	0	0	12
1858	5	1	2	0	0	1	2	1	1	6	5	3	0	27
1859	4	3	6	0	0	0	2	4	0	0	4	1	0	24
1860	2	1	1	0	1	1	0	0	2	4	0	2	0	14
1861	1	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	7
1862	2	2	3	2	2	0	2	1	3	1	0	0	0	18
1863	0	0	0	0	0	2	0	3	2	1	0	0	0	8
1864	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
1865	1	1	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4
1866	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0	3
1867	0	0	0	0	0	4	2	1	0	0	1	1	0	9
1868	0	2	1	3	2	1	0	3	0	1	0	0	0	13
1869	0	1	2	2	1	0	3	0	2	0	0	0	0	11
1870	0	0	0	0	1	0	2	0	0	2	0	0	0	5
1871	0	0	0	0	0	0	0	2	1	1	0	2	0	6
1873	1	1	4	1	0	1	3	10	4	4	0	4	0	33
1874	1	3	4	2	0	2	1	1	6	5	1	0	0	26
1875	0	4	3	2	0	1	4	10	6	6	0	2	0	38
1876	10	11	7	5	3	2	1	3	6	4	0	5	0	57
1877	1	1	3	3	1	0	0	2	3	2	1	1	0	18
1878	0	1	0	2	0	2	1	2	2	3	0	2	0	15
1879	2	1	1	1	1	1	0	1	0	0	0	0	0	8

1880	1	1	1	0	0	1	1	0	0	0	0	3	0	8
1881	2	2	4	1	1	1	0	0	2	0	1	0	0	14
1882	1	1	2	1	1	0	0	1	1	0	2	0	0	10
1883	2	1	1	4	0	1	1	1	1	0	2	1	0	15
1884	1	1	0	4	2	2	2	4	3	1	2	0	0	22
1885	3	1	0	1	2	1	1	2	1	2	0	2	0	16
1886	2	4	0	2	3	1	1	4	1	1	5	4	0	28
1887	2	3	3	6	2	0	2	5	1	3	6	0	0	33
1888	2	2	3	5	1	2	2	8	5	7	3	4	0	44
1889	3	2	3	5	2	2	0	4	4	2	4	1	0	32
1890	5	3	6	0	1	1	1	1	1	3	2	3	0	27
1891	2	8	6	3	2	0	2	2	6	3	1	2	0	37
1892	1	0	0	0	3	4	0	3	1	1	2	4	0	19
1893	2	1	2	1	5	0	1	4	2	1	2	3	0	24
1894	4	5	0	1	2	0	0	4	1	0	0	1	0	18
1895	3	5	1	6	2	0	1	2	5	5	1	0	0	31
1896	2	0	1	1	2	0	1	1	3	3	2	4	0	20
1897	0	3	4	0	4	4	2	5	3	1	3	4	0	33
1898	2	2	3	3	1	2	5	1	1	2	2	3	0	27
1899	3	2	4	3	1	3	4	3	3	7	4	7	0	44
1900	4	5	3	6	5	2	4	1	3	5	5	7	0	50
1901	6	4	3	5	5	4	1	3	4	2	7	2	0	46
1902	6	1	2	2	3	2	3	4	0	5	0	3	0	31
1903	2	1	1	1	2	1	3	7	2	3	3	1	0	27
1904	0	3	1	0	2	2	1	2	6	2	1	1	0	21
1905	8	9	5	0	2	2	1	0	3	1	0	1	0	32
1906	2	2	2	0	3	1	1	1	0	0	1	1	0	14
1907	3	3	0	1	0	1	1	0	1	3	4	1	0	18
1908	2	1	4	2	2	0	3	0	1	2	4	2	0	23
1909	1	4	3	4	5	1	0	1	2	2	2	4	0	29
1910	0	3	1	0	0	0	1	1	3	0	3	1	0	13
1911	1	1	3	0	0	2	0	1	1	0	1	1	0	11
1912	0	0	2	2	1	1	1	4	1	1	1	1	0	15
1913	4	2	4	3	0	0	3	4	2	0	1	1	0	24
1914	3	1	4	1	1	2	3	0	4	2	4	1	1	27
1915	1	1	1	2	3	0	0	2	9	1	3	6	0	29
1916	1	1	1	2	7	6	0	1	2	2	0	1	0	24
1917	3	6	8	6	6	3	2	3	0	4	4	8	0	53
1918	5	4	17	7	10	2	4	5	3	10	23	27	0	117
Ukupno	205	194	202	183	146	105	110	202	165	172	172	222	10	2088

Izvori: MUŽG 1754-1845, MUŽG 1845-1912, MUŽG 1913-1944

Tablica 67. Mjesečna (sezonska) distribucija umrlih u župi Gradac po pedesetogodišnjim razdobljima (1754-1918).

Razdoblje	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	UKUPNO
1754-1788	18,01	9,93	6,99	7,35	3,68	3,68	6,62	9,19	6,25	6,25	5,88	16,18	100
1803-1850	9,51	7,75	10,56	14,79	7,75	5,63	2,46	10,21	4,23	8,80	7,04	11,27	100
1851-1900	8,36	10,11	9,39	8,57	6,40	5,06	5,88	11,25	9,49	9,29	7,64	8,57	100
1901-1918	8,68	8,50	11,21	6,87	9,40	5,42	5,06	7,05	7,96	7,23	11,21	11,39	100
UKUPNO	9,87	9,34	9,72	8,81	7,03	5,05	5,29	9,72	7,94	8,28	8,28	10,68	100

Izvori: MUŽG 1754-1845, MUŽG 1845-1912, MUŽG 1913-1944

Tablica 68. Distribucija umrlih po spolu u župi Gradac po desetogodišnjim razdobljima (1754-1918).

Razdoblje	Muškarci	%	Žene	%	UKUPNO	%
1754-1763	10	38,46%	16	61,54%	26	100,00%
1764-1773	98	47,80%	107	52,20%	205	100,00%
1774-1783	22	51,16%	21	48,84%	43	100,00%
1784-1793	1	33,33%	2	66,67%	3	100,00%
1794-1803	11	84,62%	2	15,38%	13	100,00%
1804-1813	48	60,76%	31	39,24%	79	100,00%
1814-1823	40	65,57%	21	34,43%	61	100,00%
1824-1833	26	66,67%	13	33,33%	39	100,00%
1834-1843	11	47,83%	12	52,17%	23	100,00%
1844-1853	54	54,00%	46	46,00%	100	100,00%
1854-1863	83	58,04%	60	41,96%	143	100,00%
1864-1873	52	61,18%	33	38,82%	85	100,00%
1874-1883	120	57,42%	89	42,58%	209	100,00%
1884-1893	139	49,29%	143	50,71%	282	100,00%
1894-1903	166	50,76%	161	49,24%	327	100,00%
1904-1913	103	51,50%	97	48,50%	200	100,00%
1914-1918	137	54,80%	113	45,20%	250	100,00%
UKUPNO	1121	53,69%	967	46,31%	2088	100,00%

Izvori: MUŽG 1754-1845, MUŽG 1845-1912, MUŽG 1913-1944

Tablica 69. Distribucija umrlih po dobnim skupinama po desetogodišnjim razdobljima i prosječna dob u župi Gradac (1754-1918).

Razdoblje		Dobne skupine										Svi umrli		Preminula dojenčad		Preminula dojenčad i djeca do 4 godine		Preminula dojenčad, djeca do 4 godine i žene od 20 do 39 godina																				
1844-1853	1834-1843	1824-1830	1814-1823	1804-1813	1774-1803	1764-1773	1754-1763	0	1-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70-74	75-79	80-84	85-89	90-99	100+	Ukupno	Prosječna dob	Broj umrlih	Prosječna dob	Broj umrlih	Prosječna dob	Broj umrlih	Prosječna dob		
11	0	0	0	0	12	42	3																															
2	2	0	0	0	4	40	5																															
5	0	0	0	0	3	11	1																															
10	0	0	0	2	1	6	0																															
3	0	3	4	2	4	6	0																															
4	1	3	3	5	5	9	1																															
2	2	2	4	4	1	5	0																															
3	0	1	3	2	4	8	1																															
3	2	0	6	3	4	7	0																															
6	1	1	4	5	4	4	1																															
2	1	2	7	4	2	6	0																															
3	0	2	4	1	0	3	0																															
3	2	4	4	9	1	6	0																															
2	1	2	5	7	2	9	0																															
5	1	1	4	4	4	13	0																															
7	1	1	4	9	1	6	0																															
4	1	3	4	4	3	0	0																															
5	0	2	2	7	1	7	2																															
3	0	1	0	6	2	4	0																															
0	1	3	0	2	1	7	1																															
0	0	0	0	0	0	2	2																															
83	16	31	58	76	59	201	17																															
38,52	46,63	54,77	48,90	57,39	32,31	28,30	34,29																															
11	0	0	0	0	12	42	3																															
44,40	46,63	54,77	48,90	57,39	40,55	35,77	41,64																															
13	2	0	0	0	16	82	8																															
45,60	53,14	54,77	48,90	57,39	44,12	47,07	63,22																															
17	4	1	6	2	22	97	10																															
46,68	56,75	55,93	50,96	58,89	46,73	49,39	73,71																															

Ukupno	1914-1918	1904-1913	1894-1903	1884-1893	1874-1883	1864-1873	1854-1863
263	14	17	72	55	21	4	12
216	16	18	33	30	45	11	10
98	11	6	13	13	24	9	2
54	5	4	13	7	3	0	3
87	13	6	13	13	7	5	8
105	20	5	17	12	3	6	11
93	15	14	10	15	2	5	12
61	10	3	6	3	6	3	8
73	5	7	5	5	8	3	15
78	11	11	2	8	10	5	5
82	13	8	13	11	4	3	6
71	11	11	8	9	11	2	6
81	10	5	8	10	8	2	9
86	8	10	12	15	6	3	4
105	19	6	22	9	6	8	3
116	17	13	23	17	13	3	1
112	15	23	18	17	15	1	4
103	18	21	15	12	8	1	2
57	11	4	11	7	3	0	5
42	6	3	6	6	3	2	1
10	0	0	3	1	1	0	1
1993	248	195	323	275	207	76	128
38,12	44,81	45,33	35,43	35,15	33,06	33,09	35,52
263	14	17	72	55	21	4	12
43,97	47,49	49,66	45,78	44,14	36,79	34,93	39,19
479	30	35	105	85	66	15	22
49,88	50,80	55,06	52,22	50,54	47,75	40,72	42,71
641	63	55	126	101	74	22	39
52,40	55,07	58,65	54,93	52,68	48,53	42,37	44,97

Izvori: MUŽG 1754-1845, MUŽG 1845-1912, MUŽG 1913-1944

Tablica 70. Dobna i spolna struktura umrlih u župi Gradac (1754-1918).

Dob	Broj umrlih			Spolna struktura (%)			Dobna struktura (%)		
	Muški	Žene	Ukupno	Muški	Žene	Ukupno	Muški	Ženske	Ukupno
0	141	122	263	53,61%	46,39%	100,00%	7,07%	6,12%	13,20%
1-4	106	110	216	49,07%	50,93%	100,00%	5,32%	5,52%	10,84%
5-9	58	40	98	59,18%	40,82%	100,00%	2,91%	2,01%	4,92%
10-14	19	35	54	35,19%	64,81%	100,00%	0,95%	1,76%	2,71%
15-19	49	38	87	56,32%	43,68%	100,00%	2,46%	1,91%	4,37%
20-24	54	51	105	51,43%	48,57%	100,00%	2,71%	2,56%	5,27%
25-29	49	44	93	52,69%	47,31%	100,00%	2,46%	2,21%	4,67%
30-34	35	26	61	57,38%	42,62%	100,00%	1,76%	1,30%	3,06%
35-39	32	41	73	43,84%	56,16%	100,00%	1,61%	2,06%	3,66%
40-44	50	28	78	64,10%	35,90%	100,00%	2,51%	1,40%	3,91%
45-49	46	36	82	56,10%	43,90%	100,00%	2,31%	1,81%	4,11%
50-54	47	24	71	66,20%	33,80%	100,00%	2,36%	1,20%	3,56%
55-59	42	39	81	51,85%	48,15%	100,00%	2,11%	1,96%	4,06%
60-64	48	38	86	55,81%	44,19%	100,00%	2,41%	1,91%	4,32%
65-69	65	40	105	61,90%	38,10%	100,00%	3,26%	2,01%	5,27%
70-74	66	50	116	56,90%	43,10%	100,00%	3,31%	2,51%	5,82%
75-79	59	53	112	52,68%	47,32%	100,00%	2,96%	2,66%	5,62%
80-84	55	48	103	53,40%	46,60%	100,00%	2,76%	2,41%	5,17%
85-89	31	26	57	54,39%	45,61%	100,00%	1,56%	1,30%	2,86%
90-99	23	19	42	54,76%	45,24%	100,00%	1,15%	0,95%	2,11%
100+	7	3	10	70,00%	30,00%	100,00%	0,35%	0,15%	0,50%
Nepoznato	39	56	95	41,05%	58,95%	100,00%			
Ukupno bez nepoznatih	1082	911	1993	54,29%	45,71%	100,00%	54,29%	45,71%	100,00%

Izvori: MUŽG 1754-1845, MUŽG 1845-1912, MUŽG 1913-1944

Tablica 71. Distribucija umrle dojenčadi po dobi i spolu u župi Gradac (1754-1918).

	Broj umrlih (M)	%	Broj umrlih (Ž)	%	Ukupno	%
0-6 dana	19	54,29%	16	45,71%	35	100,00%
7-29 dana	30	55,56%	24	44,44%	54	100,00%
1-11 mjeseci	92	52,87%	82	47,13%	174	100,00%
Ukupno	141	53,61%	122	46,39%	263	100,00%

Izvori: MUŽG 1754-1845, MUŽG 1845-1912, MUŽG 1913-1944

Tablica 72. Distribucija umrlih po dobnim skupinama u župi Gradac po desetogodišnjim razdobljima (1754-1918).

Razdoblje	0	1-4	5-14	15-49	50+	Ukupno
1754-1763	17,65%	29,41%	5,88%	17,65%	29,41%	100,00%
1764-1773	20,90%	19,90%	8,46%	22,39%	28,36%	100,00%
1774-1803*	20,34%	6,78%	6,78%	40,68%	25,42%	100,00%
1804-1813	0,00%	0,00%	2,63%	32,89%	64,47%	100,00%
1814-1823	0,00%	0,00%	0,00%	53,45%	46,55%	100,00%
1824-1830*	0,00%	0,00%	0,00%	38,71%	61,29%	100,00%
1834-1843	0,00%	12,50%	0,00%	43,75%	43,75%	100,00%
1844-1853	13,25%	2,41%	18,07%	27,71%	38,55%	100,00%
1854-1863	9,38%	7,81%	3,91%	50,78%	28,13%	100,00%
1864-1873	5,26%	14,47%	11,84%	39,47%	28,95%	100,00%
1874-1883	10,14%	21,74%	13,04%	19,32%	35,75%	100,00%
1884-1893	20,00%	10,91%	7,27%	24,36%	37,45%	100,00%
1894-1903	22,29%	10,22%	8,05%	20,43%	39,01%	100,00%
1904-1913	8,72%	9,23%	5,13%	27,69%	49,23%	100,00%
1914-1918*	5,65%	6,45%	6,45%	35,08%	46,37%	100,00%
Ukupno	13,20%	10,84%	7,63%	29,05%	39,29%	100,00%

Izvori: MUŽG 1754-1845, MUŽG 1845-1912, MUŽG 1913-1944

Tablica 73. Broj umrlih za vrijeme epidemije kuge 1764 i 1815-1816 godine u župi Gradac.

Godina	Broj umrlih muškarca	%	Broj umrlih žena	%	Ukupno	%
1764	2	33,33%	4	66,67%	6	100,00%
1815	8	72,73%	3	27,27%	11	100,00%
1816	7	77,78%	2	22,22%	9	100,00%
Ukupno	17	65,38%	9	34,62%	26	100,00%

Izvor: MUŽG 1754-1845

Tablica 74. Godišnja distribucija umrlih od nasilne smrti po spolu u župi Gradac (1754-1918).

Godina	Muškarci	Žene	Ukupno
1763		1	1
1807	3		3
1808	3		3
1812	1		1
1825	1		1
1826	1		1
1830	1		1
1852	1		1
1860	1		1
1875	9	1	10
1876	2		2
1909	1		1
1916	1		1
1917	2		2
Ukupno	27	2	29

Izvori: MUŽG 1754-1845, MUŽG 1845-1912, MUŽG 1913-1944

Tablica 75. Distribucija umrlih po mjestu smrti u župi Gradac (1754-1918).

U župi Gradac			Izvan župe Gradac		
Naselje	Broj umrlih	%	Naselje	Broj umrlih	%
Babin Do	31	1,48%	Amerika	2	0,10%
Brestica	25	1,20%	Beč (Austrija)	1	0,05%
Broćanac	80	3,83%	Bosna (Osmanska)	3	0,14%
Crkvice	14	0,67%	Brštanica	1	0,05%
Dobrovo	129	6,18%	Brštanik	2	0,10%
Dračevice	36	1,72%	Busovača	4	0,19%
Drijen	126	6,03%	Crna Gora	1	0,05%
Dubravica	102	4,89%	Dobar (Gorica-Italija)	1	0,05%
Duži	64	3,07%	Dračevo	3	0,14%
Grabovica	10	0,48%	Dubrave	1	0,05%
Gradac	298	14,27%	Dubrovnik	1	0,05%
Hotanj	164	7,85%	Foča	1	0,05%
Hutovo	244	11,69%	Gabela	3	0,14%
Ilijino Polje	45	2,16%	Győr (Mađarska)	4	0,19%
Kiševo	31	1,48%	Hrast	3	0,14%
Klek	18	0,86%	Imotica	14	0,67%
Moševići	162	7,76%	Janjina	1	0,05%
Mramor	10	0,48%	Kavaja (Albanija)	1	0,05%
Neum	41	1,96%	Kosmača (Crna Gora)	1	0,05%
Prapatnica	144	6,90%	Lastva	1	0,05%
Radetići	13	0,62%	Morine	6	0,29%
Radež	23	1,10%	Mostar	1	0,05%
Vranjevo Selo	29	1,39%	Ošlje	2	0,10%
Zelenikovac	109	5,22%	Planinica	7	0,34%
Žukovice	50	2,39%	Počitelj	1	0,05%
Ukupno u župi	1998	95,69%	Romanija	1	0,05%
Ukupno u i izvan župe	2088	100,00%	Rumunjska	1	0,05%
			Sarajevo	1	0,05%
			Segedin (Mađarska)	1	0,05%
			Smokovljani	4	0,19%
			Stolac	1	0,05%
			Štedrica	2	0,10%
			Tagliamento	1	0,05%
			Topolo	6	0,29%
			Trnovica	4	0,19%
			Zvornik	1	0,05%
			Živa	1	0,05%
			Ukupno izvan župe	90	4,31%

Izvori: MUŽG 1754-1845, MUŽG 1845-1912, MUŽG 1913-1944

Tablica 76. Struktura stanovništva župe Gradac dana 31. prosinca 1765. godine po dobnim skupinama prema Sundbärgovoj klasifikaciji.

	Ukupno	0-14	15-49	50+
Broj stanovnika	821	309	405	107
Broj stanovnika (%)	100	37,64	49,33	13,03

Izvor za tablice 76 i 77: SAŽG 1765.

Tablica 77. Struktura stanovništva župe Gradac dana 31. prosinca 1765. godine po dobnim skupinama prema kriteriju radne dobi.

	Ukupno	0-9	10-45	46+
Broj stanovnika	821	232	470	119
Broj stanovnika (%)	100	28,26	57,25	14,49

Tablica 78. Usporedba koeficijenta starosti u župi Gradac s dubrovačkim regijama i hrvatskim gradovima prema Rossetovom modelu.

Područje	Godina	Koeficijent starosti (udio osoba starijih od 60 godina)
Župa Pridvorje (Konavle)	1673.	11,74
	1831.	10,30
	1880.	10,65
Župa Cavtat (Konavle)	1830.	14,75
Župa Lisac (Konavle)	1673.	13,29
Trstenica (Pelješac)	1751.	10,20
Ponikve (Pelješac)	1830.	11,00
Vis	1798.	9,10
Varaždin	1857.	8,00
Bakar		7,00
Požega		6,60
Rijeka		6,60
Osijek		6,20
Koprivnica		5,80
Zagreb		5,70
Križevci		4,70
Karlovac		4,50
Župa Gradac		1765.

Izvori: SAŽG 1765; N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala*: 391.

Tablica 79. Struktura stanovništva župe Gradac dana 31. prosinca 1765. godine po spolu i dobnim skupinama.

Dobne skupine	Ukupno	%	Muškarci	%	Žene	%
0-4	136	100	60	44,12	76	55,88
5-9	96	100	49	51,04	47	48,96
10-14	77	100	40	51,95	37	48,05
15-19	74	100	35	47,30	39	52,70
20-24	85	100	35	41,18	50	58,82
25-29	67	100	31	46,27	36	53,73
30-34	72	100	35	48,61	37	51,39
35-39	52	100	25	48,08	27	51,92
40-44	37	100	16	43,24	21	56,76
45-49	18	100	9	50,00	9	50,00
50-54	25	100	11	44,00	14	56,00
55-59	28	100	16	57,14	12	42,86
60-64	20	100	10	50,00	10	50,00
65-69	17	100	8	47,06	9	52,94
70-74	5	100	2	40,00	3	60,00
75-79	6	100	2	33,33	4	66,67
80-84	4	100	3	75,00	1	25,00
85-89	2	100	1	50,00	1	50,00
Prosječna dob	24,32		24,44		24,20	

Izvor: SAŽG 1765.

Tablica 80. Koeficijenti maskuliniteta i feminiteta u župi Gradac po na dan 31. prosinca 1765. godine

Dob	Broj stanovnika			Udio u broju stanovnika (%)			Koeficijent	
	Ukupno	Muškarci	Žene	Ukupno	Muškarci	Žene	Maskuliniteta	Feminiteta
Ukupno	821	388	433	100	47,26	52,74	896	1115
0-14	309	149	160	37,64	48,22	51,78	931	1073
15-49	405	186	219	49,33	45,93	54,07	849	1177
50+	107	53	54	13,03	49,53	50,47	981	1018

Izvor: SAŽG 1765.

Tablica 81. Koeficijenti maskuliniteta i feminiteta u župi Gradac po na dan 31. prosinca 1855. godine

	Broj stanovnika			Udio u broju stanovnika (%)			Koeficijent	
	Ukupno	Muškarci	Žene	Ukupno	Muškarci	Žene	Maskuliniteta	Feminiteta
Ukupno	1256	648	608	100	51,59	48,41	1065	938

Izvor: SAŽG 1855.

Tablica 82. Prosječan broj članova po domaćinstvu u župi Gradac 31. prosinca 1765. godine.

Naselje	Broj kuća	Broj osoba	Prosječan broj osoba po kući	Broj članova po domaćinstvu																									
				1	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	18	19	26	29	36						
UKUPNO	82	821	10,01	1	4	2	3	9	9	9	10	7	6	6	3	1	5	1	1	1	2	1	1						
Hutovo	10	100	10,00		2	1				2	2			1			1					1							
Zelenikovac	7	72	10,29						1	1	2		1		1		1												
Drijen	3	35	11,67							1	1						1												
Hotanj	6	83	13,83							1	1	1	1				1				1								
Dubravica	7	56	8,00					1	2	3				1															
Grabovica	1	13	13,00													1													
Moševići	7	65	9,29					2	2				1		1		1												
Duži	4	19	4,75	1			1	1	1																				
Klek	1	7	7,00						1																				
Crkvice	1	10	10,00								1																		
Ilino Polje	1	11	11,00									1		1															
Kiševo	2	15	7,50					1			1																		
Dobrovo	5	39	7,80					3	1								1												
D. Gradac	5	50	10,00				1			1	2										1								
G. Gradac	12	105	8,75		1	1	1	1	1	2		2	1				1		1										
Broćanac	3	46	15,33									2									1								
Prapatnica	7	95	13,57		1						1		1	3									1						

Izvor: SAŽG 1765.

Tablica 83. Prosječan broj članova po domaćinstvu u župi Gradac 31. prosinca 1855. godine.

Naselje	Broj kuća	Broj osoba	Prosjek osoba po kući	Broj članova po domaćinstvu																			
				1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	17	21	23	34	62
UKUPNO	177	1256	7,10	3	11	15	24	20	27	20	15	10	8	10	1	3	2	2	1	1	2	1	1
Hutovo	25	176	7,04		2	2	3	2	5	2	3	3		1				1			1		
Zelenikovac	10	79	7,90		1	1	1	2	1	1				1		1					1		
Drijen	4	85	21,25				1				1			1									1
Hotanj	22	150	6,82		2	1	1	2	4	6	2	1	1	1					1				
Dubravica	9	50	5,56			2	1	2		3		1											
Moševići	13	82	6,31		1	1	3	1	3		1		1	1		1							
Babin Do	3	32	10,67						1					1				1					
Duži	3	19	6,33				1		1				1										
Klek	2	18	9,00								1		1										
Ilino Polje	5	27	5,40				1	1	3														
Kiševo	6	30	5,00		1		1	2	1		1												
Dobrovo	10	87	8,70	1	1		1	1	1	1	1	1		1								1	
Gradac	23	169	7,35			4	4	2	2	4	1		1	1		1	2			1			
Broćanac	10	54	5,40		1	2	2	1		2		1	1										
Prapatnica	19	95	5,00	2	2	1	3	4	2	1	3			1									
Radetići	2	13	6,50				1					1											
Neum	5	39	7,80			1			1		1		1		1								
Vranjevo Selo	2	16	8,00						1				1										
Radež	1	11	11,00											1									
Dračevice	3	24	8,00						1			2											

Izvor: SAŽG 1855.

Tablica 84. Usporedba prosječnog broja članova domaćinstvu u župi 1733-1892 godine.

Naselje	Godina																	
	1733.			1765.			1829.			1838.			1855.			1892.		
	Broj kuća	Broj stanovnika	Prosjeak osoba po kući	Broj kuća	Broj stanovnika	Prosjeak osoba po kući	Broj kuća	Broj stanovnika	Prosjeak osoba po kući	Broj kuća	Broj stanovnika	Prosjeak osoba po kući	Broj kuća	Broj stanovnika	Prosjeak osoba po kući	Broj kuća	Broj stanovnika	Prosjeak osoba po kući
Gradac	11	130	11,82	17	155	9,12	20	173	8,65	23	188	8,17	23	169	7,35	33	190	5,76
Dobrovo	4	31	7,75	5	39	7,80	11	96	8,73	11	98	8,91	10	87	8,70	19	162	8,53
Hutovo	8	123	15,38	10	100	10,00	22	146	6,64	22	188	8,55	25	176	7,04	24	201	8,38
Mramor																8	40	5,00
Prapatnica	7	116	16,57	7	95	13,57	13	102	7,85	16	99	6,19	19	95	5,00	20	156	7,80
Zelenikovac	4	38	9,50	7	72	10,29	11	82	7,45	17	88	5,18	10	79	7,90	18	125	6,94
Drijen	5	40	8,00	3	35	11,67	6	73	12,17	6	51	8,50	4	85	21,25	13	123	9,46
Radetići	2	18	9,00										2	13	6,50	4	24	6,00
Vlaka	2	13	6,50															
Hotanj	7	78	11,14	6	83	13,83	19	131	6,89	20	144	7,20	22	150	6,82	13	89	6,85
Žukovice																12	91	7,58
Broćanac	4	46	11,50	3	46	15,33	7	62	8,86	10	73	7,30	10	54	5,40	11	73	6,64
Dubravica	5	61	12,20	7	56	8,00	8	40	5,00	8	40	5,00	9	50	5,56	12	88	7,33
Grabovica				1	13	13,00												
Moševići	5	56	11,20	7	65	9,29	10	100	10,00	11	112	10,18	13	82	6,31	15	99	6,60
Brestica																8	36	4,50
Duži	3	21	7,00	4	19	4,75	3	13	4,33	3	17	5,67	3	19	6,33	9	76	8,44
Ilino Polje	2	10	5,00	1	11	11,00	1	23	23,00				5	27	5,40	6	41	6,83
Kiševo	5	21	4,20	2	15	7,50	4	21	5,25	4	14	3,50	6	30	5,00	3	26	8,67
Vranjevo Selo	3	10	3,33				2	7	3,50	3	5	1,67	2	16	8,00	2	14	7,00
Klek				1	7	7,00							2	18	9,00	4	26	6,50
Kljenovac	2	18	9,00															
Crkvice				1	10	10,00	3	18	6,00	3	26	8,67						
Dračevica							3	22	7,33	4	25	6,25	3	24	8,00	4	27	6,75
Neum							5	48	9,60	6	67	11,17	5	39	7,80	6	61	10,17
Radež													1	11	11,00	3	24	8,00
Babin Do													3	32	10,67	6	57	9,50
UKUPNO	79	830	10,51	82	821	10,01	148	1157	7,82	167	1235	7,40	177	1256	7,10	253	1849	7,31

Izvori: M. Krešić: "Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije": 448-449; SAŽG 1765; ABD, sig. 5, Spisi Ordinarijata, kut. 2; ABD, Sig. 5, Posebne pozicije, kutija 1, fascikla 4, omot 2; ABD, sig. 5, Posebne pozicije, kutija 1, fascikla 4, omot 5, br. 15; SAŽG 1855; Schematismus dioecesium Mandetriensis et Dumnensis itemque Marcano-tribuniensis pro anno 1892: 64.

Tablica 85. Generacijska udaljenost najmlađeg ukućana od pretka zajedničkog s ostalim ukućanima u župi Gradac 31. prosinca 1765. godine.

Naselje	Broj kuća	Broj generacija u kući							
		Broj kuća				Struktura (%)			
		I	II	III	IV	I	II	III	IV
Ukupno	82	1	33	46	2	1,22	40,24	56,10	2,44
Hutovo	10		3	7		0,00	30,00	70,00	
Zelenikovac	7		2	5		0,00	28,57	71,43	
Drijen	3		1	2		0,00	33,33	66,67	
Hotanj	6		1	4	1	0,00	16,67	66,67	16,67
Dubravica	7		2	5		0,00	28,57	71,43	
Grabovica	1			1		0,00	0,00	100,00	
Moševići	7		1	6		0,00	14,29	85,71	
Duži	4	1	1	2		25,00	25,00	50,00	
Klek	1		1			0,00	100,00	0,00	
Crkvice	1			1		0,00	50,00	50,00	
Ilino Polje	1		1			0,00	100,00	0,00	
Kiševo	2		1	1		0,00	50,00	50,00	
Dobrovo	5		4	1		0,00	80,00	20,00	
Donji Gradac	5		4	1		0,00	80,00	20,00	
Gornji Gradac	12		7	4	1	0,00	58,33	33,33	8,33
Broćanac	3		1	2		0,00	33,33	66,67	
Prapatnica	7		3	4		0,00	42,86	57,14	

Izvor: SAŽG 1765.

Tablica 86. Generacijska udaljenost najmlađeg ukućana od pretka zajedničkog s ostalim ukućanima u župi Gradac 31. prosinca 1855. godine.

Naselje	Broj kuća	Broj generacija u kući							
		Broj kuća				Struktura (%)			
		I	II	III	IV	I	II	III	IV
Ukupno	177	9	121	45	2	5,08	68,36	25,42	1,13
Hutovo	25	2	18	4	1	8,00	72,00	16,00	4,00
Zelenikovac	10		8	2		0,00	80,00	20,00	0,00
Drijen	4		3	1		0,00	75,00	25,00	0,00
Hotanj	22		17	5		0,00	77,27	22,73	0,00
Dubravica	9		8	1		0,00	88,89	11,11	0,00
Moševići	13	1	10	2		7,96	76,92	15,38	0,00
Babin Do	3		2	1		0,00	66,67	33,33	0,00
Duži	3		2	1		0,00	66,67	33,33	0,00
Klek	2		1	1		0,00	50,00	50,00	0,00
Ilino Polje	5		4	1		0,00	80,00	20,00	0,00
Kiševo	6	1	2	3		16,67	33,33	50,00	0,00
Dobrovo	10	1	6	3		10,00	60,00	30,00	0,00
Gradac	23		14	8	1	0,00	60,87	34,78	4,35
Broćanac	10	2	6	2		20,00	60,00	20,00	0,00
Prapratnica	19	2	12	5		10,53	63,16	26,32	0,00
Radetići	2		1	1		0,00	50,00	50,00	0,00
Neum	5		4	1		0,00	80,00	20,00	0,00
Vranjevo Selo	2		1	1		0,00	50,00	50,00	0,00
Radež	1			1		0,00	0,00	100,00	0,00
Dračevice	3		2	1		0,00	66,67	33,33	0,00

Izvor: SAŽG 1855.

Tablica 87. Generacije koje žive u istom kućanstvu u župi Gradac 31. prosinca 1765. godine.

Naselje	Broj stanovnika	Generacija							
		Broj članova				Struktura (%)			
		I	II	III	IV	I	II	III	IV
Ukupno	821	184	436	194	7	22,41	53,11	23,63	0,85
Hutovo	100	24	54	22		24,00	54,00	22,00	
Zelenikovac	72	13	37	22		18,06	51,39	30,56	
Drijen	35	5	16	14		14,29	45,71	40,00	
Hotanj	83	12	31	36	4	14,46	37,35	43,37	4,82
Dubravica	56	15	30	11		26,79	53,57	19,64	
Grabovica	13	2	4	7		15,38	30,77	53,85	
Moševići	65	9	31	25		13,85	47,69	38,46	
Duži	19	6	11	2		31,58	57,89	10,53	
Klek	7	2	5			28,57	71,43	0,00	
Crkvice	10	1	7	2		10,00	70,00	20,00	
Ilino Polje	11	6	5			54,55	45,45	0,00	
Kiševo	15	3	8	4		20,00	53,33	26,67	
Dobrovo	39	9	22	8		23,08	56,41	20,51	
Donji Gradac	50	16	32	2		32,00	64,00	4,00	
Gornji Gradac	105	29	53	20	3	27,62	50,48	19,05	2,86
Broćanac	46	8	29	9		17,39	63,04	19,57	
Prapatnica	95	24	61	10		25,26	64,21	10,53	

Izvor: SAŽG 1765.

Tablica 88. Generacije koje žive u istom kućanstvu u župi Gradac 31. prosinca 1765. godine.

Naselje	Broj stanovnika	Generacija							
		Broj članova				Struktura			
		I	II	III	IV	I	II	III	IV
Ukupno	1256	369	732	150	5	29,38	58,28	11,94	0,40
Hutovo	176	44	104	24	4	25,00	59,09	13,64	2,27
Zelenikovac	79	24	50	5		30,38	63,29	6,33	
Drijen	85	23	60	2		27,06	70,59	2,35	
Hotanj	150	47	85	18		31,33	56,67	12,00	
Dubravica	50	16	33	1		32,00	66,00	2,00	
Moševići	82	32	47	3		39,02	57,32	3,66	
Babin Do	32	8	23	1		25,00	71,87	3,13	
Duži	19	4	11	4		21,05	57,89	21,05	
Klek	18	4	12	2		22,22	66,67	11,11	
Ilino Polje	27	9	15	3		33,33	55,56	11,11	
Kiševo	30	8	15	7		26,67	50,00	23,33	
Dobrovo	87	31	47	9		35,63	54,02	10,34	
Gradac	169	41	91	36	1	24,26	53,85	21,30	0,59
Broćanac	54	20	28	6		37,04	51,85	11,11	
Prapatnica	95	28	53	14		29,47	55,79	14,74	
Radetići	13	3	9	1		23,08	69,23	7,69	
Neum	39	13	20	6		33,33	51,28	15,38	
Vranjevo Selo	16	5	7	4		31,25	43,75	25,00	
Radež	11	2	7	2		18,18	63,64	18,18	
Dračevice	24	7	15	2		29,17	62,50	8,33	

Izvor: SAŽG 1855.

Tablica 89. Udio oženjenih i obudovjelih po dobi i spolu u župi Gradac 31. prosinca 1765. godine.

Dob	Muškarci				Žene			
	Ukupno muškaraca	Oženjeni	Udovci	Udio oženjenih i udovaca (%)	Ukupno žena	Udane	Udovice	Udio udanih i udovica (%)
Ukupno	388	145	9	38,66	433	145	27	39,72
15-19	35			0,00	39	1		2,56
20-24	35	8		22,86	50	19		36,00
25-29	31	18		54,84	36	19		52,78
30-34	35	28		77,14	37	28	1	72,97
35-39	25	25		96,00	27	23	2	88,89
40-44	16	16		100,00	21	17	1	85,71
45-49	9	8	1	100,00	9	6	3	88,89
50-54	11	9	1	90,91	14	12	2	100,00
55-59	16	13	2	87,50	12	8	2	83,33
60-64	10	9	1	100,00	10	7	3	100,00
65-69	8	7	1	100,00	9	1	8	100,00
70-74	2	1		50,00	3	1	2	100,00
75-79	2	1	1	100,00	4	3	1	100,00
80-84	3	2	1	100,00	1		1	100,00
85-89	1		1	100,00	1		1	100,00

Izvor: SAŽG 1765.

Tablica 90. Dob supružnika u župi Gradac 31. prosinca 1765. godine

		Žene														
	Dob	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70-74	75-79	Ukupno	%
		Muškarci	20-24	1	5	1	1									
25-29			10	5	3										18	12,41
30-34			4	10	10	3	1								28	19,31
35-39				3	10	11	1								25	17,24
40-44					1	7	8								16	11,03
45-49						1	5	2							8	5,52
50-54								2	5	2					9	6,21
55-59					1	1		1	7	2	1				13	8,97
60-64					1		1	1		4	2				9	6,21
65-69					1		1				4	1			7	4,83
70-74													1		1	0,69
75-79														1	1	0,69
80-84														2	2	1,38
Ukupno			1	19	19	28	23	17	6	12	8	7	1	1	3	145
%		0,69	13,10	13,10	19,31	15,86	11,72	4,14	8,28	5,52	4,83	0,69	0,69	2,07	100	

Izvor: SAŽG 1765.

Tablica 91. Obudovjeli u župi Gradac 31. prosinca 1765. godine

Naselje	Oženjeni i udovci ukupno	Udovci			Udane i udovice ukupno	Udovice		
		Ukupno	Oženjeni	Neoženjeni		Ukupno	Udane	Neudane
Ukupno	154	19	10	9	172	28	1	27
Hutovo	20	2	1	1	22	3		3
Zelenikovac	11	1	1		15	5	1	4
Drijen	6				7	1		1
Hotanj	15	2	2		17	2		2
Dubravica	13	1		1	14	2		2
Grabovica	3				3			
Moševići	13	3	2	1	17	5		5
Duži	3				4	1		1
Klek	1				1			
Crkvice	2				3	1		1
Ilino Polje	2				2			
Kiševo	2				3	1		1
Dobrovo	7	2	1	1	6			
Donji Gradac	10	2	1	1	10	1		1
Gornji Gradac	21	4	2	2	21	2		2
Broćanac	8	2		1	8	1		1
Prapatnica	17	2		1	18	2		2
% udovaca /udovica	100	12,34			100	16,28		
% oženjenih udovaca/udovica		100	52,63	47,37		100	3,57	96,43

Izvor: SAŽG 1765.

Tablica 92. Omjer udovaca i udovica u župi Gradac 31. prosinca 1765. godine

	Udovci	Udovice	Broj udovica na jednog udovca	Udovci i ponovno oženjeni udovci	Udovice i ponovno udane udovice	Broj udovica na jednog udovca
Ukupno	9	27	3,00	19	28	1,47

Izvor: SAŽG 1765.

Tablica 93. Broj sklopljenih brakova supružnika župe Gradac 31. prosinca 1765. godine.

	Broj bračnih parova	Muškarci			Žene	
		1. brak	2. brak	3. brak	1. brak	2. brak
Ukupno	145	135	8	2	144	1
%	100	93,10%	5,52%	1,38%	99,31%	0,69%

Izvor: SAŽG 1765.

Tablica 94. Mjesto rođenja supružnika u Župi Gradac 31. prosinca 1765. godine.

	Naselje	Muškarci																Ukupno	%
		Hutovo	Zelenikovac	Drijen	Hotanj	Dubravica	Grabovica	Moševići	Duži	Klek	Crkvice	Ilino Polje	Kiševo	Dobrovo	Gradac	Broćanac	Prapatnica		
Žene	Hutovo	6			1	2		1		1					3	2	2	18	12,41
	Zelenikovac	1	1	1		2		1	1			1	1		1			10	6,90
	Drijen		1			1		2										4	2,76
	Hotanj							1	1						3			5	3,45
	Dubravica	1	1		1		1								1		1	6	4,14
	Grabovica			1		1		1										3	2,07
	Moševići			1		1			1				1	2	3	1		10	6,90
	Duži		1					1									1	3	2,07
	Kiševo														1			1	0,69
	Dobrovo	1						2						1	1			5	3,45
	Gradac	1	1		2	1									9	2	3	19	13,10
	Broćanac				2									1	2	1	2	8	5,52
	Prapatnica	5		2	2	1								1	1		2	14	9,66
	Trebinja	2																2	1,38
	Pećina	2			1													3	2,07
	Strmica	1																1	0,69
	Glumina					1											1	2	1,38
	Čavaš		1															1	0,69
	Dašnica		1															1	0,69
	Dobri Do				1												1	2	1,38
	Hrasno				1			2							1		1	5	3,45
	Brštanica				1							1						2	1,38
	Dubrave				1												1	2	1,38
	Ravno					1								1				2	1,38
	Turkovići						1											1	0,69
	Cerovo							1										1	0,69
	Imotica										1							1	0,69
	Orahovi Do										1							1	0,69
	Lastva														1			1	0,69
	Previš															1		1	0,69
	Prisoje		1															1	0,69
	Broćno																1	1	0,69
	Nepoznato mjesto		2	1	2	1			1						1			8	5,52
Ukupno	20	10	6	15	12	3	12	3	1	2	2	2	6	28	7	16	145	100	
%	13,79	6,90	4,14	10,34	8,28	2,07	8,28	2,07	0,69	1,38	1,38	1,38	4,14	19,31	4,83	11,03	100		

Izvor: SAŽG 1765.

Tablica 95. Stanovništvo župe Gradac 31. prosinca 1765. godine prema statusu u domaćinstvu

Naselje	Broj stanovnika	Potpune obitelji				Nepotpune obitelji						Svećenik
		Potpuna obitelj (ukupno)	Potpuna obitelj (%)	Supružnici	Djeca supružnika	Nepotpune obitelji (ukupno)	Nepotpune obitelji (%)	Djeca iz ranijeg braka jednog od supružnika	Obudovjeli	Djeca obudovjelih	Neoženjeni bez roditelja	
Ukupno	821	677	82,46	290	387	143	17,42	14	36	59	34	1
Hutovo	100	82	82,00	38	44	18	18,00		5	9	4	
Zelenikovac	72	55	76,39	22	33	17	23,61	1	4	7	5	
Drijen	35	34	97,14	12	22	1	2,86		1			
Hotanj	83	70	84,34	30	40	12	14,46	3	2	3	4	1
Dubravica	56	49	87,50	24	25	7	12,50		3	1	3	
Grabovica	13	13	100,00	6	7	0	0,00					
Moševići	65	53	81,54	24	29	12	18,46	1	5	6		
Duži	19	10	52,63	6	4	9	47,37		2	5	2	
Klek	7	7	100,00	2	5	0	0,00					
Crkvice	10	6	60,00	4	2	4	40,00		1		3	
Ilino Polje	11	9	81,82	4	5	2	18,18				2	
Kiševo	15	9	60,00	4	5	6	40,00		1	3	2	
Dobrovo	39	35	89,74	12	23	4	10,26	2	1		1	
Donji Gradac	50	45	90,00	18	27	5	10,00	2	2	1		
Gornji Gradac	105	87	82,86	38	49	18	17,14	5	4	5	4	
Broćanac	46	41	89,13	14	27	5	10,87		2	3		
Prapatnica	95	72	75,79	32	40	23	24,21		3	16	4	

Izvor: SAŽG 1765.

Tablica 96. Stanovništvo župe Gradac 31. prosinca 1855. godine prema statusu u domaćinstvu

Naselje	Broj stanovnika	Potpune obitelji				Nepotpune obitelji					
		Potpuna obitelj (ukupno)	Potpuna obitelj (%)	Supružnici	Djeca supružnika	Nepotpune obitelji (ukupno)	Nepotpune obitelji (%)	Djeca iz ranijeg braka jednog od supružnika	Obudovjeli	Djeca obudovjelih	Neoženjeni bez roditelja
Ukupno	1256	959	76,35	406	553	297	23,65	22	88	156	31
Hutovo	176	140	79,55	66	74	36	20,45	7	7	16	6
Zelenikovac	79	53	67,09	20	33	26	32,91		7	16	3
Drijen	85	68	80,00	22	46	17	20,00		3	14	
Hotanj	150	121	80,67	52	69	29	19,33		8	17	4
Dubravica	50	40	80,00	16	24	10	20,00		4	6	
Moševići	82	56	68,29	28	28	26	31,71	5	5	13	3
Babin Do	32	29	90,63	12	17	3	9,38	3			
Duži	19	10	52,63	6	4	9	47,37		2	7	
Klek	18	13	72,22	4	9	5	27,78		1	3	1
Ilino Polje	27	22	81,48	8	14	5	18,52		3	2	
Kiševo	30	23	76,67	12	11	7	23,33		5	2	
Dobrovo	87	80	91,95	34	46	7	8,05		4	2	1
Gradac	169	124	73,37	52	72	45	26,63	5	16	24	
Broćanac	54	35	64,81	18	17	19	35,19	2	5	8	4
Prapatnica	95	62	65,26	26	36	33	34,74		11	19	3
Radetići	13	12	92,31	4	8	1	7,69		1		
Neum	39	35	89,74	12	23	4	10,26		1	1	2
Vranjevo Selo	16	10	62,50	4	6	6	37,50		3	2	1
Radež	11	9	81,82	4	5	2	18,18				2
Dračevice	24	17	70,83	6	11	7	29,17		2	4	1

Izvor: SAŽG 1855.

Tablica 97. Bračni parovi u župi Gradac prema broju djece koja s njima žive u zajedničkom kućanstvu, a nemaju osnovanu vlastitu bračnu zajednicu 31. prosinca 1765. godine

Naselje	Bračni parovi	Broj djece	Prosječan broj djece po bračnom paru	Bračni parovi prema broju djece								
				0	1	2	3	4	5	6	7	8
Ukupno	145	387	2,67	15	26	37	20	18	16	8	2	3
Hutovo	19	44	2,32	2	6	4	4	1		1		1
Zelenikovac	11	33	3,00	2	1	2	3		1	2		
Drijen	6	22	3,67	1	1	1			1	1		1
Hotanj	15	40	2,67	1	2	5	2	1	3	1		
Dubravica	12	25	2,08	3	1	4	3		1			
Grabovica	3	7	2,33	1			1	1				
Moševići	12	29	2,42	1	3	3		4		1		
Duži	3	4	1,33		2	1						
Klek	1	5	5,00						1			
Crkvice	2	2	1,00		2							
Iliino Polje	2	5	2,50		1			1				
Kiševo	2	5	2,50		1			1				
Dobrovo	6	23	3,83			1		3	2			
Donji Gradac	9	27	3,00	1		3	2		1	2		
Gornji Gradac	19	49	2,58	2	1	7	3	2	3		1	
Broćanac	7	27	3,86			3	1		2			1
Prapatnica	16	40	2,50	1	5	3	1	4	1		1	

Izvor: SAŽG 1765.

Tablica 98. Bračni parovi u župi Gradac prema broju djece koja s njima žive u zajedničkom kućanstvu, a nemaju osnovanu vlastitu bračnu zajednicu 31. prosinca 1765. godine

Naselje	Bračni parovi	Broj djece	Broj djece po bračnom paru	Bračni parovi prema broju djece								
				0	1	2	3	4	5	6	7	8
Ukupno	196	537	2,74	28	35	41	23	24	22	15	7	1
Hutovo	30	74	2,47	6	6	8	1	2	3	2	2	
Zelenikovac	10	33	3,30		3	2	1	1	1	1		1
Drijen	11	46	4,18			3		4	1	2	1	
Hotanj	24	72	3,00	4	4	2	3	2	7	2		
Dubravica	8	18	2,25	1	3		2	1	1			
Moševići	14	28	2,00	3	3	3	2	2	1			
Babin Do	6	17	2,83	1	1		2	1		1		
Duži	3	4	1,33	1	1		1					
Klek	2	9	4,50			1					1	
Iliino Polje	4	11	2,75		1		2	1				
Kiševo	6	6	1,00	3	1	1	1					
Dobrovo	17	44	2,59	3	2	4	3	1	1	3		
Gradac	24	71	2,96	1	6	5	2	4	4	1	1	
Broćanac	9	17	1,89	2	1	3	2	1				
Prapatnica	13	36	2,77	2	1	5		2	1	2		
Radetići	2	8	4,00		1						1	
Neum	6	21	3,50		1	1	1	1	1	1		
Vranjevo Selo	2	6	3,00			1		1				
Radež	2	5	2,50	1					1			
Dračevice	3	11	3,67			2					1	

Izvor: SAŽG 1855.

Tablica 99. Imenski fond župe Gradac 31. prosinca 1765. godine

Muškarci	Broj	%	Žene	Broj	%
Andrija	25	6,44	Agata (Jagica)	3	0,69
Božo (Boško, Boko)	11	2,84	Ana (Anica)	40	9,24
Đure (Đuro)	36	9,28	Anđa (Anđela)	34	7,85
Filip	9	2,32	Božica (Boža)	13	3,00
Grgur (Grgo)	15	3,87	Cvijeta (Cvija)	3	0,69
Ilija	18	4,64	Danijela	3	0,69
Ivan (Ivo, Jovan)	49	12,63	Ivana	53	12,24
Josip (Jozo)	20	5,15	Janja (Agneza)	31	7,16
Lovro	3	0,77	Jele	25	5,77
Luka	5	1,29	Kata (Katarina)	30	6,93
Marko	4	1,03	Klara	2	0,46
Martin	13	3,35	Lucija (Luca)	13	3,00
Mato (Matija, Matijaš)	35	9,02	Magdalena (Manda)	48	11,09
Miho (Mijo, Mile, Miško)	25	6,44	Marija (Mara)	54	12,47
Nikola (Niko)	41	10,57	Matea	2	0,46
Pavo	9	2,32	Orsula	1	0,23
Petar (Pero)	19	4,90	Pera (Petra, Petronila)	5	1,15
Rade	1	0,26	Ruža	5	1,15
Stanislav (Stanko, Stojan)	2	0,52	Sabina	2	0,46
Stjepan (Stijepo)	12	3,09	Stana (Stanislava, Stojka, Stojana)	36	8,31
Šimun	5	1,29	Tomasa	1	0,23
Tadija	1	0,26	Vida	28	6,47
Tomo (Toma)	4	1,03	Vujana	1	0,23
Vide (Vidoje)	23	5,93	Ukupno	433	100
Vuk	3	0,77			
Ukupno	388	100			

Izvor: SAŽG 1765.

Tablica 100. Imenski fond župe Gradac 31. prosinca 1855. godine

Muškarci	Broj nositelja	(%)	Žene	Broj nositelja	(%)
Andrija	41	6,33	Agata (Jagica)	2	0,33
Antun	2	0,31	Ana (Anica)	77	12,66
Božo (Boško, Boko)	33	5,09	Andrijana	1	0,16
Đure (Đuro)	36	5,56	Anđa (Anđela)	45	7,40
Filip	3	0,46	Božica (Boža)	22	3,62
Frano	2	0,31	Cvijeta (Cvija)	30	4,93
Gašpar	1	0,15	Danijela	6	0,99
Grgur (Grgo)	15	2,31	Delfina	1	0,16
Ilija	27	4,17	Ivana	58	9,54
Ivan (Ivo)	59	9,10	Janja (Agneza)	44	7,24
Jakov	3	0,46	Jela (Jelena)	15	2,47
Josip (Jozo)	48	7,41	Katarina (Kata, Katica)	25	4,11
Kristo (Kristofor)	1	0,15	Lucija (Luca)	49	8,06
Lazar	3	0,46	Magdalena (Manda)	42	6,91
Lovro	13	2,01	Marija (Mara)	66	10,86
Luka	22	3,40	Matea	5	0,82
Marijan (Marin)	10	1,54	Pera (Petra, Petronila)	11	1,81
Marko	18	2,78	Ruža	33	5,43
Martin	15	2,31	Stana (Stanislava, Stojka, Stojana)	31	5,10
Mato (Matija, Matijaš)	60	9,26	Vida	23	3,78
Miho (Mijo, Mile, Miško)	28	4,32	Virginia	2	0,33
Nikola (Niko)	59	9,10	Zorica (Zorka)	20	3,29
Pasko	1	0,15	Ukupno	608	100
Pavo	8	1,23			
Petar (Pero)	41	6,33			
Rafael (Rade)	1	0,15			
Stanislav (Stanko, Stojan)	21	3,24			
Stjepan (Stijepo)	15	2,31			
Šimun	7	1,08			
Tadija	2	0,31			
Tomo (Toma)	9	1,39			
Trojan	1	0,15			
Vide (Vidoje)	41	6,33			
Vlaho	2	0,31			
Ukupno	648	100			

Izvor: SAŽG 1855.

Tablica 101. Prezimenski fond župe Gradac 31. prosinca 1765. godine

Prezime	Broj nositelja	%
Bjelopera (Kostadinović)	25	3,05%
Bogdanović	36	4,38%
Bogoje	22	2,68%
Bošković	9	1,10%
Butigan	36	4,38%
Curić (Bajić)	34	4,14%
Đevenica, Mulović (Marković)	10	1,22%
Filipović	8	0,97%
Glavinić	11	1,34%
Gustin	34	4,14%
Jogunica (Bašić)	16	1,95%
Jovanović	4	0,49%
Katić	19	2,31%
Kečo	13	1,58%
Kitin	9	1,10%
Klarić	9	1,10%
Koncul	13	1,58%
Konjevod	22	2,68%
Kralj (Čolanović, Čolaković)	14	1,71%
Krmek (Pavlović)	35	4,26%
Kulaš	5	0,61%
Kužić	6	0,73%
Lazarević	5	0,61%
Leženić	21	2,56%
Lopin	6	0,73%
Lovrić (Pejda, Vulijaš)	7	0,85%
Ljiljanić	6	0,73%
Martić	11	1,34%
Matić	26	3,17%
Matković	13	1,58%
Matuško	7	0,85%
Mišković	13	1,58%
Mustapić	29	3,53%
Obad (Bronzić)	16	1,95%
Obrvan	11	1,34%
Pavlović (Salatić)	43	5,24%
Perić	15	1,83%
Petrović (Pjanić)	9	1,10%
Popovac	12	1,46%
Putica	45	5,48%
Raič, Rajči (Goluža)	40	4,87%
Sentić	8	0,97%
Soko	10	1,22%
Soldić (Marković)	9	1,10%

Sprčić	1	0,12%
Šagarjelo	6	0,73%
Trojić (Abramović)	11	1,34%
Vukasović	21	2,56%
Vukorep (Stojanović)	5	0,61%
Vuletić	25	3,05%
Ukupno	821	100,00%

Izvor: SAŽG 1765.

Tablica 102. Prezimenski fond župe Gradac 31. prosinca 1855. godine

Prezime	Broj nositelja	%
Ajvaz	5	0,40
Babić (Vuletić)	11	0,88
Bačić (Buconjić)	24	1,91
Bajić (Curić)	4	0,32
Batinović (Buconjić)	12	0,95
Bjelopera (Kostadinović)	31	2,47
Bogdanović	40	3,18
Bogoje	13	1,03
Bošković	14	1,11
Butigan	55	4,38
Čamo	10	0,80
Čokljat	2	0,16
Daničić	19	1,51
Džono (Putica)	29	2,31
Đevenica (Marković)	13	1,04
Filipović	6	0,48
Glavinić	32	2,55
Gustin	27	2,15
Gverović (Maljkovac)	10	0,80
Jogunica (Bašić)	7	0,56
Kalauz (Bogdanović)	12	0,96
Katić	43	3,42
Kitin	11	0,88
Koncul	17	1,35
Konjevod	35	2,79
Kralj (Čolaković, Čolanović)	42	3,34
Krešić	5	0,40
Kristić	6	0,48
Krmek	85	6,77
Kulaš	5	0,40
Kužić	14	1,11
Lazarević (Janjić)	16	1,27
Leženić (Krivoram)	22	1,75
Lovrić (Vulijaš, Pejda, Zaharija)	18	1,43
Ljiljanić	24	1,91
Marković (Begušić)	5	0,40
Martić	13	1,04
Matić	53	4,22

Matuško	44	3,50
Mišković	16	1,27
Mustapić	43	3,42
Nonković (Raič)	9	0,72
Obad (Bronzić)	24	1,91
Papić	8	0,64
Pavlović	52	4,14
Perić	7	0,56
Putica (Čurčić, Čurčija)	29	2,31
Raič (Kruševčić)	56	4,46
Savić (Vidić)	6	0,48
Sentić (Cicina)	40	3,18
Solušić (Buconjić)	8	0,64
Stanković	4	0,32
Šagarjelo	4	0,32
Škobo (Buconjić)	10	0,80
Tapalović (Krmek)	9	0,72
Trojić (Abramović)	18	1,43
Vukasović (Vukas, Kuduz, Šarić)	39	3,11
Vukorep (Stojanović)	6	0,48
Vuletić	26	2,07
Žilić	8	0,64
Ukupno	1256	100

Tablica 103. Vjerska struktura stanovništva u Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji 1733. godine.

	Broj katoličkih kuća	%	Broj pravoslavnih kuća	%	Broj muslimanskih kuća	%	Ukupno	%
Gradac	79	100		0,00		0,00	79	100
Dubrave	103	25,75	84	21,00	213	53,25	400	100
Trebinja	104	97,20		0,00	3	2,80	107	100
Ravno	100	55,56	64	35,56	16	8,89	180	100
Ukupno	386	50,39	148	19,32	232	30,29	766	100

Izvor: M. Krešić, "Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije": 446-451.

Tablica 104. Broj osoba koje su tijekom svog života iselile iz župe Gradac prema popisu od 31. prosinca 1765. godine.

Mjesto podrijetla iseljenika	Dubrovnik	Gabela	Ston	"na moru"	Ukupno
Hutovo	5	2	1		8
Zelenikovac	1				1
Drijen	2			1	3
Hotanj	3			1	4
Dubravica	2				2
Gradac	1				1
Broćanac	2				2
Prapatnica				1	1
Ukupno	16	2	1	3	22

Izvor: SAŽG 1765.

Tablica 105. Broj, mjesto podrijetla, te dobna i spolna struktura izbjeglica iz župe Gradac u selima Lisac, Čepikuće i Trnovica 23. studenog 1875. godine

Naselje	Broj obitelji	Broj izbjeglica	Dobne skupine						Ukupno
			Muškarci			Žene			
			0-15	16-49	50+	0-15	16-49	50+	
Gradac	2	7	2	1		2	2		7
Hutovo	6	55	13	9	5	15	9	4	55
Zelenikovac	7	54	9	9	4	19	10	3	54
Drijen	2	10	1	3	1	1	2	2	10
Ukupno	17	126	25	22	10	37	23	9	126

Izvor: I. Puljić, *Popisi izbjeglica iz Donje Hercegovine: 19-68.*

Tablica 106. Broj, mjesto podrijetla, te dobna i spolna struktura izbjeglica iz župe Gradac u župama Ošlje i Topolo od 2. do 5. prosinca 1875. godine

Naselje	Broj obitelji	Broj izbjeglica	Dobne skupine						Ukupno
			Muškarci			Žene			
			0-15	16-49	50+	0-15	16-49	50+	
Dobrovo	1	7	2	1	1		2	1	7
Zelenikovac	1	5		1		2	1	1	5
Ukupno	2	12	2	2	1	2	3	2	12

Izvor: I. Puljić, *Popisi izbjeglica iz Donje Hercegovine: 69-74.*

Tablica 107. Broj, mjesto podrijetla, te dobna i spolna struktura izbjeglica iz župe Gradac u župi Lisac od 19. do 23. prosinca 1875. godine

Naselje	Broj obitelji	Broj izbjeglica	Dobne skupine						Ukupno
			Muškarci			Žene			
			0-15	16-49	50+	0-15	16-49	50+	
Hotanj	1	2		1			1		2
Hutovo	5	41	12	8	3	8	7	3	41
Dubravica	1	4	1		1		1	1	4
Zelenikovac	9	61	9	10	4	24	12	2	61
Drijen	2	10	1	3		2	2	2	10
Ukupno	18	118	23	22	8	34	23	8	118

Izvor: I. Puljić, *Popisi izbjeglica iz Donje Hercegovine*: 81-170.

Tablica 108. Broj, mjesto podrijetla, te dobna i spolna struktura izbjeglica iz župe Gradac u župama Lisac, Ošlje i Topolo od 23. studenog do 23. prosinca 1875. godine

Naselje	Broj obitelji	Broj izbjeglica	Muškarci					Žene				
			Spolna struktura po naseljima		Dobna struktura			Spolna struktura po naseljima		Dobna struktura		
			Ukupno	%	0-15	16-49	50+	Ukupno	%	0-15	16-49	50+
Gradac	2	7	3	42,86	2	1		4	57,14	2	2	
Dobrovo	1	7	4	57,14	2	1	1	3	42,86		2	1
Hotanj	1	2	1	50,00		1		1	50,00		1	
Hutovo	7	60	34	56,67	19	10	5	26	43,33	13	9	4
Dubravica	1	4	2	50,00	1		1	2	50,00		1	1
Zelenikovac	10	77	31	40,26	13	12	6	46	59,74	28	15	3
Drijen	2	10	4	40,00	1	3		6	60,00	2	2	2
UKUPNO	24	167	79	47,31	38	28	13	88	52,69	45	32	11

Izvor: I. Puljić, *Popisi izbjeglica iz Donje Hercegovine*: 19-170.

Tablica 109. Usporedni popis rodova i naselja u kojem rodovi žive prema popisima na dan 31. prosinca 1765. i 31. prosinca 1855. godine

1765		1855	
Prezime roda	Naselje	Prezime roda	Naselje
Bošković	Hutovo	Bošković	Hutovo
Mustapić	Hutovo	Mustapić	Hutovo i Dubravica
Marković (Soldić)	Hutovo	Marković (Begušić)	Gradac
Raič (Rajči-Goluža)	Hutovo i Prapatnica	Raič i Nonković	Hutovo
Konjevod	Hutovo	Konjevod	Hutovo
Martić	Zelenikovac	Martić	Zelenikovac
Gustin	Zelenikovac	Gustin	Zelenikovac
Stojanović (Vukorep)	Zelenikovac	Vukorep	Hutovo
Bogdanović	Zelenikovac	Bogdanović i Kalauz	Zelenikovac i Hotanj
Krmek	Drijen	Krmek i Tapalović	Drijen i Dubravica
Katić	Hotanj	Katić	Hotanj
Lazarević	Hotanj	Lazarević (Janjić)	Hotanj
Putica	Hotanj, Prapatnica i Gradac	Putica i Džono	Prapatnica
Abramović	Hotanj	Trojić	Hotanj
Salatić (Pavlović)	Hotanj	Pavlović	Hotanj
Perić	Dubravica	Perić	Dubravica
Kostadinović (Bjelopera)	Dubravica	Bjelopera	Dubravica i Dobrovo
Bašić (Jogunica)	Dubravica	Jogunica	Dubravica
Koncul	Grabovica	Koncul	Gradac
Matković	Moševići	/	/
Kužić	Moševići	Kužić	Moševići
Bogoje	Moševići	Bogoje	Moševići
Glavinić	Moševići	Glavinić	Babin Do
Šagarjelo	Moševići	Šagarjelo	Moševići
Lopin	Duži	/	/
Mišković	Duži	Mišković i Čamo	Duži i Kiševo
Vulijaš (Lovrić)	Klek	Lovrić	Klek i Kiševo
Leženić	Crkvice	Leženić	Ilino Polje
Leženić	Ilino Polje		Ilino Polje
Ljiljanić	Kiševo	Ljiljanić	Dračevice
Obrvan	Kiševo	/	/
Kečo	Dobrovo	/	/
Popovac	Dobrovo	/	/
Kulaš	Dobrovo	/	/

Bogdanović	Dobrovo	Kalauz	Dobrovo
Kitin	Gradac	Kitin	Dobrovo
Curić	Gradac	Bajić (Curić)	Dobrovo
Filipović	Gradac	Filipović	Dobrovo
Vukasović	Gradac	Vukasović (Kuduz)	Gradac
Pavlović	Gradac	Pavlović	Hotanj
Čolanović (Kralj)	Gradac	Kralj i Kraljić	Gradac, Hotanj, Moševići
Jovanović	Gradac	/	/
Sentić	Gradac	Sentić	Gradac
Vuletić	Gradac	Vuletić i Babić	Gradac
Klarić	Broćanac	/	/
Matić	Broćanac	Matić	Broćanac, Gradac, Hutovo i Kiševo
Soko	Broćanac	/	/
Đevenica (Marković)	Broćanac	Đevenica (Marković)	Broćanac
Butigan	Prapratnica	Butigan	Prapratnica i Dobrovo
Petrović (Pjanić)	Prapratnica	/	/
Bronzić (Obad)	Prapratnica	Obad	Prapratnica
		Žilić	Hutovo
		Daničić	Radetići i Hotanj
		Bačić	Neum, Vranjevo Selo i Radež
		Škobo (Škobić)	Neum
		Solušić	Neum
		Kristić	Neum
		Batinović	Neum
		Papić	Klek
		Savić	Vranjevo Selo
		Krešić	Ilino Polje
		Gverović	Kiševo
		Stanković	Moševići

Izvori: SAŽG 1765; SAŽG 1855.

Tablica 110. Potomci starosjedilačkih rodova u župi Gradac koji 1855. godine žive u istom naselju kao i njihovi preci 1765. godine

Naselje	Broj stanovnika		Potomci starosjedilačkih rodova koji 1855. godine žive u istom naselju kao i njihovi preci 1765. godine			
	1765.	1855.	Ukupno 1855.	Udio u ukupnom broju (%)	1765/1855	
					Prirast/pad u odnosu na 1765.	Indeks povećanja ili pada
Hutovo	100	176	162	92,05	62	162,00
Zelenikovac	72	79	79	100,00	7	109,72
Drijen	35	85	85	100,00	50	242,86
Hotanj	83	150	129	86,00	46	155,42
Dubravica	56	50	38	76,00	-18	67,86
Grabovica	13	/	/	/	/	/
Moševići	65	82	75	91,46	10	115,38
Babin Do	/	32	32	0,00	/	/
Duži	19	20	16	80,00	-3	84,21
Klek	7	18	18	100,00	11	257,14
Crkvice	10	/	/	/	/	/
Ilino Polje	11	27	22	81,48	11	200,00
Kiševo	15	30	0	0,00	-15	0,00
Dobrovo	39	87	10	11,49	-29	25,64
Gradac	155	169	144	85,21	-11	92,90
Broćanac	46	54	54	100,00	8	117,39
Prapratnica	95	96	65	67,71	-30	68,42
Radetići	/	13	13	0,00	/	/
Neum	/	39	39	0,00	/	/
Vranjevo Selo	/	16	16	0,00	/	/
Radež	/	11	11	0,00	/	/
Dračevice	/	24	24	0,00	/	/
Ukupno	821	1258	1032	82,03	211	125,70

Izvori: SAŽG 1765; SAŽG 1855; N. Vekarić, *Stanovništvo poluotoka Pelješca 1*: 56.

Tablica 111. Usporedni popis naselja i rodova koji ih nastavaju na dan 31. prosinca 1765. i 31. prosinca 1855. godine.

Naselje	1765.	1855.
Hutovo	Bošković, Mustapić, Marković (Soldić), Raič i Konjevod	Konjevod, Raič, Nonković, Matić, Mustapić, Žilić, Vukorep i Bošković
Zelenikovac	Martić, Gustin, Stojanović (Vukorep) i Bogdanović	Bogdanović, Kalauz, Gustin i Martić
Drijen	Krmek	Krmek
Hotanj	Katić, Lazarević, Putica, Abramović (Trojić) i Salatić (Pavlović)	Katić, Lazarević, Trojić, Pavlović, Bogdanović, Kralj i Daničić
Dubravica	Perić, Kostadinović (Bjelopera) i Bašić (Jogunica)	Perić, Bjelopera, Jogunica, Tapalović i Mustapić
Grabovica	Koncul	/
Moševići	Matković, Kužić, Bogoje, Glavinić, Šagarjelo i Matuško	Kužić, Bogoje, Šagarjelo, Stanković i Kraljić
Babin Do	/	Glavinić
Duži	Lopin i Mišković	Mišković, Čamo i Vuletić
Klek	Vulijaš (Lovrić)	Lovrić i Papić
Crkvice	Leženić	/
Ilino Polje	Leženić	Leženić i Krešić
Kiševo	Ljiljanić i Obrvan	Matić, Mišković, Gverović i Lovrić
Dobrovo	Kečo, Popovac i Bogdanović	Butigan, Kalauz, Bjelopera, Kitin, Kulaš, Bajić i Filipović
Gradac	Kulaš, Kitin, Curić, Filipović, Vukasović, Salatić (Pavlović), Čolanović (Kralj), Jovanović, Putica, Sentić, Vuletić i Klarić	Vukasović (Kuduz), Kralj, Matić, Sentić, Koncul, Vuletić, Babić i Marković (Begušić)
Broćanac	Matić, Soko i Đevenica	Matić i Đevenica
Prapatnica	Putica, Butigan, Petrović (Pjanić), Raič, Bronzić (Obad)	Obad, Butigan, Čokljat, Džono i Putica
Radetići	/	Daničić
Neum	/	Bačić, Škobo, Solušić, Kristić i Batinović
Vranjevo Selo	/	Savić i Bačić
Radež	/	Bačić
Dračevica	/	Ljiljanić

Izvori: SAŽG 1765; SAŽG 1855.

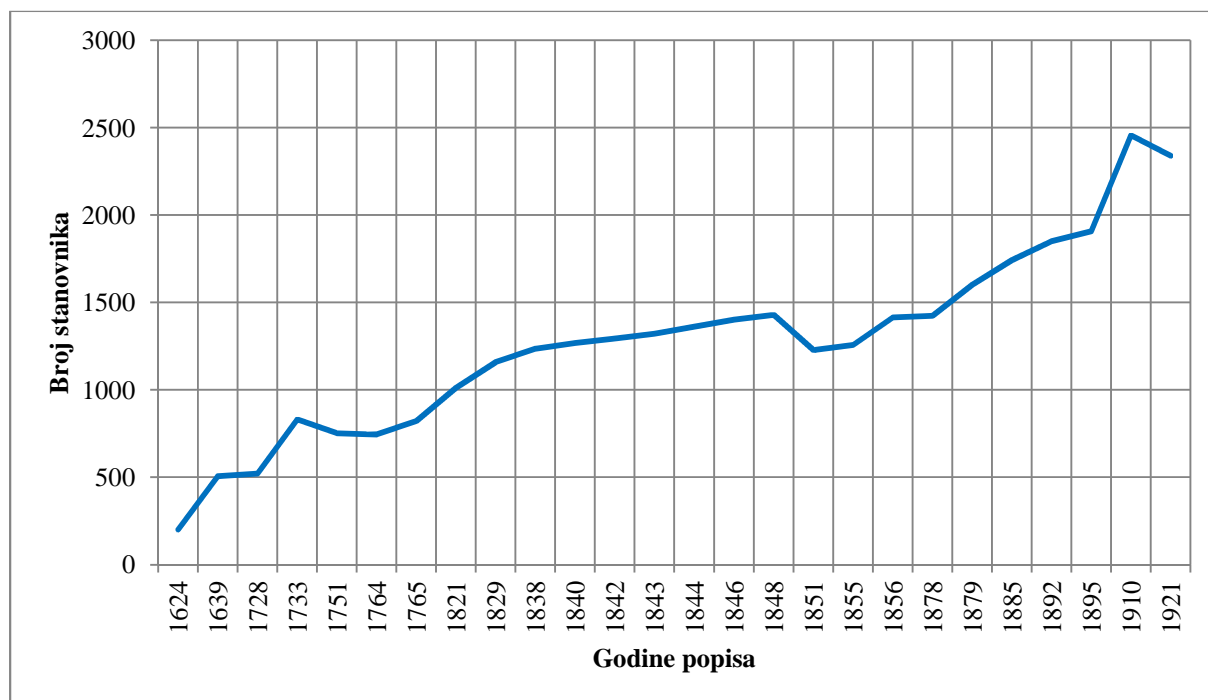
Tablica 112. Migracijski saldo župe Gradac od 1879. do 1910. godine

Godina	Broj stanovnika	Prirodni prirast (broj)	Migracijski saldo	Udio u ukupnom stanovništvu (%)
1879.	1600			
1885.	1742	1824	-82	-4,71
1895.	1906	2029	-123	-6,45
1910.	2456	2472	-16	-0,65
1879-1910			-221	-11,81

Izvori: *Ortschafts-und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Hercegovina 1880*: 121; *Ortschafts-und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885*: stranice nisu numerirane; Odjel Zemaljske vlade, *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895., sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*: 566-571; Statistički odsjek Zemaljske vlade, *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*: 376-379; *MKŽG (1845-1899)*; *MKŽG (1899-1912)*; *MUŽG (1845-1912)*.

8.2. Grafikoni

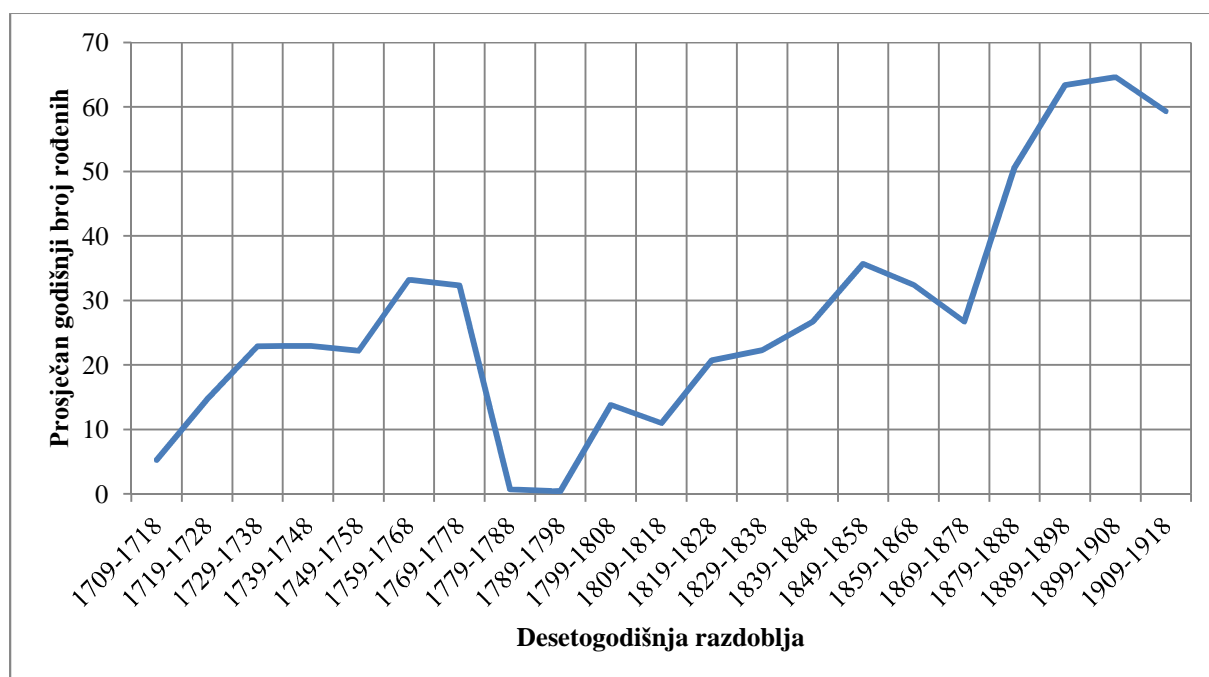
Grafikon 1. Kretanje broja stanovnika u župi Gradac (1624.-1921.)

Izvori: B. Pandžić: *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*: 113-114, 118, 141, 146; M. Krešić: "Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije": 448-449; *Izveštaj biskupa Anzelma Katića iz 1764. godine*: f. 96; SAŽG 1; ABD, *Biskupija Trebinjsko-mrkanska* (Sig. 5), *Spisi Ordinarijata* (Ser. 1), kutija 2; ABD, Sig. 5, *Posebne pozicije*, kutija 1, fascikl 4, omot 2; *Schematismo della Diocesi di Ragusa per l'anno 1842*. Dubrovnik: Dalla tipogr. Martecchini figlio: 18; ABD, Sig. 5, *Posebne pozicije*, kutija 1, fascikl 4, omot 5, br. 15; *Schematismo della Diocesi di Ragusa per l'anno 1842*. Dubrovnik: Dalla tipogr. Martecchini figlio: 29; *Schematismo della Diocesi di Ragusa per l'anno 1843*. Dubrovnik: Tipografia Martecchini: 27; PVAS, *Elenco de villagi della Parocchia di Gradaz col numero rispettivo de' Cattolici*; SAŽG 1855; M. Papac: "Trebinjska biskupija sredinom XIX. stoljeća": 97; *Schematismus cleri Dioecesis Ragusinae pro anno MDCCCLXXVIII cui adnectitur status dioecesis Marcano-Trinuniensis*. Venecija: Ex typographia Aemiliana, 1878: 58; *Ortschafts-und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Hercegovina 1880*: 121; *Ortschafts-und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885*. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1886: stranice nisu numerirane; odjel Zemaljske vlade, *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895., sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*. Sarajevo:

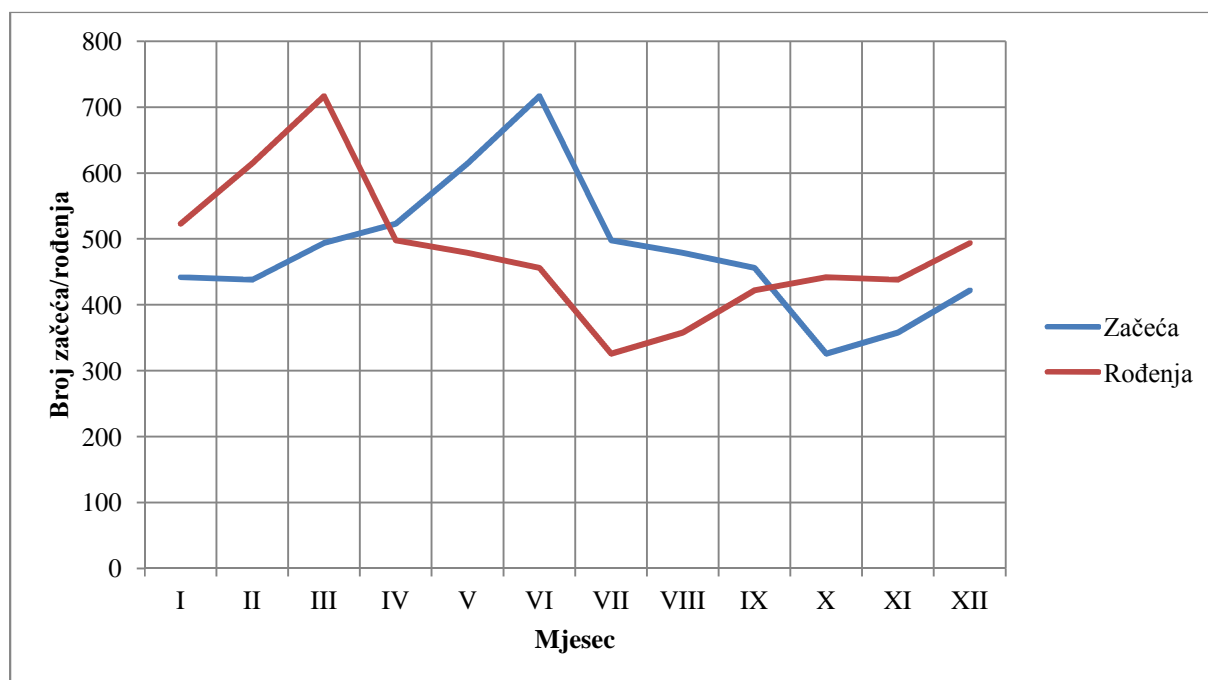
Zemaljska štamparija, 1896: 566-571; Statistički odsjek Zemaljske vlade, *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*. Sarajevo: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1912: 376-379; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 januara 1921. god.* Sarajevo: Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, 1932: 188-191.

Grafikon 2. Udio rođenja u župi Gradac po desetogodišnjim razdobljima (1709-1918).

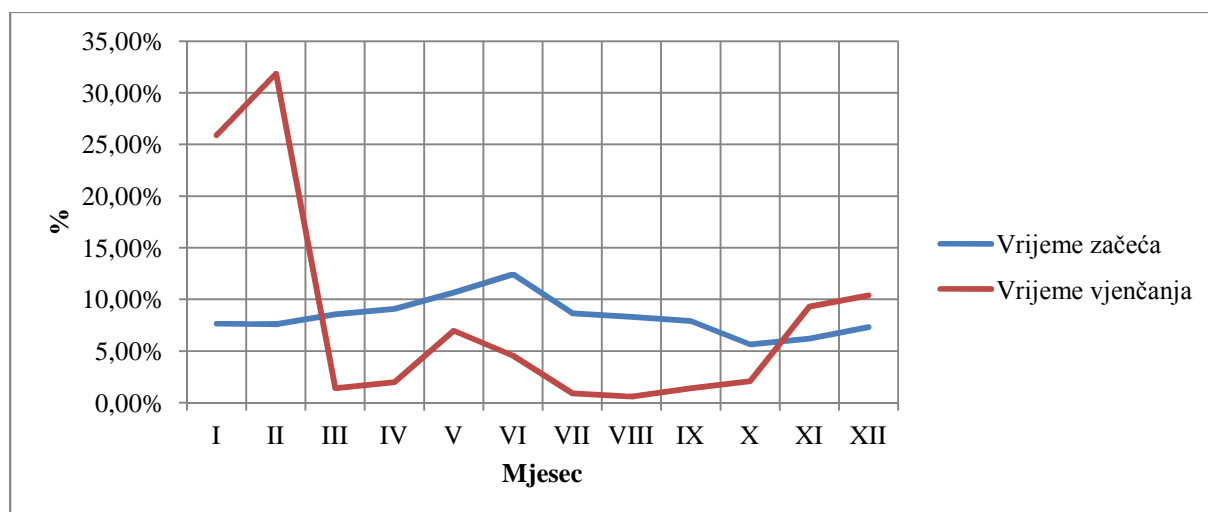
Izvori: MKŽG (1709-1845), MKŽG (1845-1899), MKŽG (1889-1912), MKŽG (1913-1941)

Grafikon 3. Mjesečna (sezonska) distribucija rođenja i začeca u župi Gradac (1709-1918)

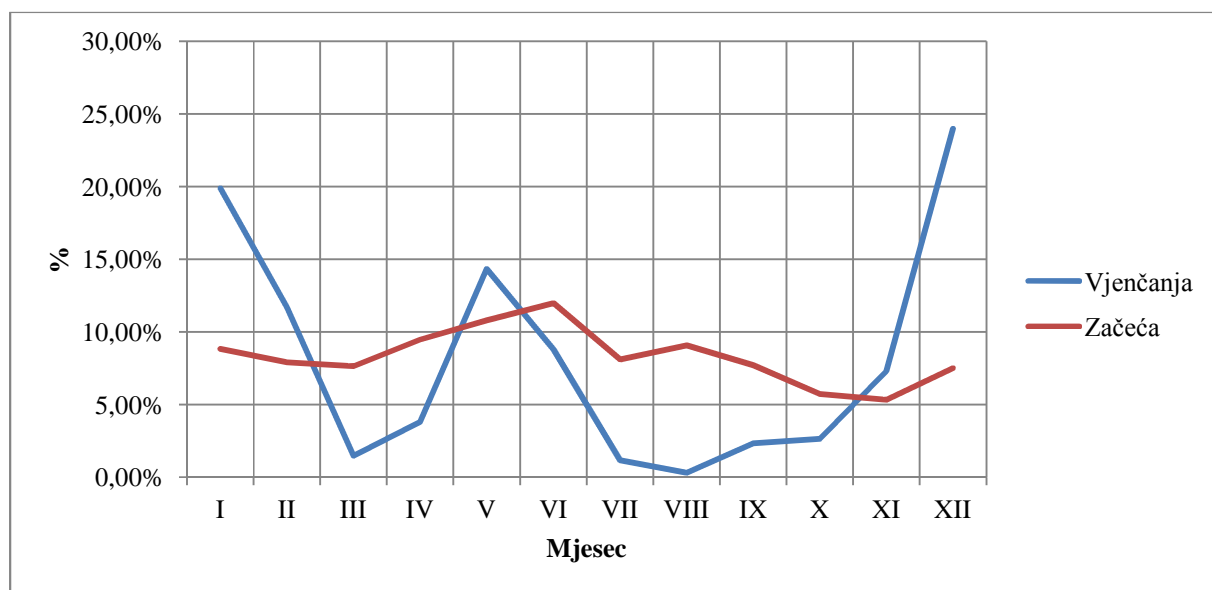
Izvori: MKŽG (1709-1845), MKŽG (1845-1899), MKŽG (1889-1912), MKŽG (1913-1941)

Grafikon 4. Sezonsko kretanje vjenčanja i začeca u župi Gradac (1709-1918)

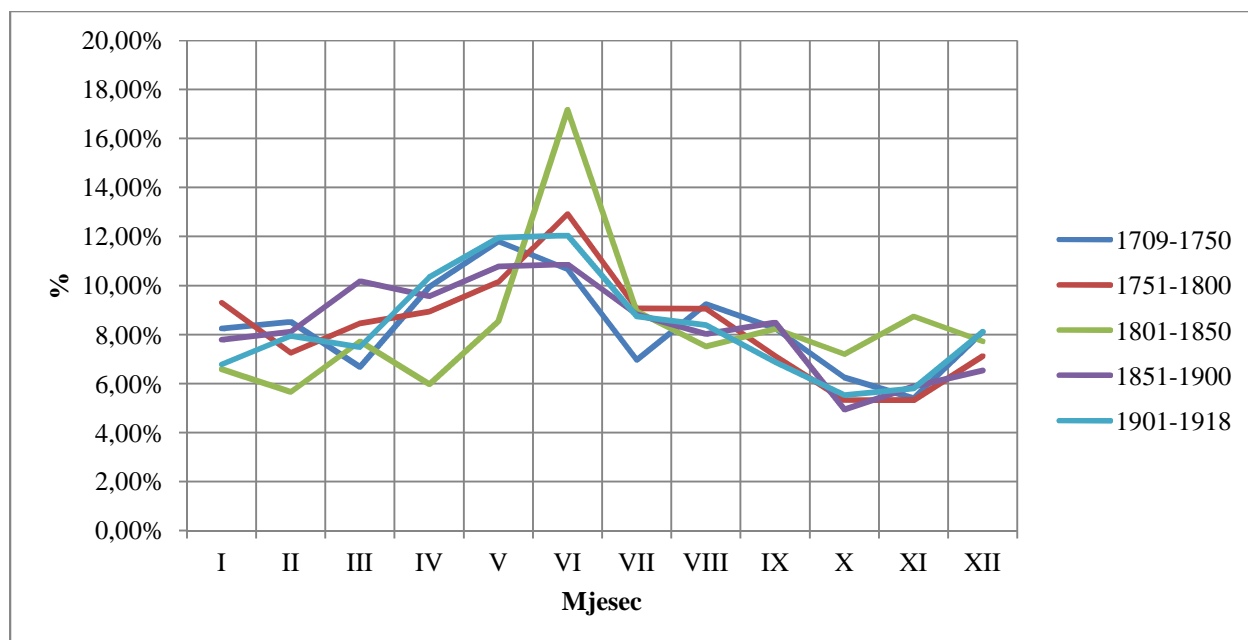
Izvori: MKŽG (1709-1845), MKŽG (1845-1899), MKŽG (1889-1912), MKŽG (1913-1941)

Grafikon 5. Sezonsko kretanje vjenčanja i začeca u župi Gradac (1709-1778)

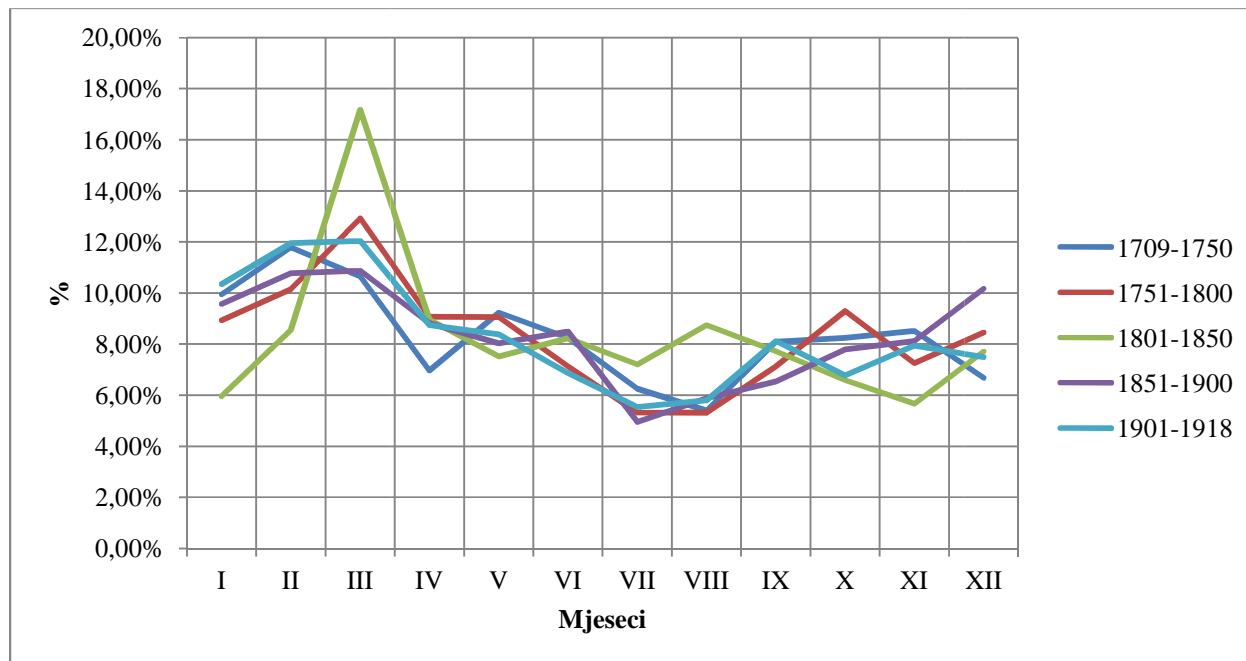
Izvori: MKŽG (1709-1845), MVŽG (1719-1845)

Grafikon 6. Sezonska kretanja začeca u župi Gradac u polustoljetnim razdobljima (1709-1918)

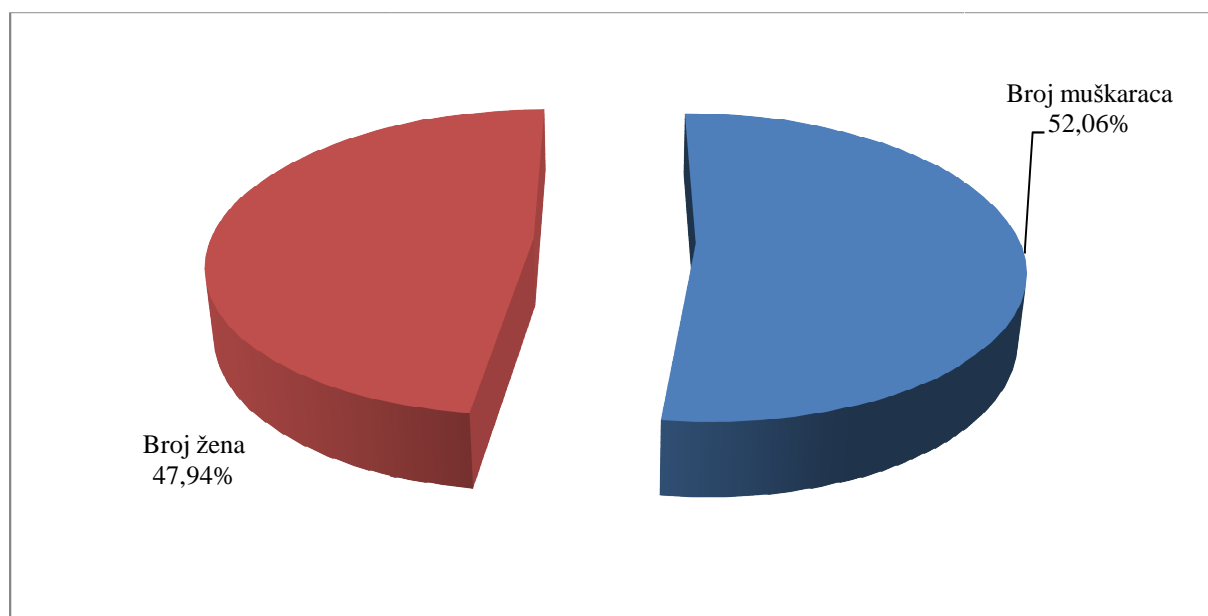
Izvori: MKŽG (1709-1845), MKŽG (1845-1899), MKŽG (1889-1912), MKŽG (1913-1941)

Grafikon 7. Sezonska kretanja rođenja u župi Gradac u polustoljetnim razdobljima (1709-1918)

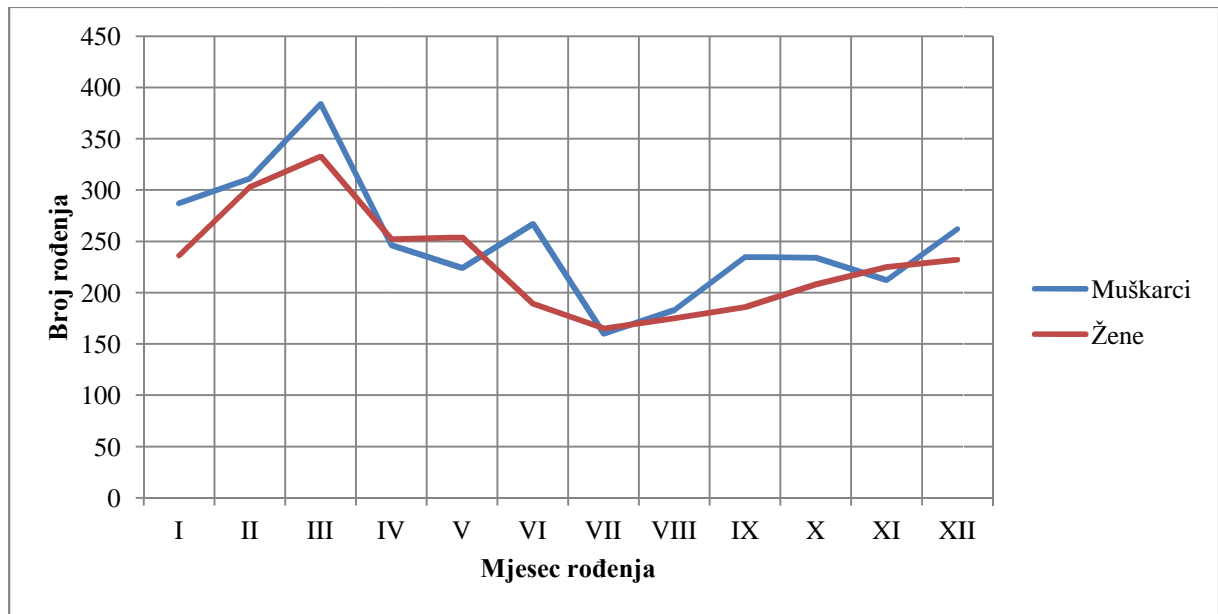
Izvori: MKŽG (1709-1845), MKŽG (1845-1899), MKŽG (1889-1912), MKŽG (1913-1941)

Grafikon 8. Spolna struktura rođenih u župi Gradac (1709-1918)

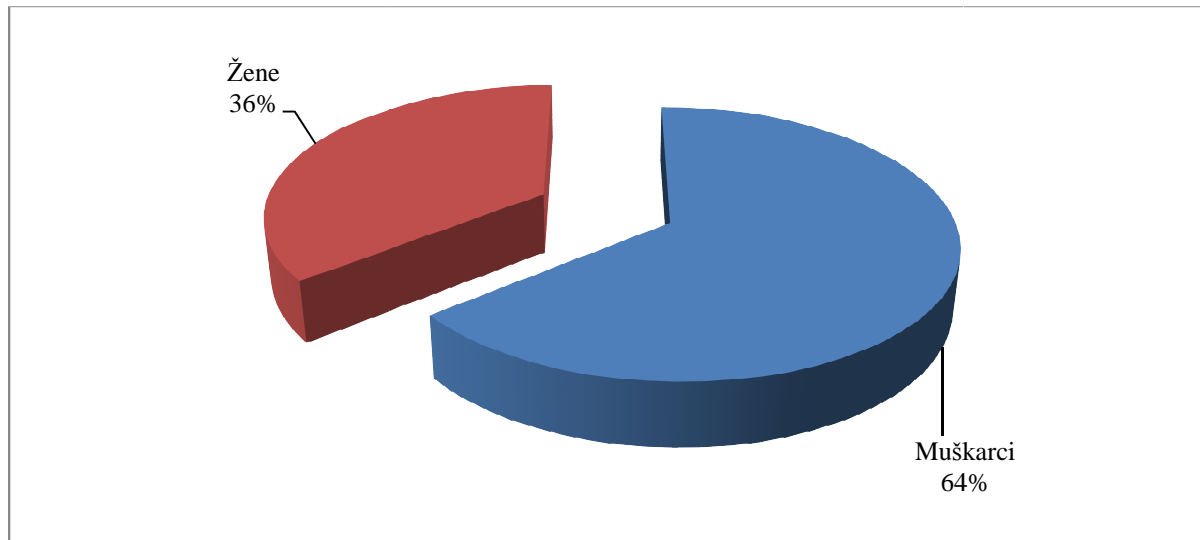
Izvori: MKŽG (1709-1845), MKŽG (1845-1899), MKŽG (1889-1912), MKŽG (1913-1941)

Grafikon 9. Spolna struktura rođenih u župi Gradac po mjesecima (1709-1918)

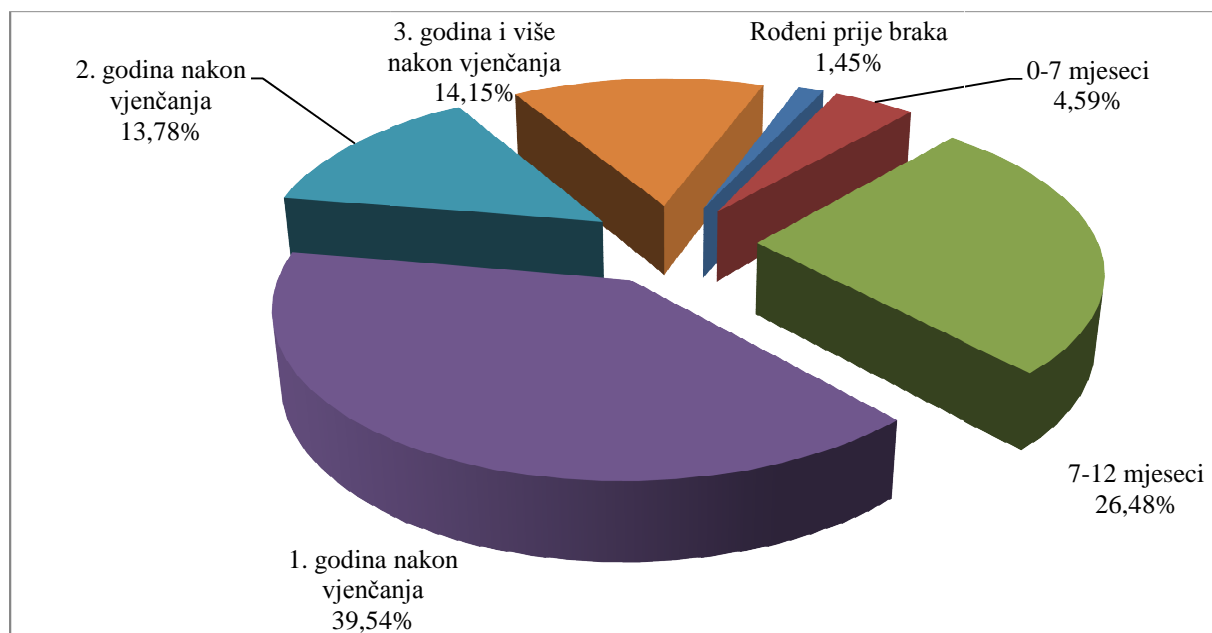
Izvori: MKŽG (1709-1845), MKŽG (1845-1899), MKŽG (1889-1912), MKŽG (1913-1941)

Grafikon 10. Spolna struktura nezakonito rođene djece u župi Gradac (1709-1918)

Izvori: MKŽG (1709-1845), MKŽG (1845-1899), MKŽG (1889-1912), MKŽG (1913-1941)

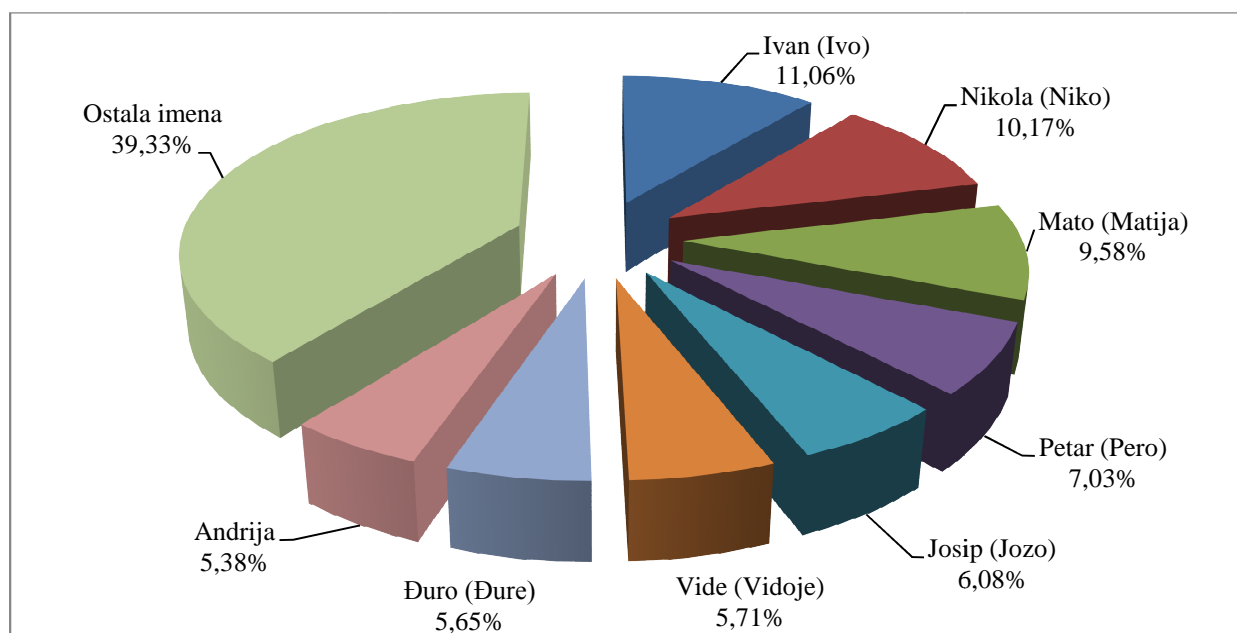
Grafikon 11. Interval između vjenčanja roditelja i rođenja prvog djeteta u župi Gradac (1709-1918)

Izvori: MKŽG (1709-1845), MKŽG (1845-1899), MKŽG (1889-1912), MKŽG (1913-1941)

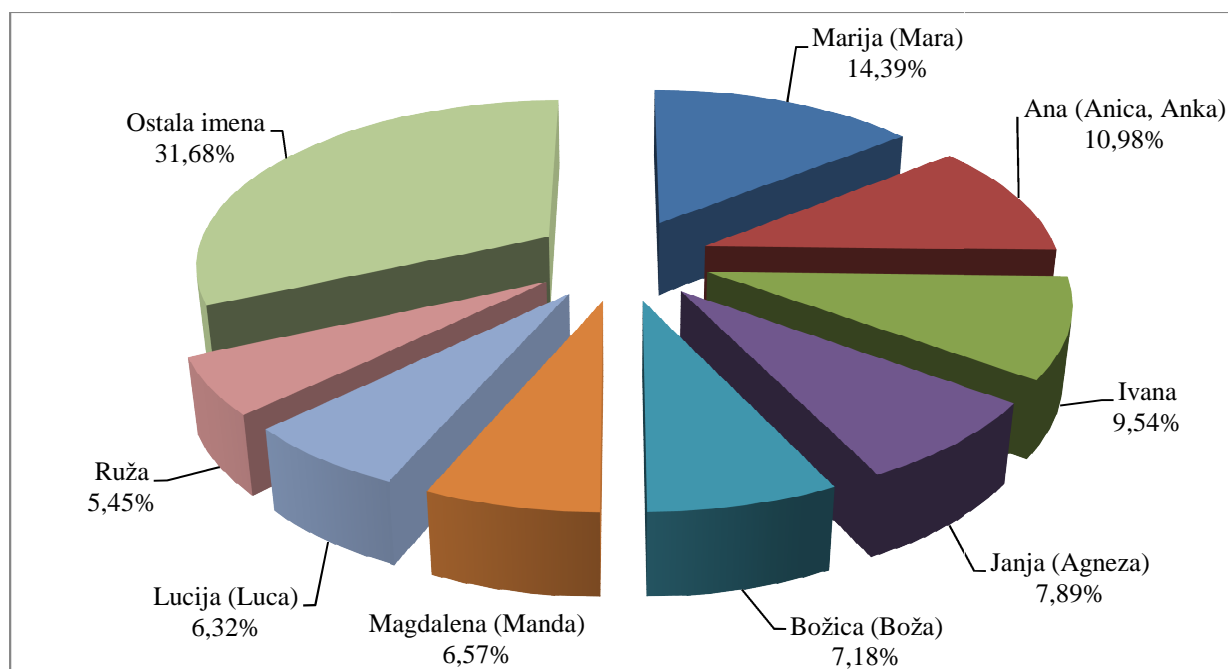
Napomena: Iz prikaza su izuzeti brakovi bez poroda, te oni za koje je nepoznato rođenje prvorođenca.

Grafikon 12. Udio najčešćih muških imena u župi Gradac (1709-1918)

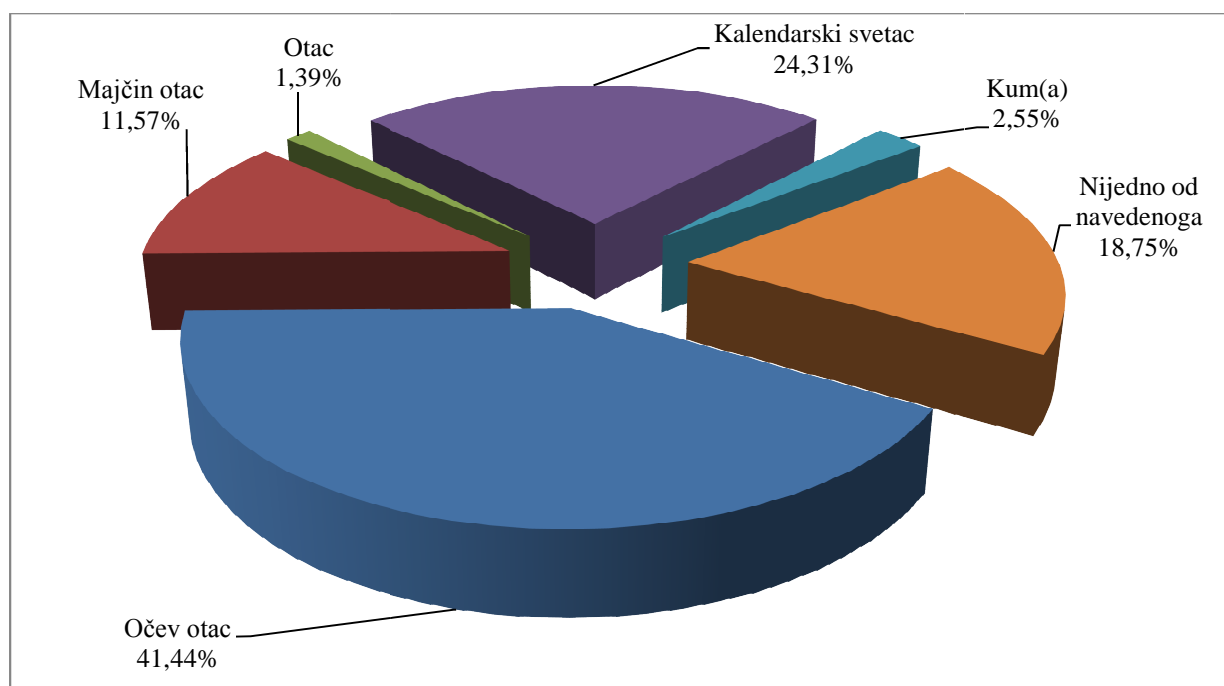
Izvori: MKŽG (1709-1845), MKŽG (1845-1899), MKŽG (1889-1912), MKŽG (1913-1941)

Grafikon 13. Udio najčešćih ženskih imena u župi Gradac (1709-1918)

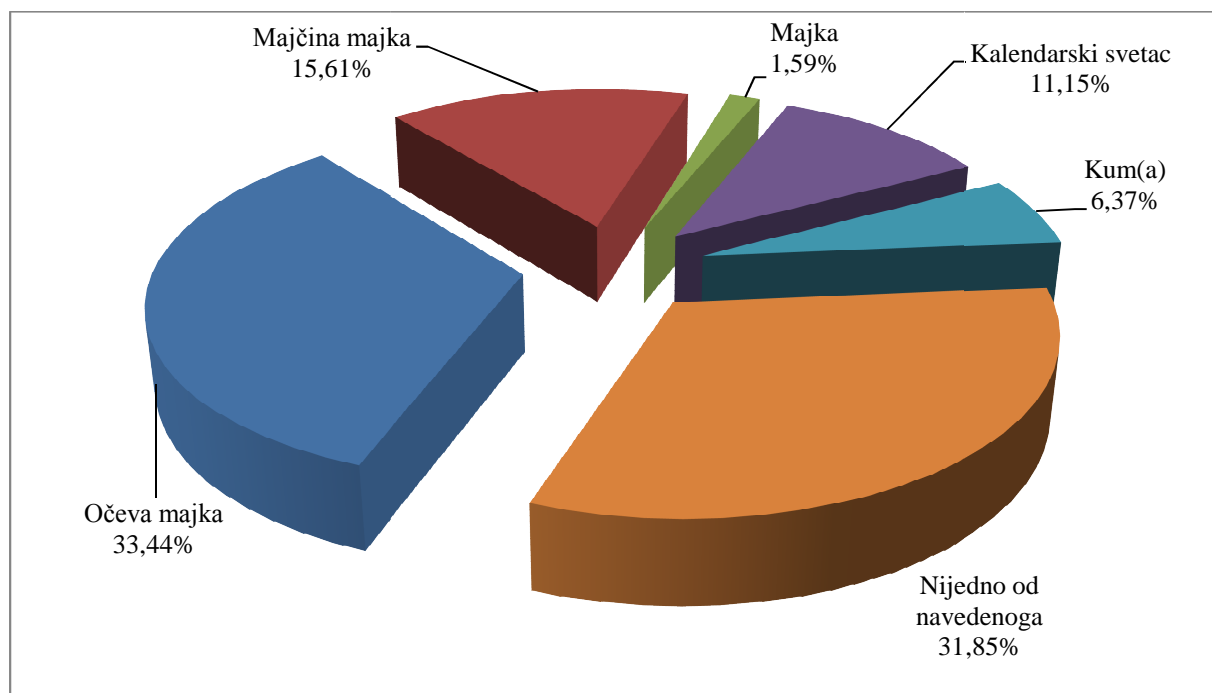
Izvori: MKŽG (1709-1845), MKŽG (1845-1899), MKŽG (1889-1912), MKŽG (1913-1941)

Grafikon 14. Udio nosioca imena u čiju su čast prvorodena muška djeca dobili ime u župi Gradac (1709-1918)

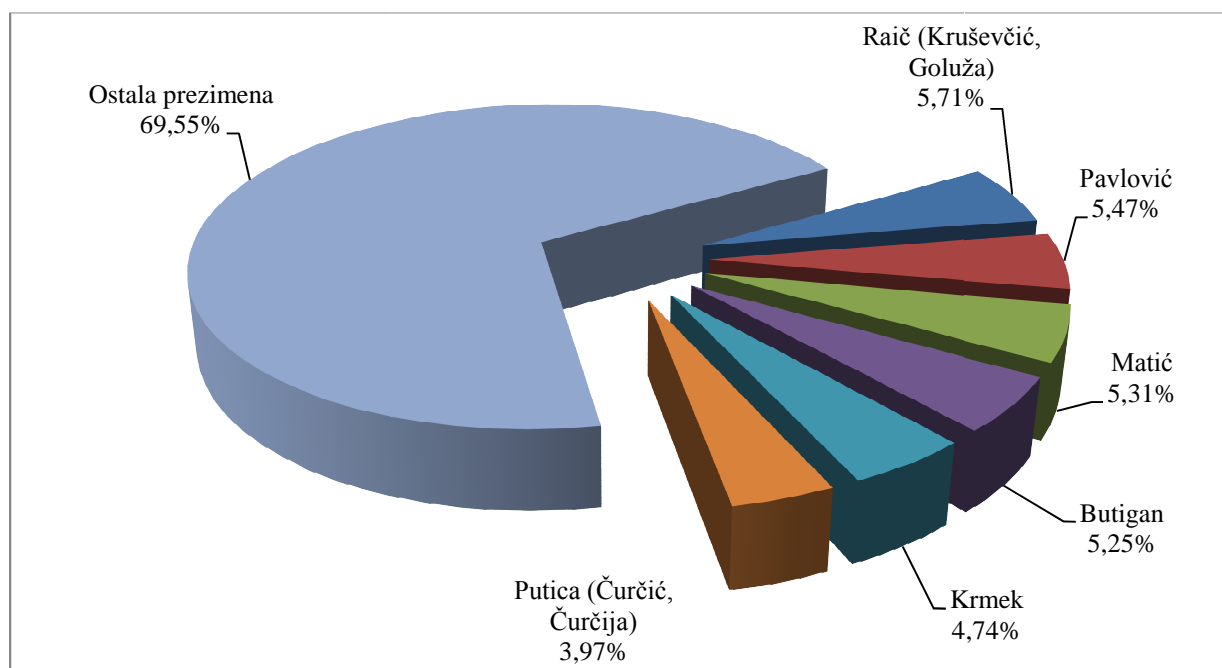
Izvori: MKŽG (1709-1845), MKŽG (1845-1899), MKŽG (1889-1912), MKŽG (1913-1941)

Grafikon 15. Udio nosioca imena u čiju su čast prvorodena ženska djeca dobili ime u župi Gradac (1709-1918)

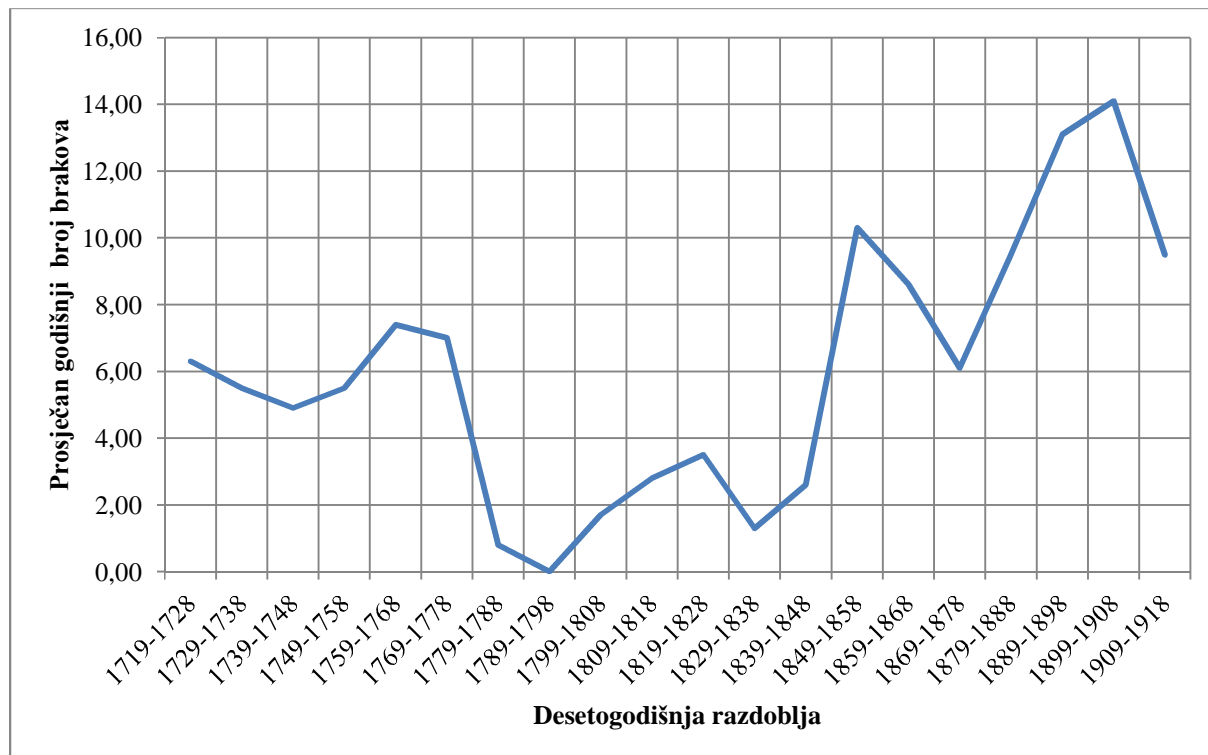
Izvori: MKŽG (1709-1845), MKŽG (1845-1899), MKŽG (1889-1912), MKŽG (1913-1941)

Grafikon 16. Najčešća prezimena u župi Gradac, te njihov udio u ukupnom broju (1709-1918)

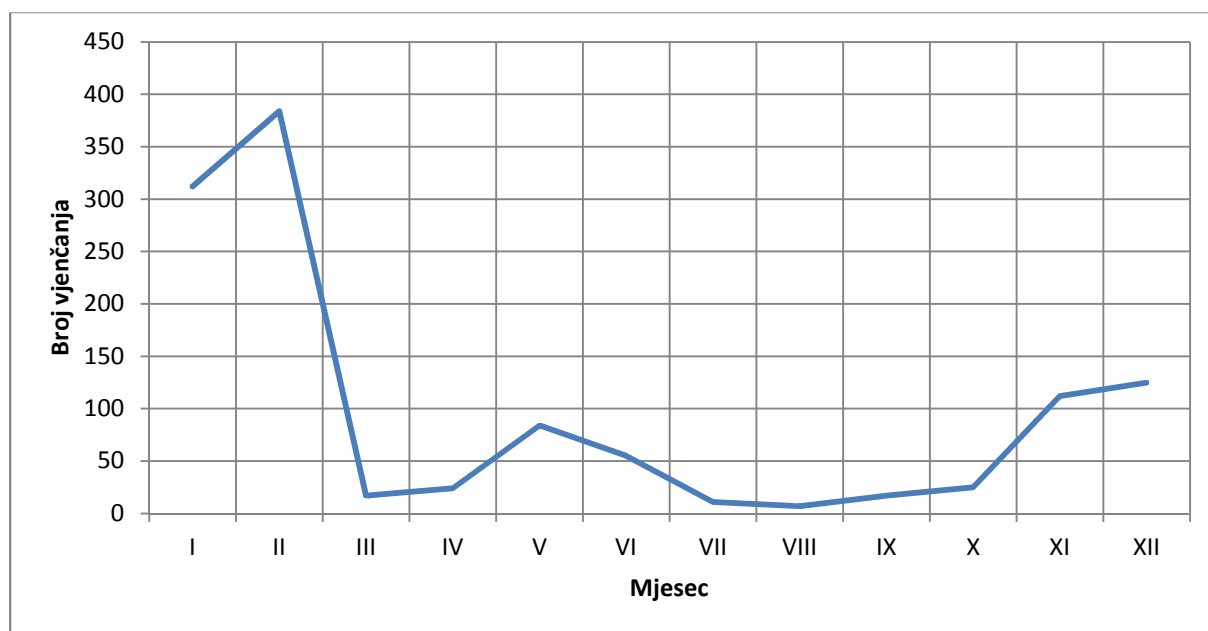
Izvori: MKŽG (1709-1845), MKŽG (1845-1899), MKŽG (1889-1912), MKŽG (1913-1941)

Grafikon 17. Distribucija vjenčanja po desetogodišnjim razdobljima u župi Gradac (1719-1918)

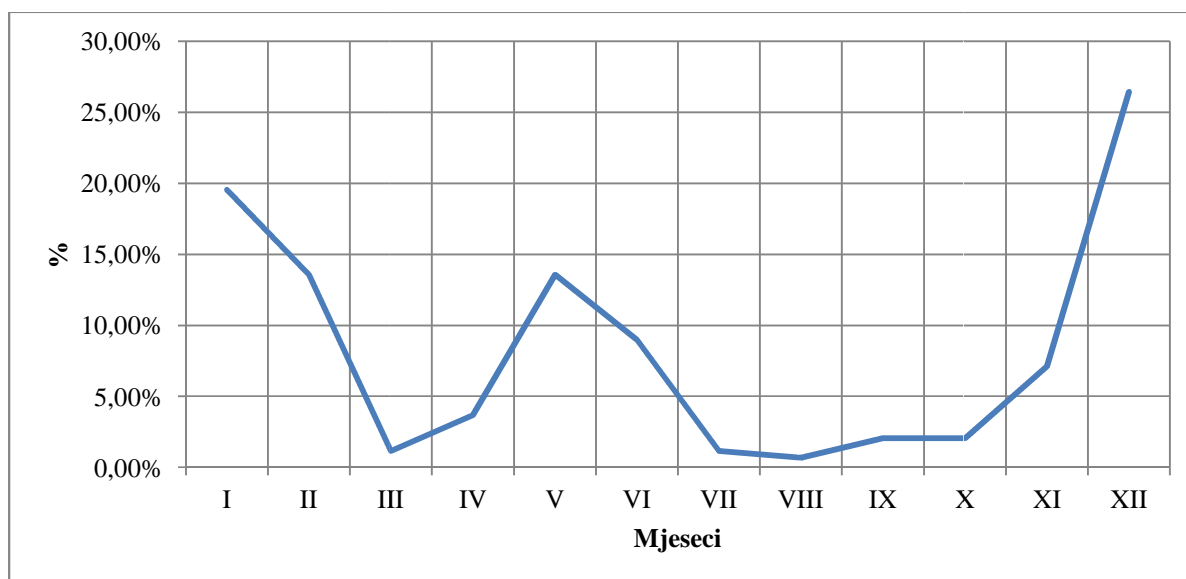
Izvori: *MVŽG (1719-1845)*, *MVŽG (1845-1906)*, *MVŽG (1906-1944)*

Grafikon 18. Mjesečna (sezonska) distribucija vjenčanja u župi Gradac (1719-1918)

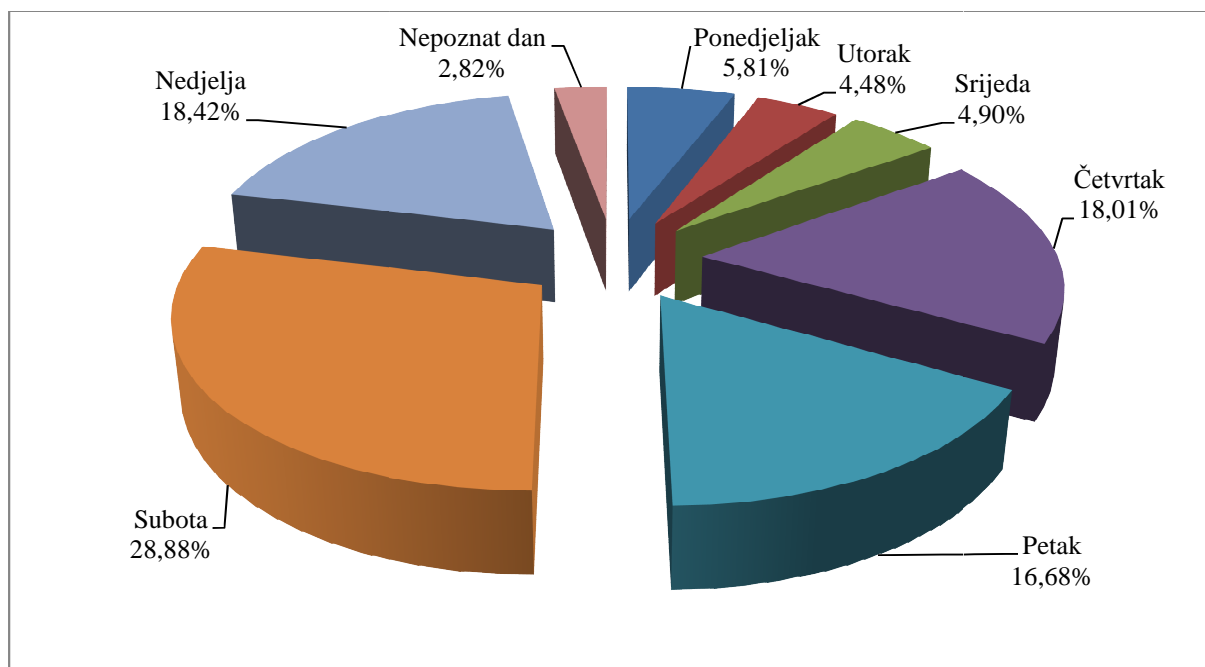
Izvori: *MVŽG (1719-1845)*, *MVŽG (1845-1906)*, *MVŽG (1906-1944)*

Grafikon 19. Mjesečna (sezonska) distribucija vjenčanja u župi Gradac (1719-1838)

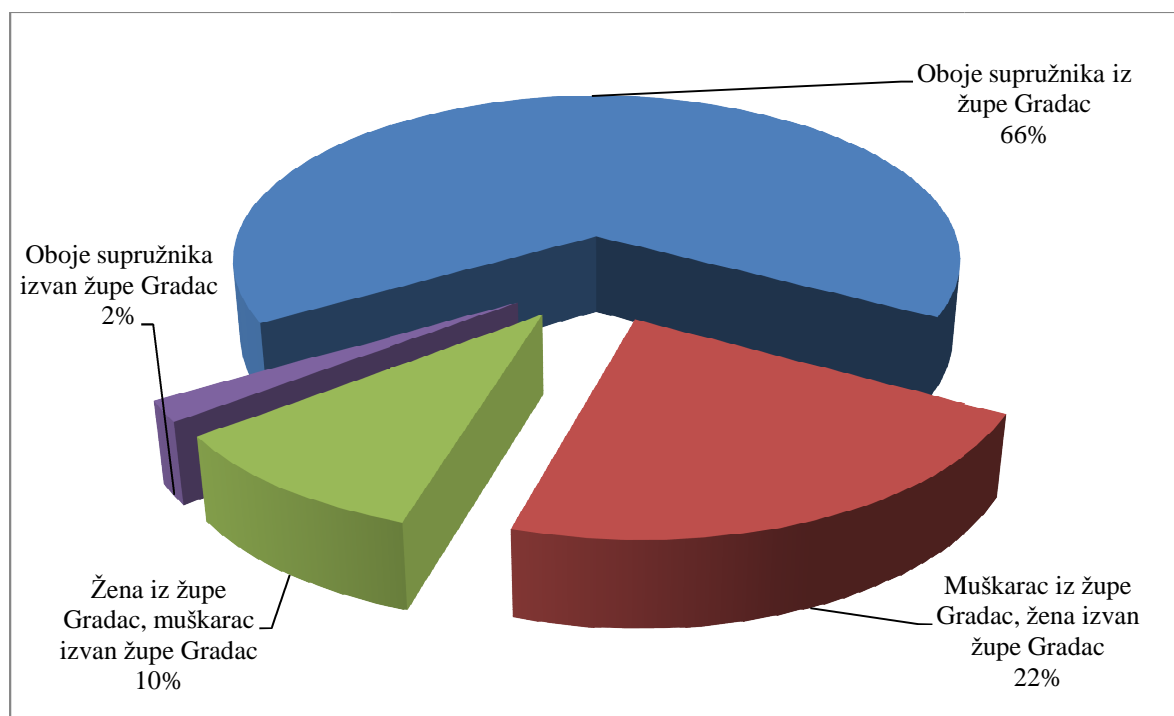
Izvori: MVŽG (1719-1845)

Grafikon 20. Distribucija vjenčanja u župi Gradac po danima u tjednu (1719-1918)

Izvori: MVŽG (1719-1845), MVŽG (1845-1906), MVŽG (1906-1944)

Grafikon 21. Mjesto rođenja supružnika u župi Gradac (1719-1918)

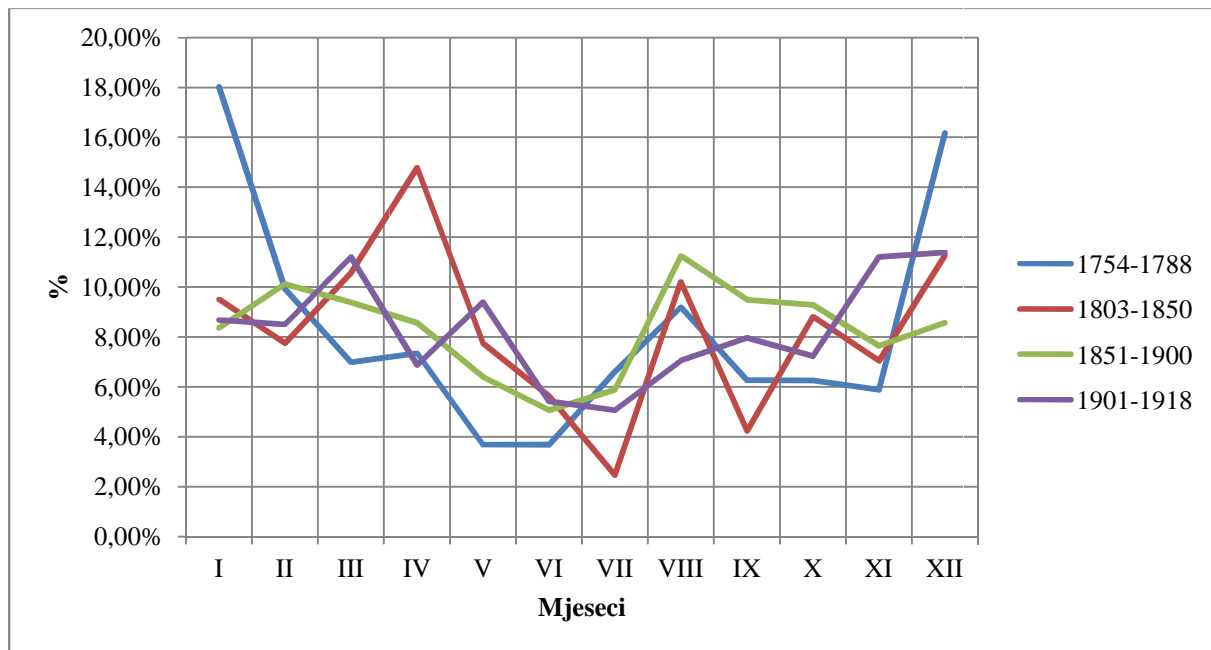
Izvori: *MVŽG (1719-1845)*, *MVŽG (1845-1906)*, *MVŽG (1906-1944)*

Grafikon 22. Mjesečna (sezonska) distribucija umrlih u župi Gradac (1754-1918).

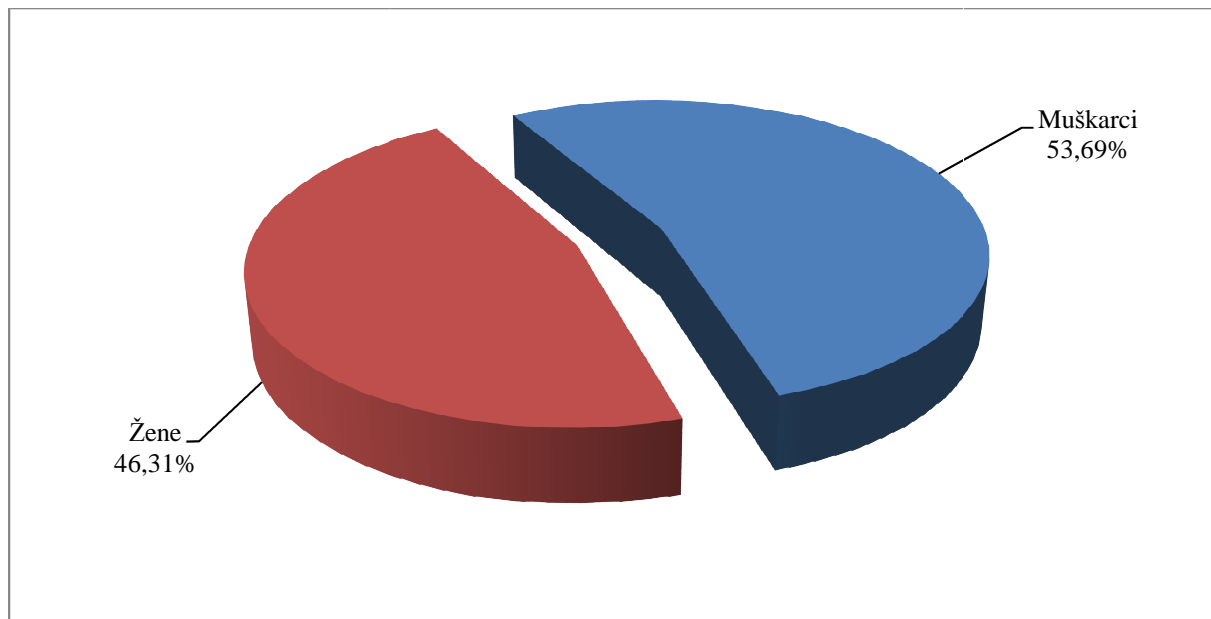
Izvori: *MUŽG 1754-1845*, *MUŽG 1845-1912*, *MUŽG 1913-1944*

Grafikon 23. Mjesečna (sezonska) distribucija umrlih u župi Gradac po pedesetogodišnjim razdobljima (1754-1918).

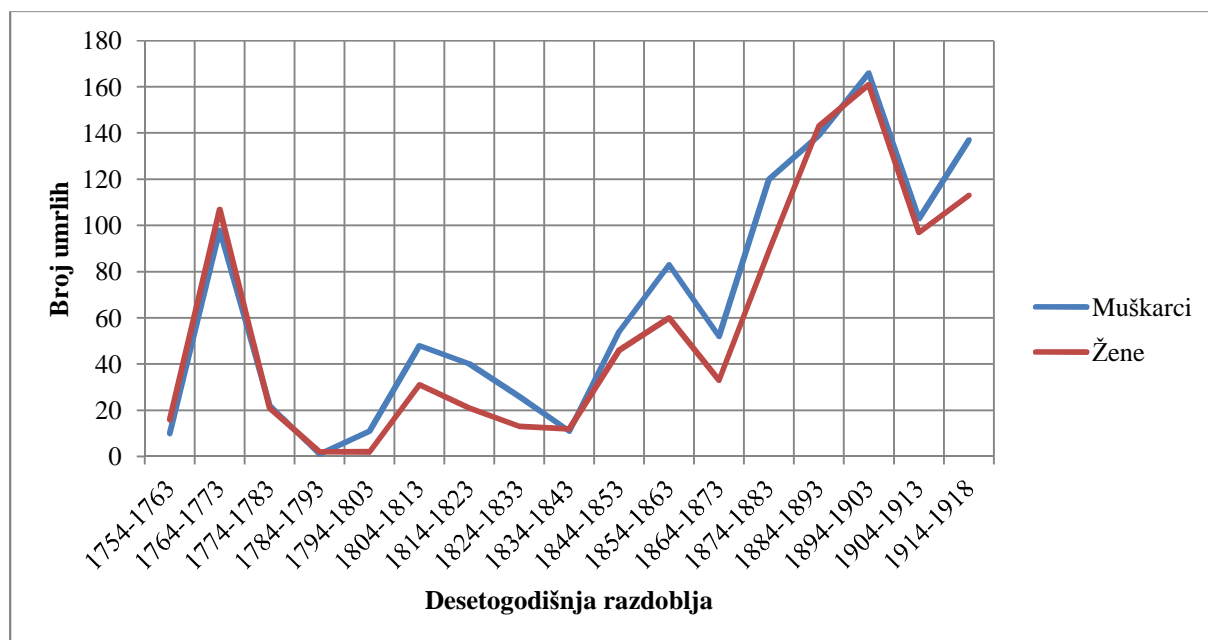
Izvori: MUŽG 1754-1845, MUŽG 1845-1912, MUŽG 1913-1944

Grafikon 24. Distribucija umrlih po spolu u župi Gradac (1754-1918).

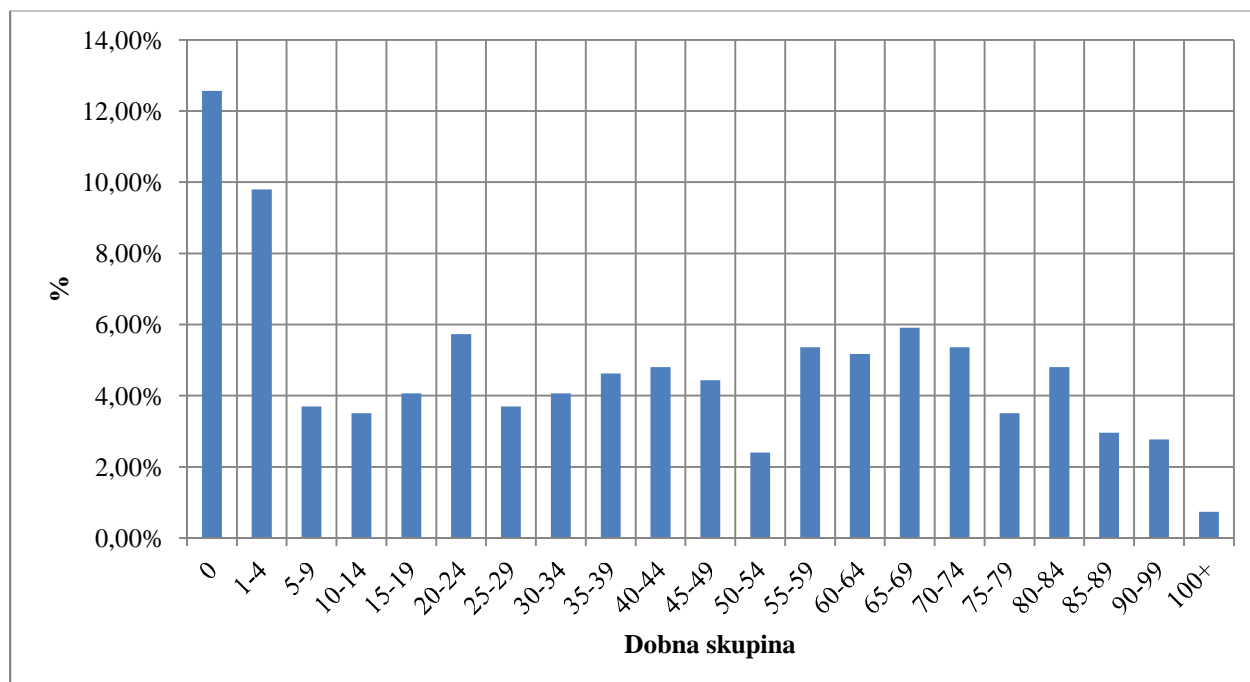
Izvori: MUŽG 1754-1845, MUŽG 1845-1912, MUŽG 1913-1944

Grafikon 25. Distribucija umrlih po spolu u župi Gradac po desetogodišnjim razdobljima (1754-1918).

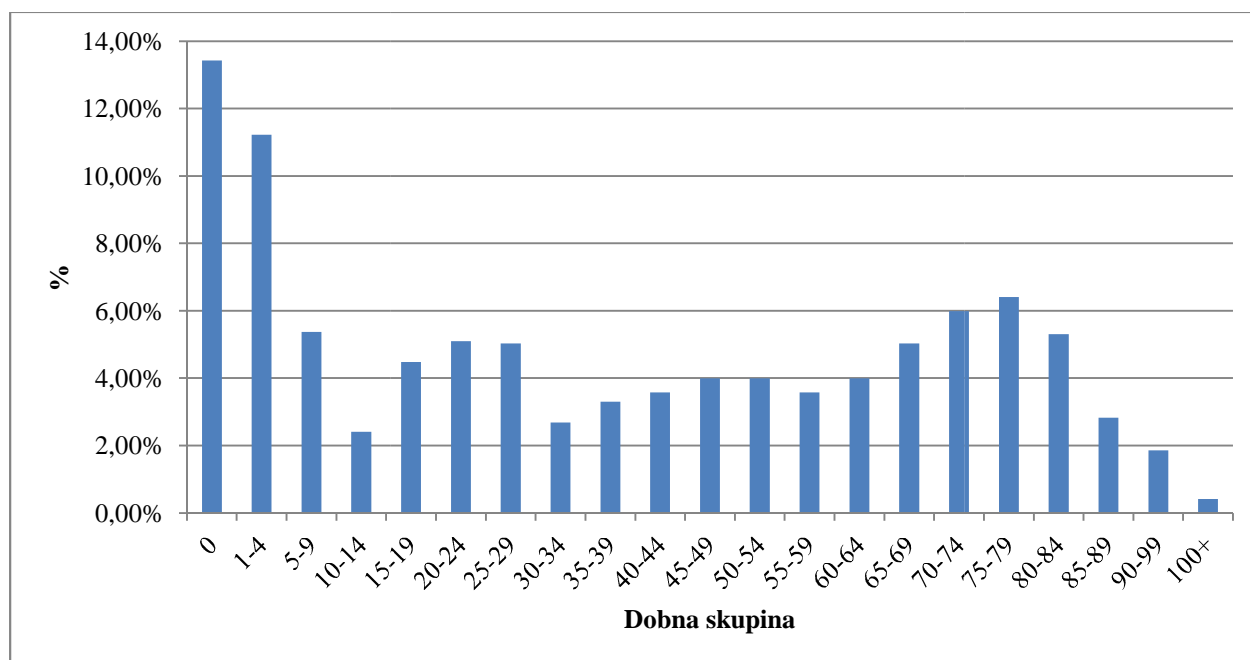
Izvori: MUŽG 1754-1845, MUŽG 1845-1912, MUŽG 1913-1944

Grafikon 26. Dobna struktura umrlih u župi Gradac (1754-1853).

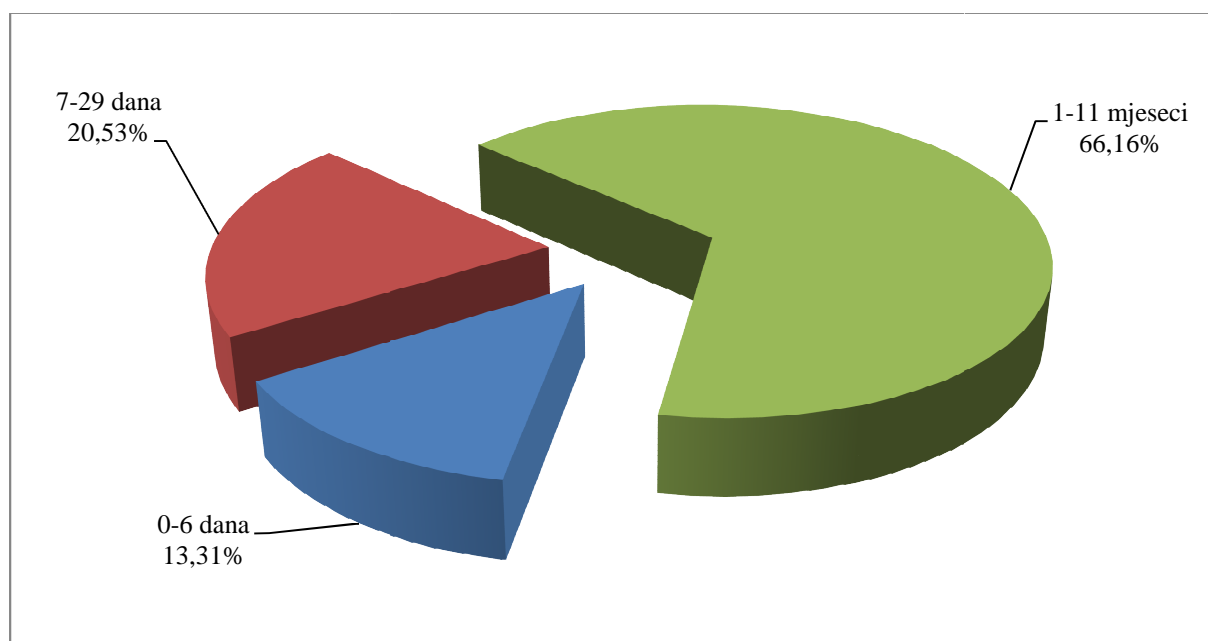
Izvori: MUŽG 1754-1845, MUŽG 1845-1912, MUŽG 1913-1944

Grafikon 27. Dobna struktura umrlih u župi Gradac (1854-1918).

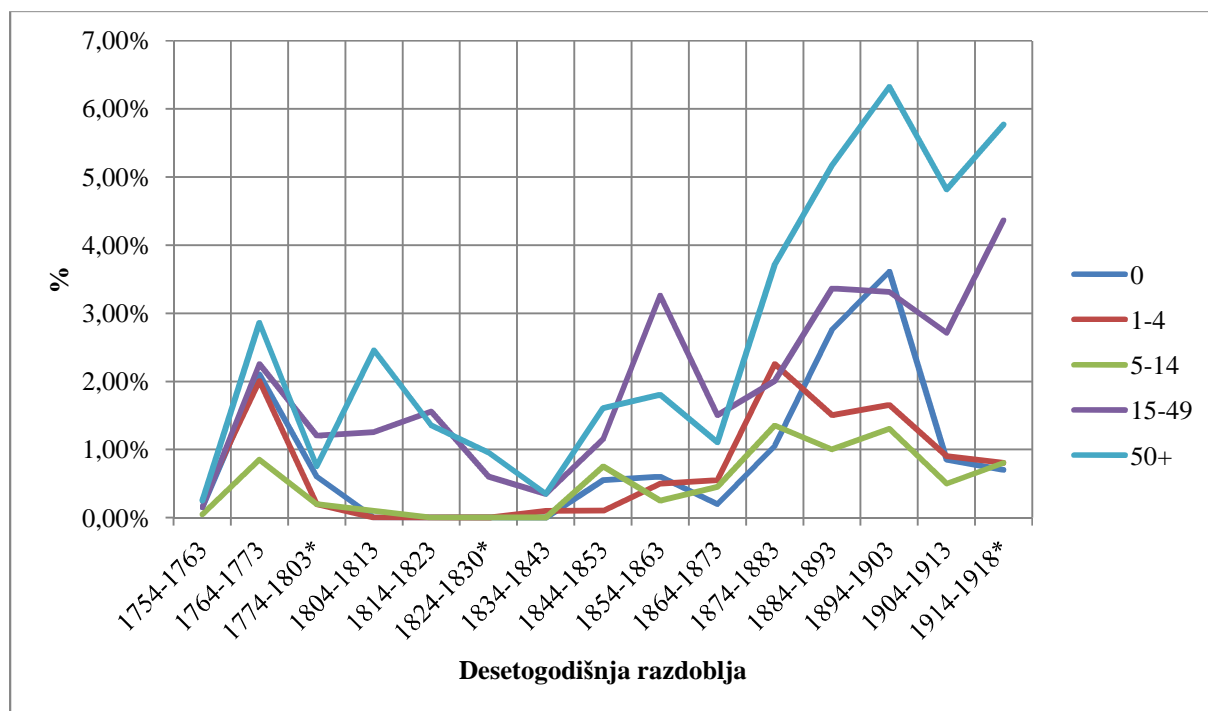
Izvori: MUŽG 1754-1845, MUŽG 1845-1912, MUŽG 1913-1944

Grafikon 28. Dobna distribucija umrle dojenčadi u župi Gradac (1754-1918).

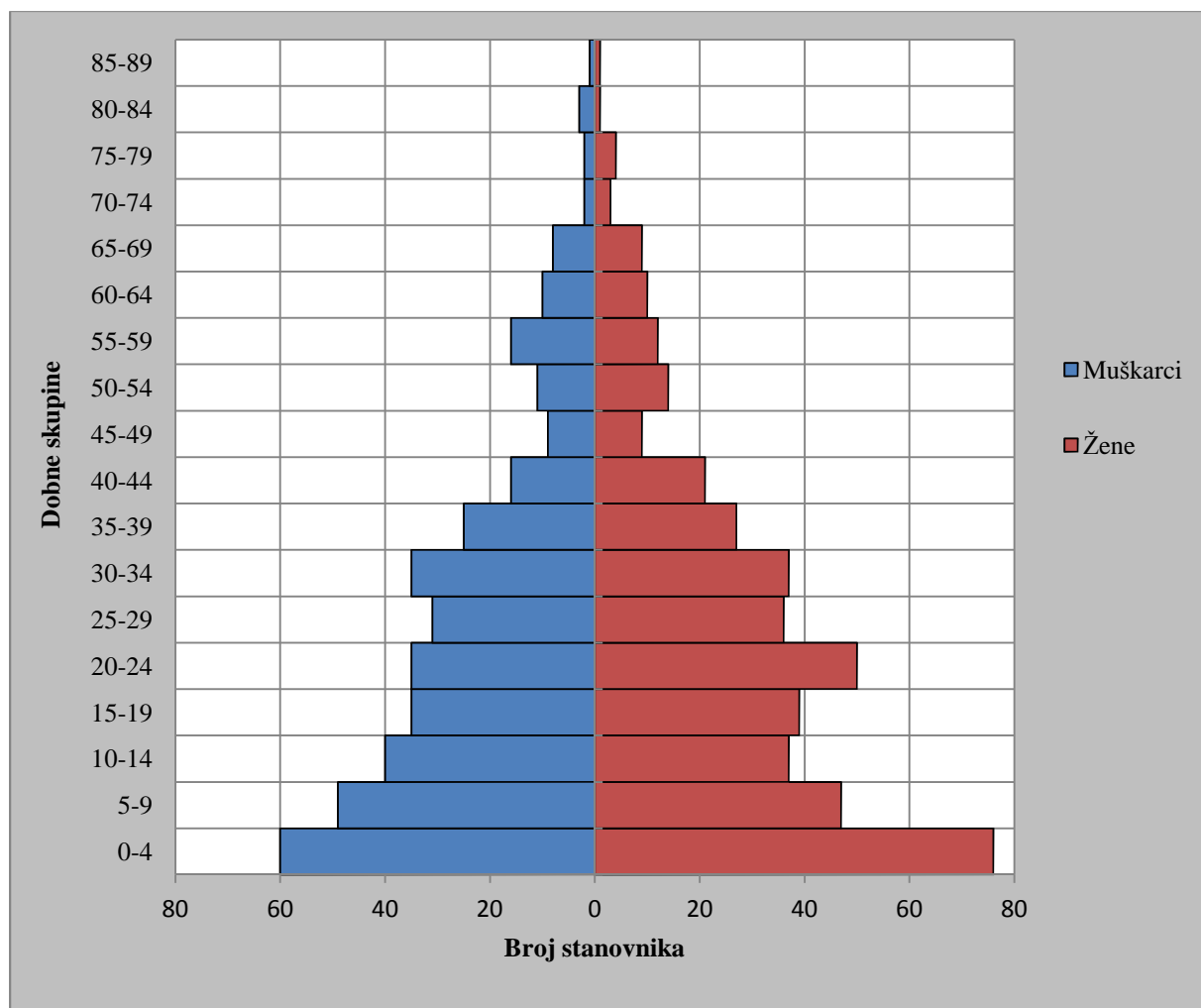
Izvori: MUŽG 1754-1845, MUŽG 1845-1912, MUŽG 1913-1944

Grafikon 29. Distribucija umrlih po dobnim skupinama u župi Gradac po desetogodišnjim razdobljima (1754-1918).

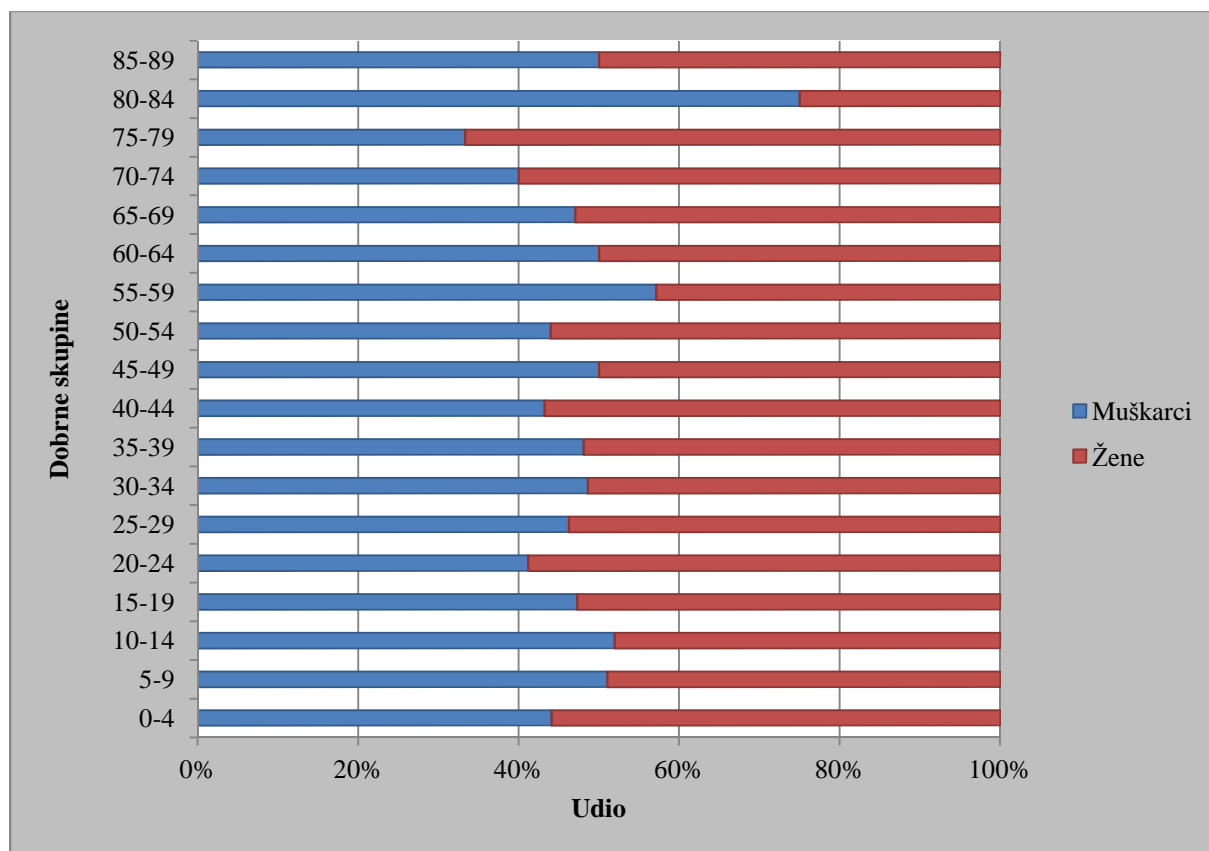
Izvori: MUŽG 1754-1845, MUŽG 1845-1912, MUŽG 1913-1944

Grafikon 30. Struktura stanovništva župe Gradac na dan 31. prosinca 1765. godine po spolu i dobnim skupinama.

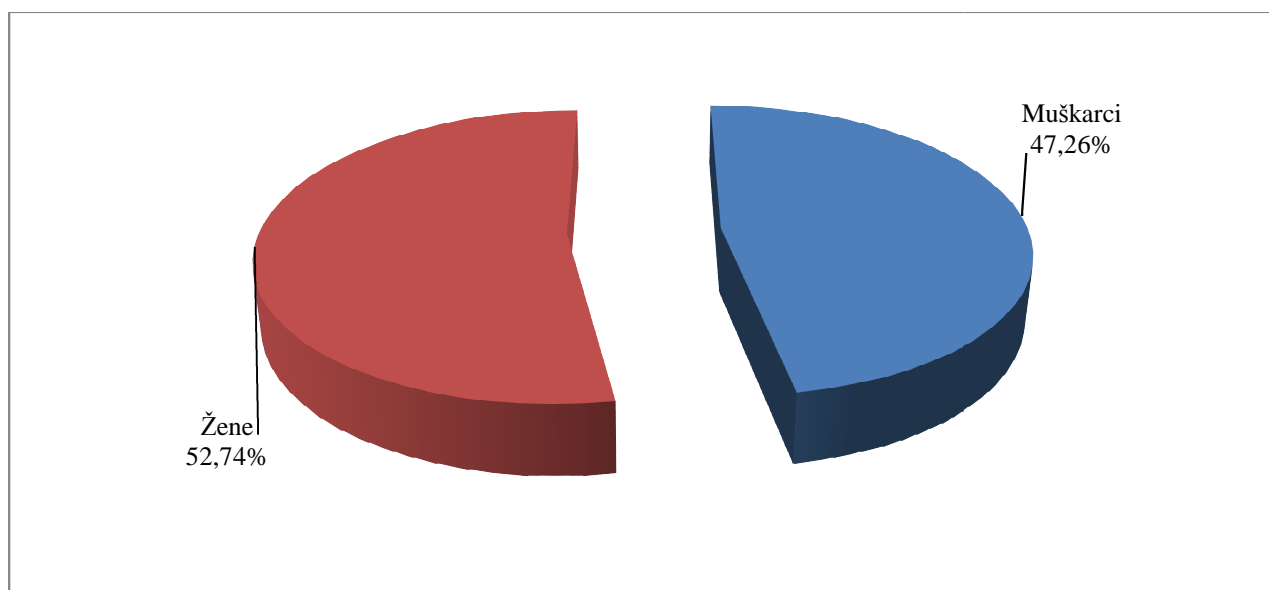
Izvor: SAŽG 1765.

Grafikon 31. Udio stanovništva župe Gradac na dan 31. prosinca 1765. godine po spolu i dobnim skupinama.

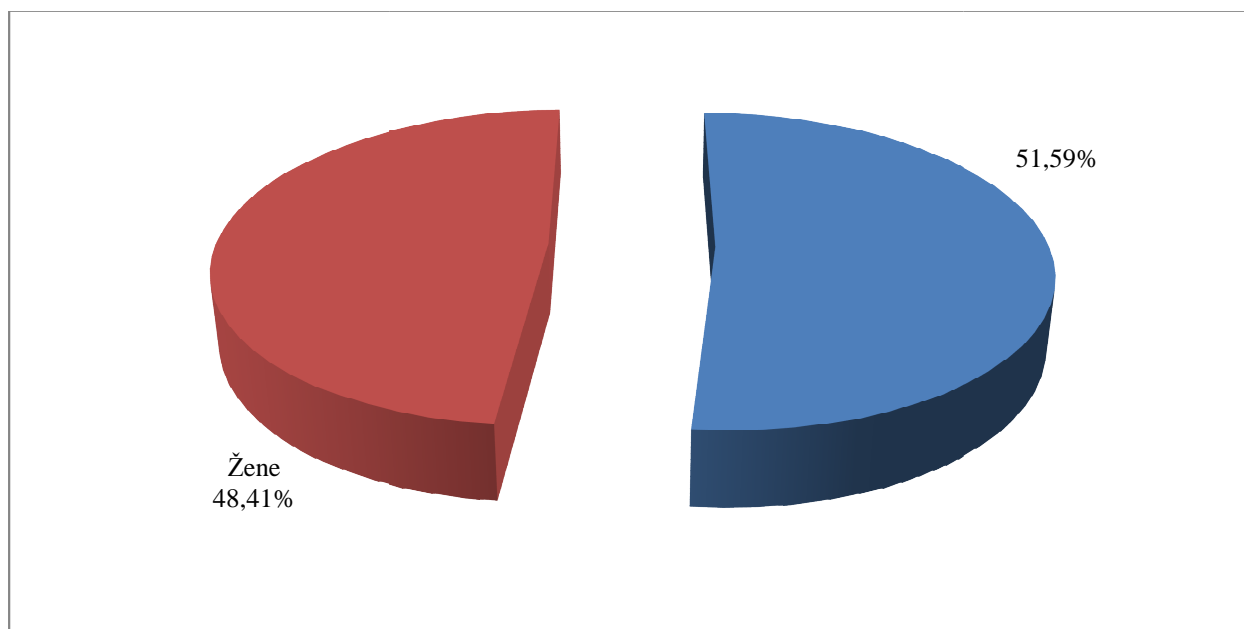
Izvor: SAŽG 1765.

Grafikon 32. Spolna struktura župe Gradac dana 31. prosinca 1765. godine.

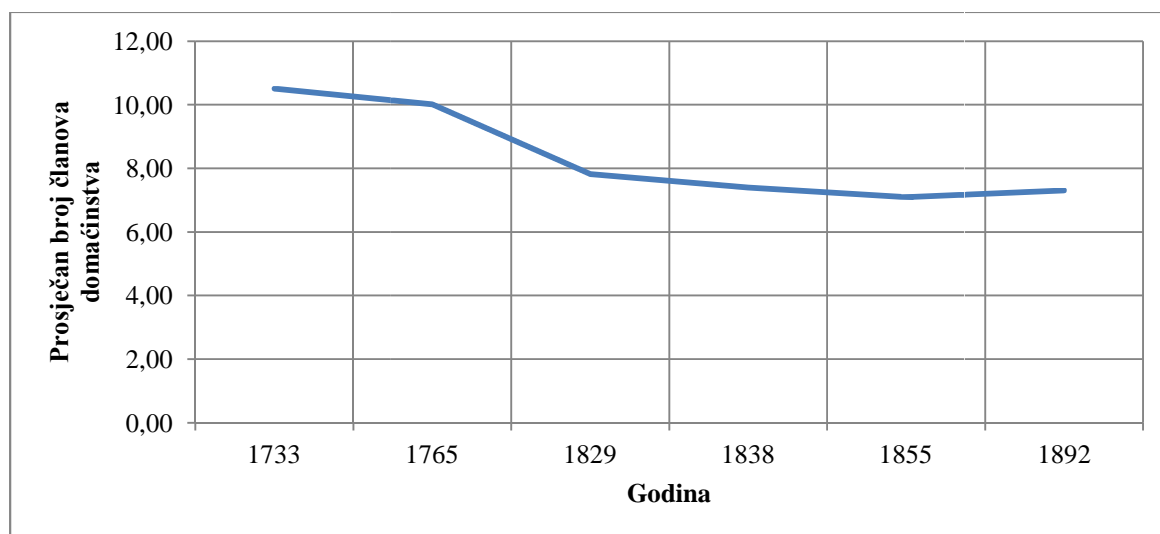
Izvor: SAŽG 1765.

Grafikon 33. Spolna struktura župe Gradac dana 31. prosinca 1855. godine.

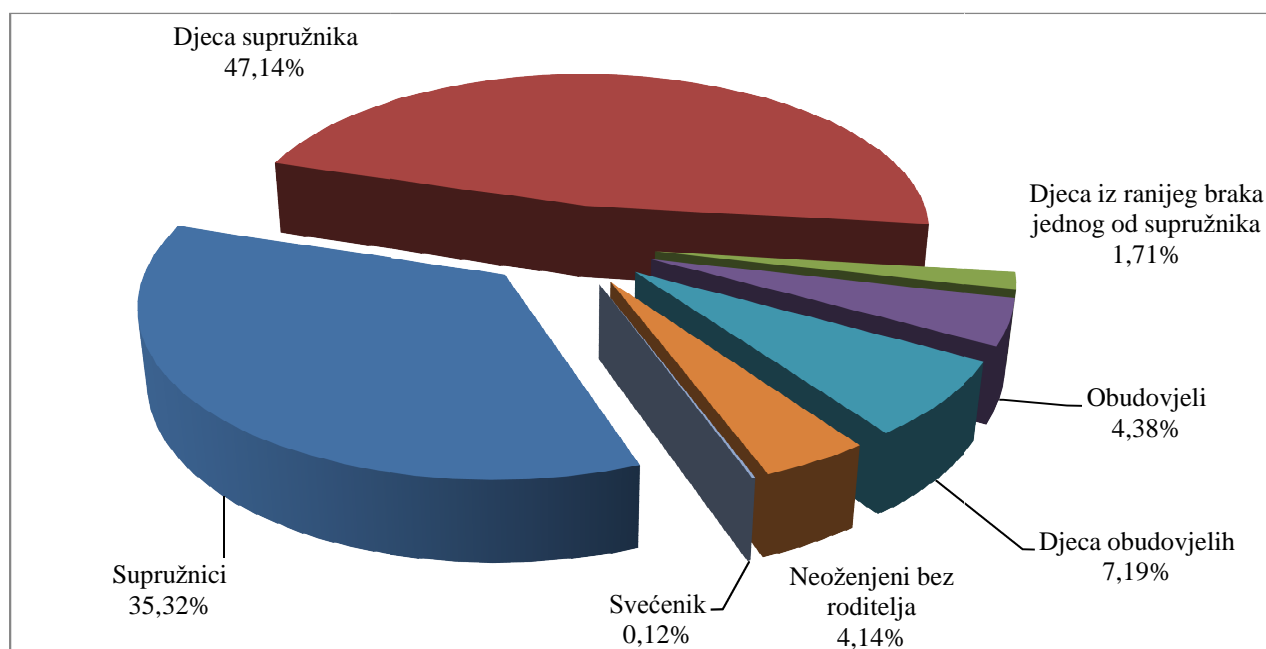
Izvor: SAŽG 1855.

Grafikon 34. Kretanje prosječnog broja članova domaćinstva u župi Gradac 1733-1892.

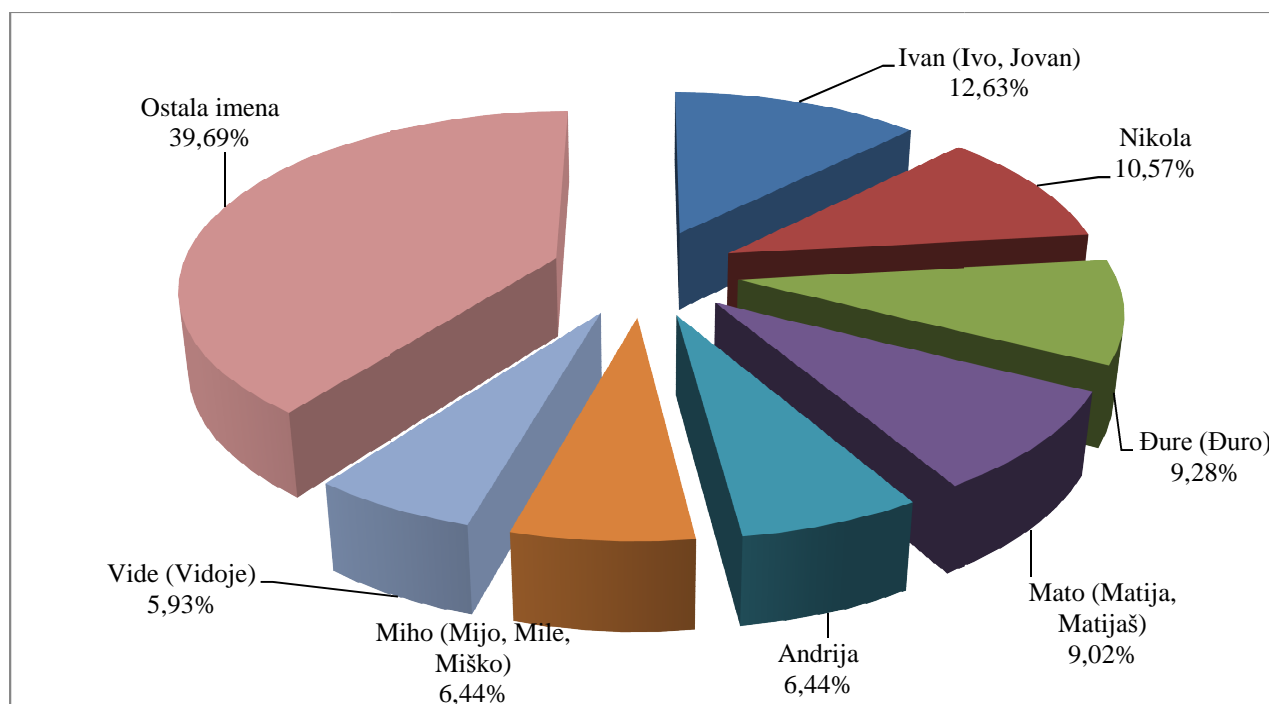
Izvori: M. Krešić: "Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije": 448-449; SAŽG 1765; ABD, sig. 5, Spisi Ordinarijata, kut. 2; ABD, Sig. 5, Posebne pozicije, kutija 1, fascikla 4, omot 2; ABD, sig. 5, Posebne pozicije, kutija 1, fascikla 4, omot 5, br. 15; SAŽG 1855; Schematismus dioecesium Mandetriensis et Dumnensis itemque Marcano-tribuniensis pro anno 1892: 64.

Grafikon 35. Stanovništvo župe Gradac 31. prosinca 1765. godine prema statusu u domaćinstvu

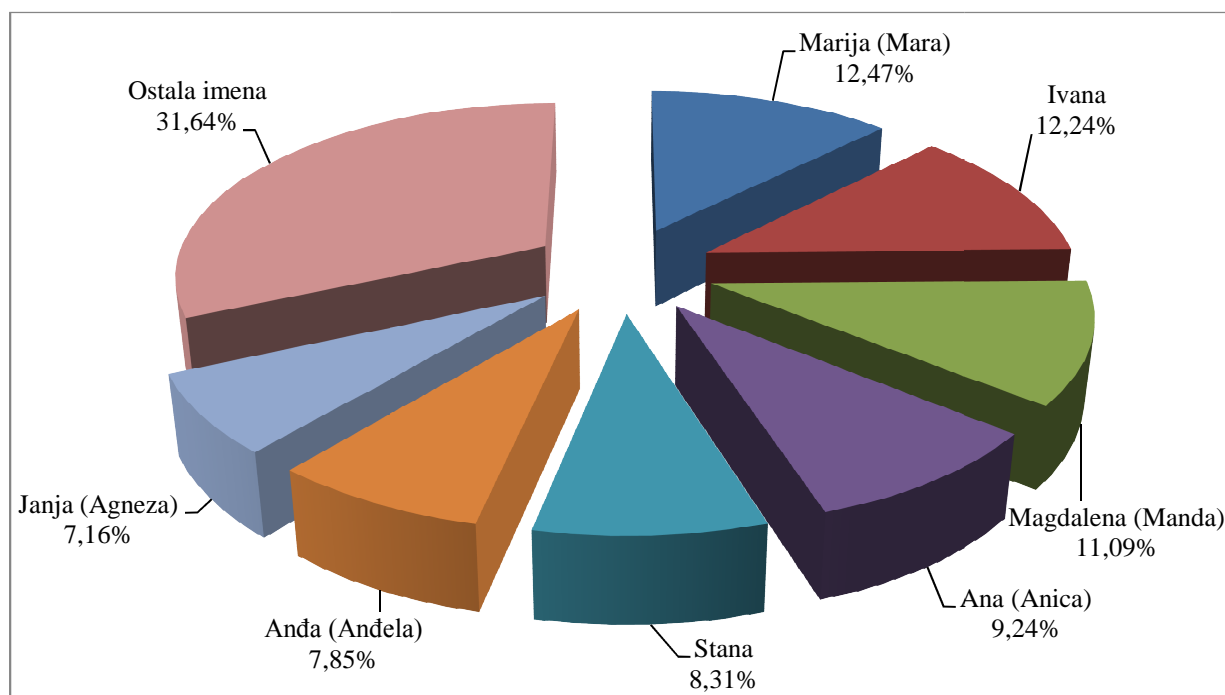
Izvor: SAŽG 1765.

Grafikon 36. Udio najučestalijih muških imena u župi Gradac 31. prosinca 1765. godine

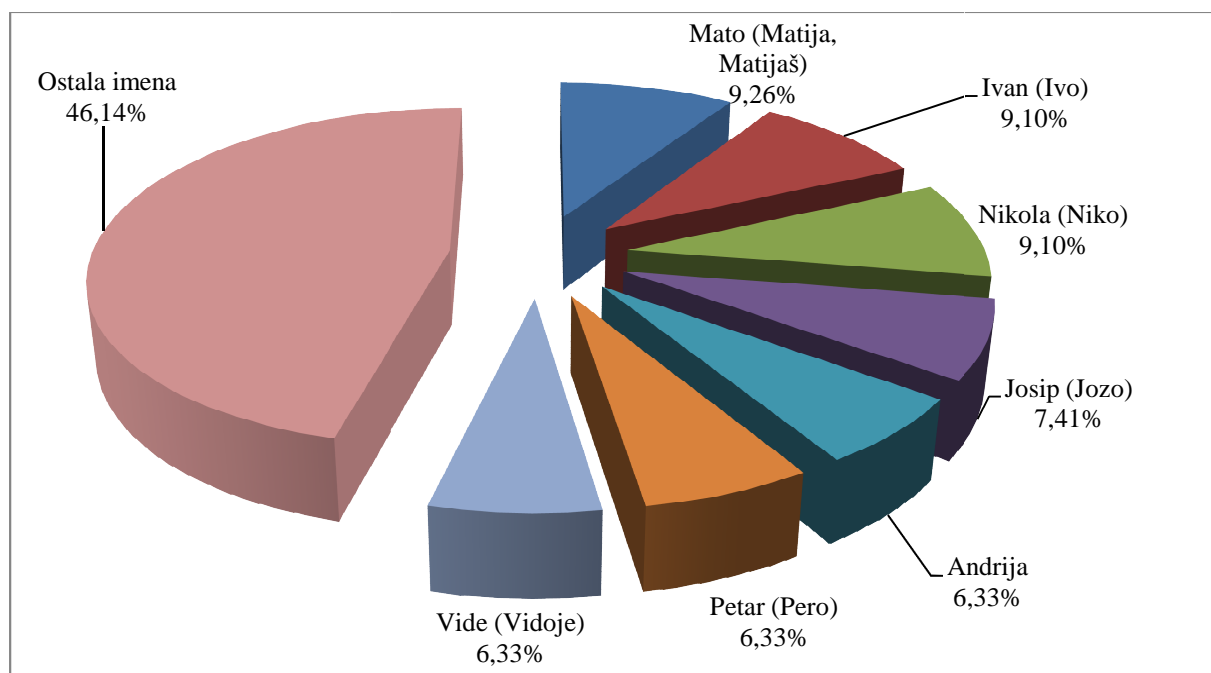
Izvor: SAŽG 1765.

Grafikon 37. Udio najučestalijih ženskih imena u župi Gradac 31. prosinca 1765. godine

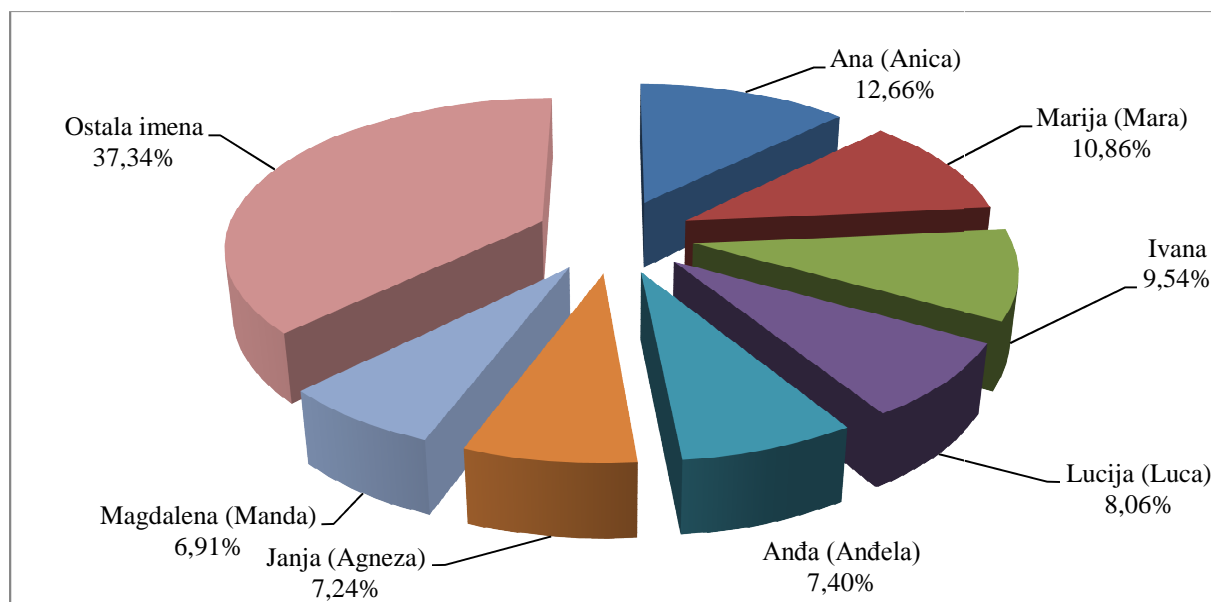
Izvor: SAŽG 1765.

Grafikon 38. Udio najučestalijih muških imena u župi Gradac 31. prosinca 1855. godine

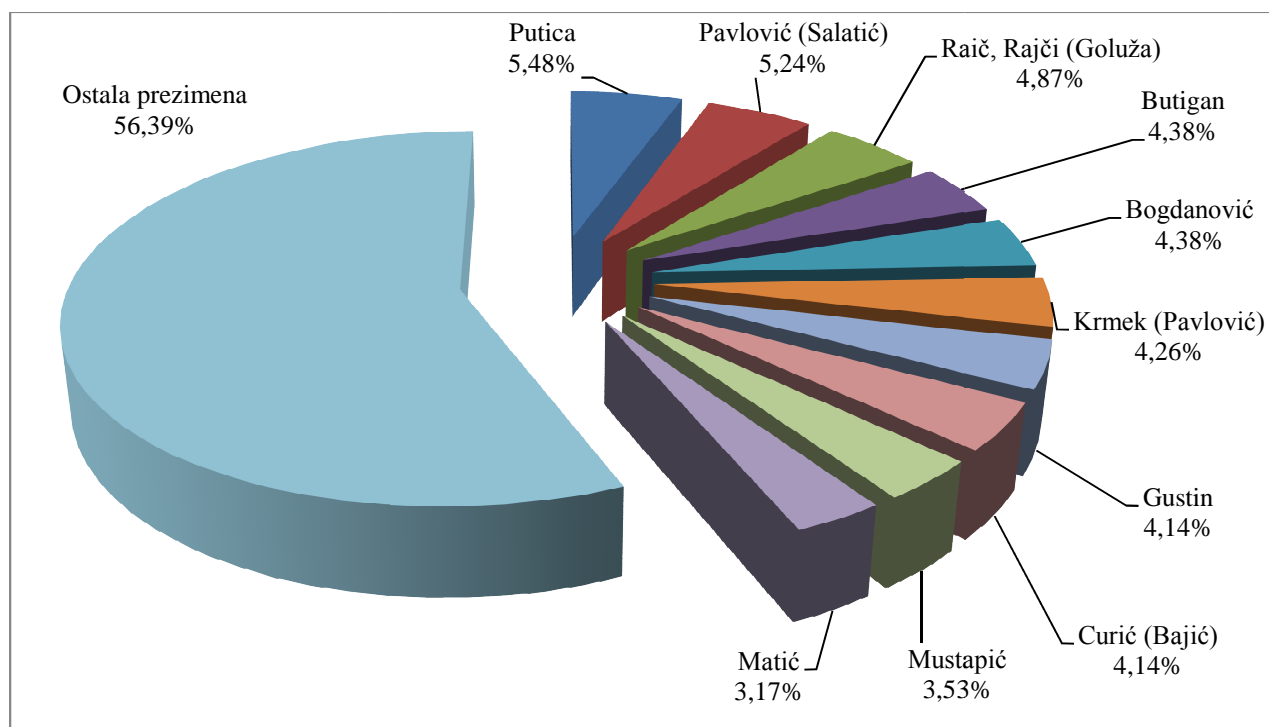
Izvor: SAŽG 1855.

Grafikon 39. Udio najučestalijih ženskih imena u župi Gradac 31. prosinca 1855. godine

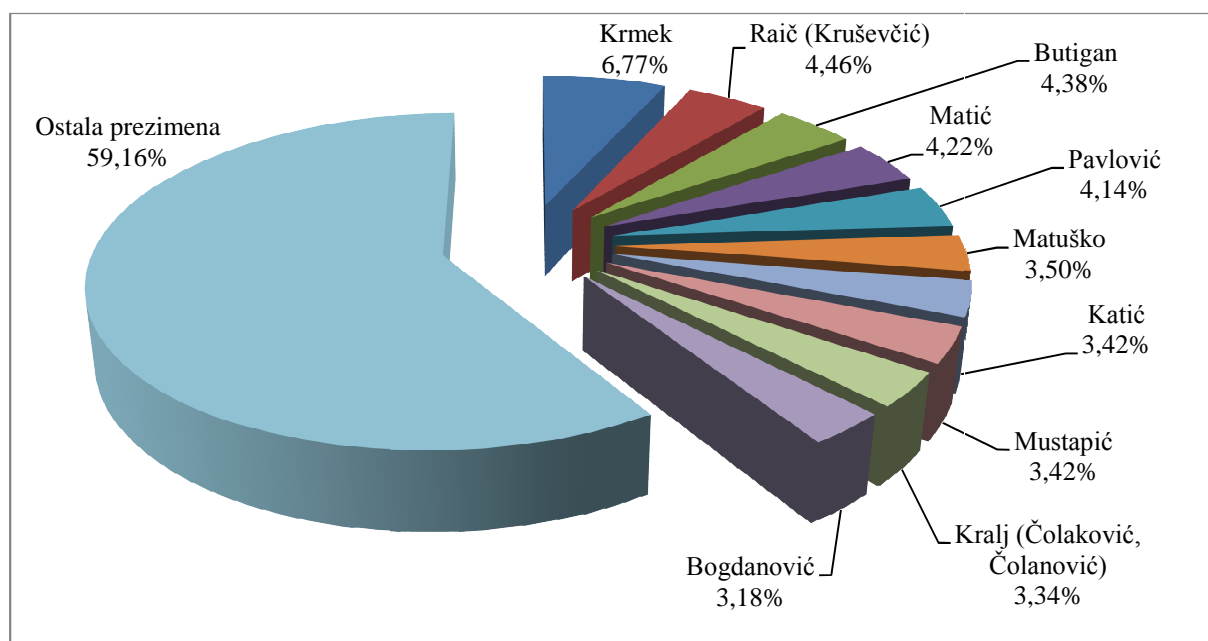
Izvor: SAŽG 1855.

Grafikon 40. Udio najčešćih prezimena u župi Gradac 31. prosinca 1765. godine

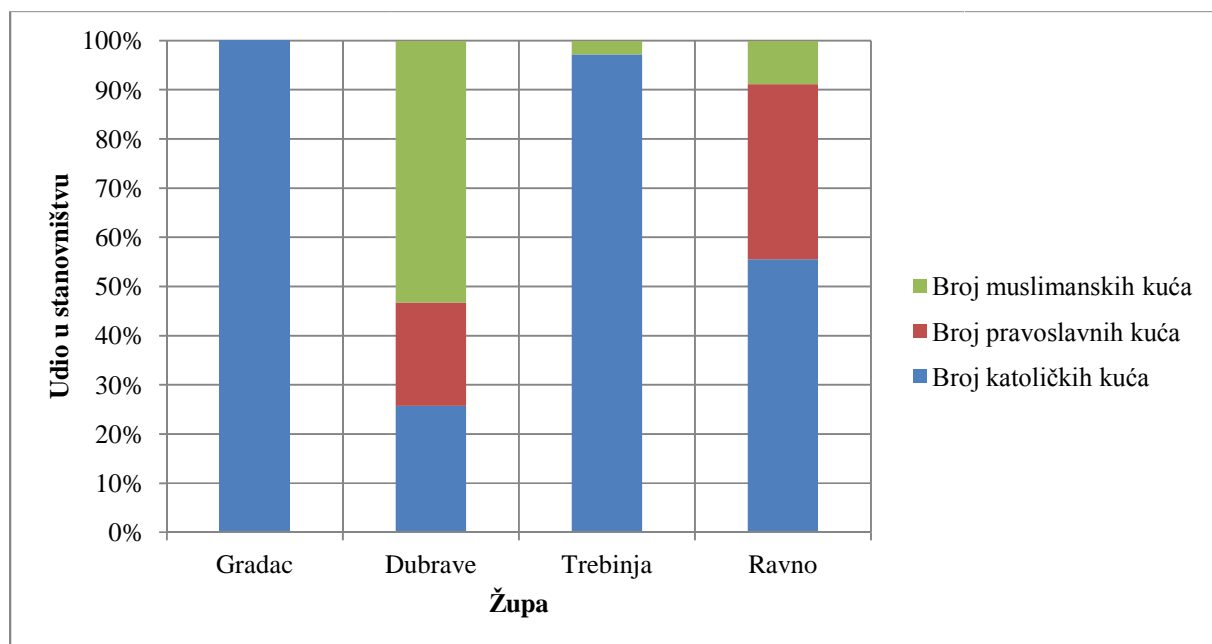
Izvor: SAŽG 1765.

Grafikon 41. Udio najčešćih prezimena u župi Gradac 31. prosinca 1855. godine

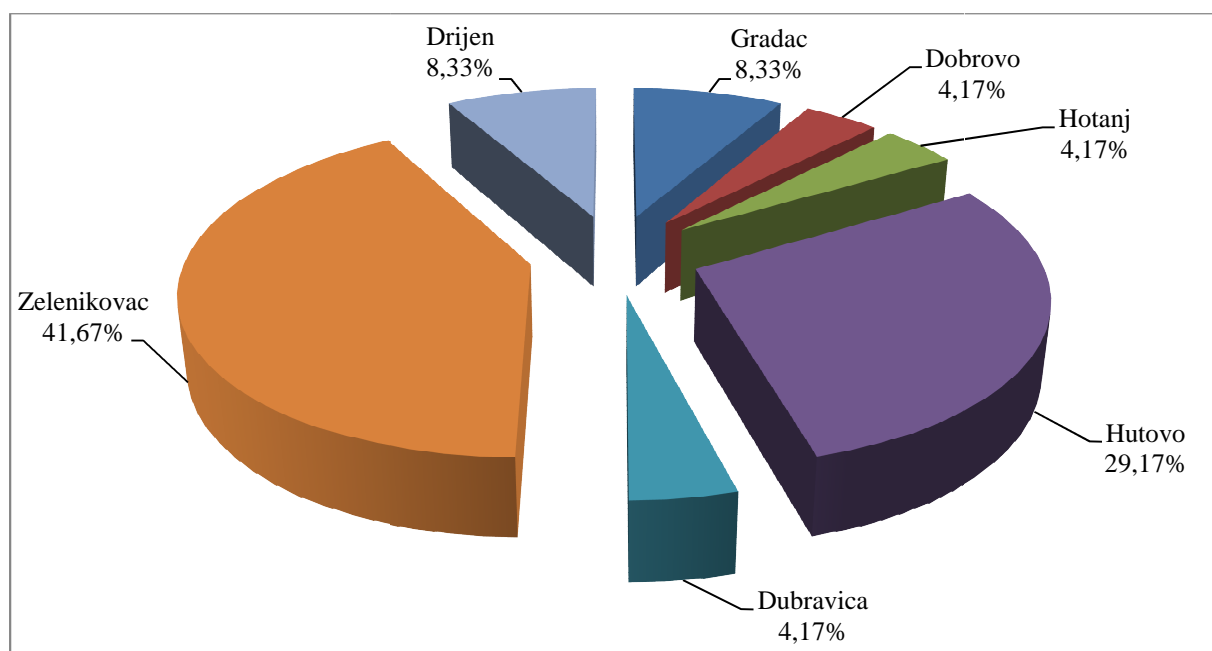
Izvor: SAŽG 1855.

Grafikon 42. Vjerska struktura stanovništva u župama Gradac, Dubrave, Trebinja i Ravno 1733. godine

Izvor: M. Krešić, "Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije": 446-451.

Grafikon 43. Distribucija izbjeglica župe Gradac u župama Lisac, Ošlje i Topolo od 23. studenog do 23. prosinca 1875. godine, po mjestu prebivališta u župi Gradac

Izvor: I. Puljić, *Popisi izbjeglica iz Donje Hercegovine*: 19-170.

Biografija

Antun Koncul je rođen 22. travnja 1988. godine u Dubrovniku. Diplomirao je povijest na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu 2011. godine. Iste godine zaposlen je u Arhivu Dubrovačke biskupije. Sudjeluje u istraživačkim projektima Sveučilišta u Dubrovniku: Kretanje kriminaliteta u Dubrovniku u 18. stoljeću (2009-) i Oporuka u Dubrovniku u 18. stoljeću (2012-), te na projektu Zavoda za povijesne znanosti HAZU Transformacije kolektivnih i individualnih identiteta u Dubrovačkoj Republici od kasnog srednjeg vijeka do devetnaestog stoljeća (2014-2018).

Objavljeni radovi:

»Nakon četiri stoljeća«, u: *Stolačko kulturno proljeće* 8 (2010): 61-70.

»Majkovi u srednjem vijeku«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 39 (2012): 221-235 (u koautorstvu s Vinicijem B. Lupisom i Đivom Sjekavicom).

»Povratnici pred kaznenim sudom: slučajevi obitelji Valjalo«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 54/1 (2016): 227-246 (u koautorstvu s Radmilom Šutalo i Ivanom Lazarević).